

परीक्षा सं०

विषय

कर्म शाला

परीक्षा सं०

नाम प्राथमिक मुक्तावली प्रकाशः

प्रश्नकार दिनाकरभट्टः

पत्र सं० १-८९

लेखनाथः अगुरुभक्तः

श्लोक सं०

प्रश्न सं० (पंक्तौ) ३९

पंक्ति सं० (पृष्ठे) ११

आकारः १.६.४३.५

13318 लिपि: दे. ना.

आधारः ३१.

वि० विवरणम् पू.

प्रकाशगुरुकी उपलब्ध

पी० एम० गू० पी०-७७ एम० सी० ई०-१६४१-५०.०००

अ.
२६१
२६२

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१००९२५

प्रायश्चित्तमुक्तावली
पत्रसंख्या
८९

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रा० मु० ग्ली श्री गणेशाय नमः ॥ श्री सांबाय नमः ॥ श्री मार्तण्डायै नमः ॥ श्री महालक्ष्म्यै नमः ॥ ॥ श्री ॥

१

यस्योदये मश्वभुजां प्रचरति शेषाः पुण्याः क्रिया प्रतिदिने हवन्तर्चनाद्याः ॥ सोयं तस्मिन् दल
नेदिनादभीष्टं भानुस्त्रयी मयतनुः परिपूर्णरूपः ॥ १ ॥ श्री रामेश्वरस्तरि सन्तु भवन्तारायणारम्य
महान्येनाकार्यविमुक्तकमुविधिनाविश्वेश्वरस्थापना ॥ तत्पुत्रो विबुधाधिपः क्षिति तले श्रीशंका
रस्तन्मुताजातो भादनये दुलः पृथुशराः श्री नीलकंठो बुधः ॥ २ ॥ तत्पुत्री तनयो दिवाकररुतीश
स्त्रेष्वाधीनी पितुर्मामांस्तानयकोविदः पुरनिदः क्षेत्राधिवासी रुक्मी ॥ प्रायश्चित्तविनिर्णयमल
महामुक्तावली मन्त्रदे विस्पष्टं तनुते प्रणम्य महाराज्ञि नमो ह्येकं ॥ ३ ॥ तत्र प्रायश्चित्तशब्दा
र्थमाहागिराः ॥ प्रायानामतपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ॥ तपो निश्चय संयुक्तं प्रायश्चित्तं तदु
च्यते ॥ प्रायश्चित्तसमं चित्तं चारयित्वा प्रदीयते ॥ पर्वदाकार्ये तेषु प्रायश्चित्तमिति स्मृतिः ॥ अ
स्यायः ॥ पापिना चित्तमतिव्याकुलं भवति तत्र परिषदावताद्युपशानिन प्रायश्चित्तं वश्यं स मस्वस्व
कार्ये तत इत प्रायश्चित्तपदवाच्यमिति ॥ तथा च धर्मोपराधजनिनम्याकुलितानि वर्तकं कर्म प्रा

तमि ३
३

याश्च न ॥ तत्र निमित्ते विधानान्नेमिः तत्कपापनाशकत्वेन काव्यं च ॥ अतएव जाबालः ॥ काम्यं नैमिनि
कंचैव प्रायश्चित्तमिति स्थितिरित्याह ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ आह ॥ विहितस्यानुष्ठानाद्विहितस्य चरायना ॥
जनिगृहात्वे द्विषाणान्तरः पतनमश्नत ॥ तस्मात्तनेदके ते व्यप्रायश्चित्तं विमुक्तये ॥ एवमस्य तत्र
व्याचलो कश्चैव प्रसीदतीति ॥ दुर्वापभागाभयं लोकपंक्तिनिरोधश्च निवर्तत इत्यर्थः ॥ स एव प्रायश्चि
त्तैरपेक्षनाय शदानकृतं भवति ॥ कर्म तोष्यवहायै सुवचनादिह जायते ॥ अत्रेदमभिधितितं पाप
स्य व्यवहारो अधिकान्नरकजनकाचक्षेत्रात् ॥ तत्र ज्ञानकृतपापस्य प्रायश्चित्तं शक्तिद्वयमपिनश्य
ति ॥ ज्ञानकृतस्य तु व्यवहारनिरोधिके वनतु नरकजनकापि ॥ व्यवहारनिरोधश्च न संवर्षापधुकिं
नो न मेधवैब्रह्महासुरापगुरुतत्त्वगमातपितृयानिसंवाधागस्तो न नास्तिकनिदितकमाभ्यासि
पहारोऽज्ञानकृतः कामतः सुवर्णबुद्धेरय हतस्य सुवर्णस्य कामतः पापः ॥ आचार्यस्तु याज्ञवल्क्यव
चनः ॥ कारभ्रंशणकामकृतपापपुण्यव्यवहारनिरोधिकाशक्तिनृपिनिनरकजनिकात्पतीत्याहुः ॥
अथ तत्र प्रसंगे ॥ राजा तीव्यानां प्रायश्चित्तानां देशकारकं त्रैक्येन कनिमित्तपुतं ॥ एकनिमित्तं प्रा

जापत्यहयंत्रयंचाभ्यातंतत्रयमेवकार्ये। इतरस्यप्रसंगसिद्धेः। तथाहि। गौतमः। हेपरदारत्रीणि
 निश्चोत्रियस्येति। अत्रसामान्यतः परदारमात्रगमनेद्वार्षिकव्रतमुक्तं। त्रियपत्नीगमनेत्रैवा
 र्षिकंतदभिहितं। तत्रश्चोत्रियपत्नीगमनेउभयप्राप्तिर्त्रैवार्षिकमेवव्रतंकार्यं। तेनैवद्वैवार्षिकसि
 द्धिरितिप्रसंगसिद्धिः॥ अथपापभेदानाद्विष्णुः॥ अतिपातकमहापातकानुपातकोपपातके
 पुत्रवर्जनेजातिभ्रंशकरेषुसकरीकरणेषुपात्रीकरणेषुमतिनीकरणेषुप्रकीर्णकघपीति। तत्राति
 पातकान्याहकात्यायनः॥ जनन्याभगिन्याचस्वसुनायांतथैवच। स्तुषायागमनेचैवविज्ञेयम
 निपातकं॥ महापातकान्याहमुः॥ ब्रह्महत्यासुरापानसंययुर्वगनागमः॥ महातिपातकान्याह
 संगमंचैवतेःसहृति॥ याज्ञवल्क्योपि। ब्रह्महामेधपतनस्तथैवगुरुतत्प्यगः॥ महापातकिनश्चेत
 यश्च्यतेःसहसंबसेत॥ ब्रह्महृद्विष्वक्ब्राह्मणहता। मधपोनिषिद्धसुरापः। स्तेनोब्राह्मणह
 महारी। ब्राह्मणसुवर्णहरणमहापातकमिति विज्ञानेश्वरधनापसंबोक्तः। गुरुतत्प्यगःपितृ
 दारगामी। अर्द्धतन्मैरगचिपंचेमस्तद्वत्। एभिस्तुसंविश्रद्धोमेवत्सरेऽपितत्पमइति याज्ञव
 ल्क्यस्मरणात्॥ अथानुपातकानि॥ तत्रब्रह्महत्यासमान्याहयाज्ञवल्क्यः। गुरुणामध्याधिद्वे

पोवेदनिंदासुहृदधः। ब्रह्महत्या। समंज्ञेयमधीतस्यचनाशनः। गुरुणामध्याधिद्वेपोगुरुविषयेमिष्यांभिंशे
 सनं। मनुष्ये। अन्तर्जयसमुत्कर्षराजगामिचपेपुनं। गुरोश्चालीकनिर्बंधः। समानिब्रह्महत्यापिशुनस
 तो। स्तेनायापदोषस्यारव्यापनं। राजनीतिवक्तव्यराजगामीतिवचनं। पारंपर्येणापिराजानेगच्छति तदपि व
 ज्यमित्यनमथाप्रचेताअपि। गोगभिणीबालवधोब्रह्महत्यासमानिचेति॥ ॥ अथसुरापानानि॥ याज्ञव
 ल्क्यः। निषिद्धभिक्षणजेत्यमुत्कर्षचबोचनं। राजस्वलाभुस्वासादःसुरापानसमानिमुः। निषिद्धस्यचरु
 नादेर्मत्सामक्षणं। मनुष्ये। छात्राकृदिदुराहंचलशुनं। ग्रामं। कुक्षुटं। पलांडुं गृहजनेचैवमत्याजगध्यापते
 न्नरुद्वि। स्मृत्यर्थसोरोगुरुविषयेमिष्यामिदं सनेनान्यवाहितमित्युक्तं। त्वचं। आत्मोक्तवार्धराजकुलादा
 वनं। निर्मिबवधः। कूटसाक्ष्यवेदत्यागवेदिनातयारन्नभुक्तिरिति॥ ॥ अथसुवर्णस्तेयसमा। नि
 मनुः। निक्षेपस्यापहरणं। अश्वजतस्यच। भूमिवज्रमणीनांचुरुक्मस्तेयसमस्मृतं। याज्ञवल्क्यो
 पि। अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणंतथा। निक्षेपस्यचसर्वेदिसुवर्णस्तेयसंमितमिति॥ ॥ अथगुरु
 तत्प्यगमनसमानि॥ मनुः। रितः। स्तेकः। स्वकोनीषुकुमारी। धैत्यजोसुच। सरव्यः। पुत्रस्यचस्त्री। पुगुरुत
 समंविदुः। याज्ञवल्क्योपि। सखिभार्याकुमारीपुत्रस्योनिष्ठत्यजोरुच। सगोत्रासुसुतस्त्री। पुगुरुत

त्यसमं स्मृतं। स्वयोनिरभिगिनी। पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानी स्नुषा मपि। मातुः सपत्नी भगिनी माचार्यत
नया त्रया। आचार्यपत्नी तनयां गच्छेत्कुरुत ल्यगइति। नारदः। माता मातृघृसाश्च श्रुर्मातुलानी पितृघ
सा। पितृव्यसंविशिष्यरत्नी भगिनी तत्सखी स्नुषा। दुहितार्या भार्या च समोत्राशरणगता। राशिप्र
व्रजिता धात्री साध्विषोक्तमाचया। आलामन्यतमो गच्छन्तु रूतल्यगउच्यते। ॥ ३ ॥ स्नुषातकानि ॥ १ ॥
अथोपपातकान्याह ॥ मातृवत्कस्य ॥ गोचधोत्रात्यतासियमृणानां चानपक्रिया। अनाहिताग्नितापपय
विक्रयः परिदेवनं। भृतादध्ययनदानं भृतकाध्यापनं तथा। पारदार्यपाशिवित्यंबाहुष्यं लेवणाक्रिया। स्त्री
रूपविद्वत्तत्रवधो निहितार्थपजीविनं। नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानां चैव विक्रयः। धान्यकुप्यपशुसंय
मयुज्यानां च याजनं। पितृमातृसुतत्यागस्तदागारामवि। क्रयः। कन्यासंदर्षणं चैव परिवेदकयाजनं।
कन्याप्रदानं तस्यैव कोटित्वं व्रतलोपनं। आत्मनोर्थे क्रियारभोमद्यपस्त्री। निषेवणं। स्वाध्यायाधिरु
तत्यागोबाधवत्यागएव च। इधनार्थं दुमछेदः स्त्रीहिंसोषधिजीवनं। हिंस्रयंत्रविधानं च व्यसनान्मा
त्मविक्रयः। शूद्रप्रेष्यहीनसरस्यहीनयोनिरिषेवणं। तथैवानाश्रमोवासेः परान्नपरिपुष्टता। असंख्य
स्त्राधिगमनमोकरेष्टधिकारिता। भाग्याया विक्रयश्चैवामेकैकमुपपातकमिति। ब्राह्मतापनितसावि

त्रीकत्वे स्तेयं ब्राह्मणसूवर्णतत्समानमिन्नपरद्रव्ये चौर्यं। अनुपक्रियाउत्तमर्णगृहीतानां धनानां पराह
त्यासमर्पणं। अनाहिताग्नितासत्यधिकारेऽग्निहोत्रराहस्यं। आपण्यविक्रयः आपण्यानां लेवणाना
दीनां विक्रयः। परिवेदनं सोदरे ज्येष्ठे विवाहितेः नान्नि केचस्तिकरीयसोदराग्निहोत्रसंयोगः। भृताद
ध्ययनपूजाएव ध्यापकत्वाध्यायगृहः। भृतकाध्यापनं पूजापूर्वमध्यापनं। पारिवित्यं कनिष्ठे
विवाहितेऽग्रजस्य विवाहराहस्यं। बाहुष्यगृहीतहृत्यपजीविता। निहितार्थपजीवनं प्रतिषिद्धार्थोप
जीवनं। नास्तिक्यं देवादिषु मत्स्यभावः। व्रतलोपो ब्रह्मचर्ये कामिनीप्रसंगः। माघमासमिमर्पणं स्नास्यद्रव्य
दिग्गृहीतं। व्रतौपरिपालनं च। कुप्यमसारत्रपुसीसादि। अयाव्ययाजं न शूद्रादीनां याजनं।
निसर्गदुष्टक्रियादुष्टब्राह्मणादीनां च याजनं। स्मृत्यर्थसररुनुचकारादुभयत्र भोजनसंग्रहइति व्यभिच्यो।
कन्यासंदर्षणमगुल्यादिना यो निविदारणमिन्निरमत्यर्थं साररुद्धिज्ञानेश्वरप्रभृतयः। अहंनुबुवे। यावन्ना
लज्जया योतिकन्यापुरुषसन्निधौ। योन्यादीन्नावगृहेत तावद्वतकन्यकेति लक्षणं। तत्कन्यायाह
ठादीर्यनिक्षेपः कन्यासंदर्षणशब्दार्थइति। कोटित्वं पितरि कु
टिलता। क्रियारंभः पाकारंभः। स्वकीयाया अपिमद्यपः। स्त्रियाः सेवनं। अग्नित्यागो द्विविधाग्निसा

गः॥ व्यसनानि मृगयादीन् यथादृशः॥ शूद्रप्रेष्यं शूद्रसेवने॥ असंख्यस्त्राधिगमनं चोद्धादिशास्त्ररुचिः॥ अवशि
ष्टं स्पष्टं ॥ अयं जातिभेदाकरणाहमनु॥ आक्षिप्यस्वरुजः कृत्वा प्रातिरप्रेयमद्ययोः॥ जैह्वयं पुंश्चि
मेयुन्यं जातिभेदाकरणाहमनु॥ अयं संकरीकरणान्याहमनु॥ स्वराष्ट्रो मृगगे भानामजाविकवधस्तथा
संकरीकरणं जैयं मीनाहिमहिषस्पचेति॥ अथापात्रीकरणान्याहसएव॥ निदिने भो धनादानं वाणिज्यं
शूद्रसेवने॥ अपात्रीकरणं जैयं मसभ्यस्य च भाषणं॥ अथ मलिकरणान्याहसएव॥ कृमिकीदवयोह
त्वा मद्यानुगतभोजनं॥ फलैः फलकुसुमसंयुक्तं धर्ममैलावहमिति॥ प्रकीर्णकान्याह नारदः॥ राज्ञा माज्ञा
प्रतीक्षातस्तत्कर्मकरणं तथा॥ पुनः प्रदानं संभेदः प्रकृतीनां तथैव नृप॥ पारवै द्विने गमश्च निगणधर्मविषययोः
धिता पुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तविषययोः॥ प्रतिग्रहविलोपश्च कोप आश्रमिणां मपि॥ वर्षां सुकरदोषश्च तद
ज्ञिनियमस्तथा॥ नदहं यच्च एवेषु सर्वं तत्स्यात्प्रकीर्णकमिति॥ पुनः प्रदानं नैवदानं॥ संभेदो वेमत्योपा
खेदो नैव दक्ष्य प्रामाण्यमेव न मन्यमानाः सौगतादयः॥ नेगमाचेदस्थास प्रणीतत्वेन प्रामाण्यवादिनः
श्रेण्य एकं क्षिप्ते पञ्च॥ यिनः॥ गणो ब्राह्मणं॥ धर्मविषययोः धर्मः॥ प्रायश्चित्तविषययोः व्यत्ययेन चोद्रेक
करणं कृत् तत्तद्वृत्तित्यादिः॥ प्रतिग्रहविलोपश्च कोप आश्रमिणां मपि॥ वर्षां सुकरदोषश्च तद
ज्ञिनियमस्तथा॥ नदहं यच्च एवेषु सर्वं तत्स्यात्प्रकीर्णकमिति॥ पुनः प्रदानं नैवदानं॥ संभेदो वेमत्योपा
खेदो नैव दक्ष्य प्रामाण्यमेव न मन्यमानाः सौगतादयः॥ नेगमाचेदस्थास प्रणीतत्वेन प्रामाण्यवादिनः
श्रेण्य एकं क्षिप्ते पञ्च॥ यिनः॥ गणो ब्राह्मणं॥ धर्मविषययोः धर्मः॥ प्रायश्चित्तविषययोः व्यत्ययेन चोद्रेक

नी
च

स

४

एतन्निष्ठादितयाऽनापद्यविजीवने॥ अथेदानीं वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तोपयोगितामासां तपनव्रतकृत्प्राति
ष्ठादीनां लक्षणान्यभिधीयते॥ तत्र तपनपराव्यव्रततावदाहयास्तवत्कयः॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि मतिः
कुशोदकं॥ जग्ध्यापरं॥ त्वपवसे कृत् सातपनं चरनं॥ ब्रह्म कर्चं परादारः॥ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सपिः कु
शोदकं॥ निर्दिष्टपंचगव्यं तु पवित्रं कायशोधने॥ गोमूत्रं गोमयं पणायाम्बतायुश्चापि गोमयं॥ धर्मः कानूनं वा
गोयानीत्यायश्च तथादधि॥ घृतं तु कृत्तमवर्णायाः सर्वकापिलमेव वा॥ अभावे सर्ववर्णां नापंचगव्यस्य विधिः॥
जैद गोमूमाषकास्तु हेगोमयस्य तुषोऽशः॥ क्षीरं स्वच्छादशप्रोक्तादधुस्तु दशकीर्तिनाः॥ गोमूत्रवद्वा तस्य ए
मदधुस्तु कुशोदकं॥ गायत्र्या दायं गोमूत्रं गोमयं धारं ति गोमयं॥ आप्याय रतिं तु क्षीरं दधि क्वा म्बोति वैदधि॥
तजोसिस्तु क्नि सा ज्यं देवस्य त्याकुशोदकं॥ पंचगव्यमुच्चारं तं होमयेदति सान्निधौ॥ सप्तपत्रासु येद
न अखिलागाः शुक्लपिषः॥ एते रुद्रहोतव्यपंचगव्यथाविधि॥ द्वावृत्तीद्वयं विष्णुमानं सौम्यं चोत्तरी
ती॥ एताभिश्चैव होतव्यं कुतश्चोषं पिबेद्विजेः॥ प्रणवेन समालोक्ष्य प्रणवेनाभिभ्यश्च प्रणवेन समालो
पिबेच्च प्रणवेन तत्पृथगेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वापिबेत्॥ स्वर्णपत्रेण ताम्रेण ब्रह्मतीर्थेन वापुनः॥
अन्वगच्छितं पापं देहेति हतिमानवे॥ ब्रह्म कर्चोपवासस्तु दहत्यग्निं रवेन्धनमिति॥ पंचगव्यहोमोऽन्या

मा ३

मंत्रान्तरजापतिराह। अग्नये चैयसोमायसावित्र्योतथैवच। पणवेनतथाकुत्वास्विष्टकृत्तयैवचेति। पदं
त्वत्तदेवपंचगव्यं अहं पीयततदायति सांतपनमुक्तं मिताक्षरायाश्चखेन। एतदेवत्रिरभ्यस्तयति सांतप
नं स्मृतमिति॥ ॥ महासांतपनमाहयाज्ञवल्क्यः। एष कृत्वा तपनं द्रव्यैः षडहः सोपवासकः। सप्ताहे
नतु कृच्छ्रायं महासांतपनः स्मृतमिति। अस्यार्थः। एष भूतेः षड्गोमूत्रादिभिरेकैकेनैकैकमहुरतिबा
ह्यसप्तमचोपवसति। यमस्तु पंचदशदिनसाध्यं माहासांतपनमाह। अहंपिबेत्तु गोमूत्रं अहं वैगोमयं
पिबेत्। अहं दधि अहं क्षीरं अहं सर्पिस्ततः शुचिः। माहासांतपनं ह्येतत्तद्वेषापप्रणोशनमिति। जा
बालिनास्त्येकविंशत्यहोरात्रसाध्यः सांतपनमुक्तः। षष्ठीमके कमेतेषां त्रिरात्रमुपयाजयत्। अहं
चोपवसदंत्यमहासांतपविदुरिति॥ ॥ अतिसांतपनमाहयमः॥ एतान्येयतथाप्यान्यैकैकं नु ध्रु
हं च्यहं। अतिसांतपनं नाम श्रुत्वा कर्मपिशोभयेदिति॥ ॥ पणकृच्छ्रमाहयाज्ञवल्क्यः॥ पणोदुब
रराजीववित्त्वपत्रकृद्गोदकैः। प्रत्येकं प्रत्यहं पीतेः पणकृच्छ्रउदाहृतः। पणः पलाशः। दोषाः प्र
सिद्धाः। एतेषां क्रमणैकैकस्य कृत्वा तं जले पिबेत्। पंचमेहिकृद्गोदकं पिबेत्। दिनिपंचाहमा
ध्यः। विस्मस्तु पणकृच्छ्रमन्यथाज्ञाह। कुरापलाशो दुर्वरपक्षी रजपुष्पी वाट ब्रह्मसुबन्ध

नेय

कद

लाघत्रेः कृत्वा तस्यां भसः प्रत्यहं पाने पणकृच्छ्रमिति। समस्तान्येतां निजिरात्रेणोपमुक्तानि तदापणकृच्छ्र
इत्याहयमः। एतान्येव रामस्तानि त्रिरात्रेणोपधितः शुचिः। कृत्वा पित्वा पिबेदग्निः पणकृच्छ्रं विधीयत इति।
फलवादि कृच्छ्रान्दमाहं डेयः॥ फलेभांसेन कृत्वा तं फलकृच्छ्रमनीषिभिः। श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः
पश्चात्क्षैरपरस्तया। भार्ये रामलक्ष्मणे श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतं। पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तु पुष्पकृच्छ्रकः।
फलकृच्छ्रस्मृतं मलेस्त्या कृच्छ्राजलेन त्विति॥ ॥ नमस्कृच्छ्रमाहयाज्ञवल्क्यः॥ तत्तद्वीरघ्नो ब
नामेकैकं प्रत्यहं पिबेत्। एकैकं रात्रौ पवासश्च तत्तत्कृच्छ्रउदाहृतः। तत्तत्पदं सर्वत्रान्वेति। असौ तत्तत्कृच्छ्र
लघुपानविषयः। गुरुपानं कविषये आह पराशरः। अहमुस्मि पिबेद्द्वारि अहमुस्मि पयः पिबेत्। अहमु
स्मि पिबेत्सर्पिर्वायुमहो दिनत्रयमिति। वायुमहो निरशनः। एतेषां प्रमाणमाह स एव। षड्फलतुपिबे
देन स्त्रिपलं तु पयः पिबेत्। पलमेकं पिबेत्सर्पिस्तत्तत्कृच्छ्रं विधीयते। मनुस्त्वत्रापरं विशेषं दर्शितवान्।
तत्तत्कृच्छ्रचरान्निर्भोजनद्वीरघ्नतानि लान्। प्रतिअहंपिबेदुस्माः सकृत्कृत्वा। यीसमाहितमिति। उस्माहका
निर्भोजनोवाष्यस्य पानमुस्मानिलपानमित्यपराकं विज्ञाने श्वरो। शीतकृच्छ्रसंस्तपमाहयमः। अहमुस्मि
पिबेदेनः स्त्र्यहमुस्मि घृतं पिबेत्। अहमुस्मि पयः पीत्वा वायुमहः परं अहं तत्तत्कृच्छ्रं विज्ञानीयाह्येनैः शीतमु

प्रा० मु० लो० मुद्राहतमिति । अत्रपलशब्देनसुवर्णचतुष्टयं पंचकं बोध्यं । पलं सुवर्णाश्चत्वारः पंचवर्षप्रकीर्तितमि
 तियाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ॥ पादं कृष्णमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ एकभक्तेनूनत्वेनतथैवायाचितेनच । उपवासेन
 च केनपादकृष्णः प्रकीर्तितइति । अयाचितेनेत्यस्यायमर्थो विज्ञानेश्वरप्रकटीकृतः । अयाचितमिति
 न केवलं परकीयान्नयाचनप्रतिषेधः । अपितुस्त्रीयमपिपरिचारकभार्यादिभ्यो नयाचितव्यं । प्रेषणा
 व्येषणयोसाधरणत्वाद्याञ्चायाः । अतः खं गृहपिभृत्यभार्यादयोऽनाज्ञासा एव । यदिभोजनमु
 पहरंतितर्हिभोक्तव्यं नान्यथेति । एकभक्तादिपुत्रासंख्यामाहपराशरः । सायंतुद्वादशायासाः प्रातः
 पंचदशस्मृताः । चतुर्विंशतिरायाः परे निरशनस्मृतमिति । यत्कदादशपंचदशमित्यासाः संपूर्णदि
 नमतिवाहयतुमसमर्थस्ते प्रतिविशेषमादापस्तंबः । सायं द्वाविंशतिर्यासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः ।
 चतुर्विंशतिरायाः परे निरशनास्त्वयइति । अपराकृतुपरनिरशनं स्मृतमिति ननुर्थः पादः पठि
 तः ॥ श्रीमातामहचरणकमलेरपराकृतुपाठ एवाहृतः । आसप्रमाणमप्याहस एवाकु कुरादप्रमाणा
 स्मुर्यथावास्यविशेषस्तुत्वमिति ॥ पादकृष्णस्वरूपप्रकारान्तरपादश्रितवानापस्तंबः ॥ अहं निरशनं
 पादः पादश्चायाचितं अहं । सायं अहं तथा पादः पादः प्रातस्तथा अहमिति । एतेषामधिकारिणो

प्याहस एव । प्रातः पादंचरेच्छुद्रः सायं वैश्यस्य दापयेत् । अयाचितं तुराजन्ये त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतमिति ।
 अर्द्धकृष्णमाहस एव । सायं प्रातस्त्वयैकेकं दिनद्वयमयाचितं । दिनद्वयचनादनीयात्कृष्णार्द्धं तर्हि धीया
 तइति ॥ ॥ प्राजापत्यकृष्णमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ यथाकथं विज्जिगुणः प्राजापत्यायमुच्यते । अयंचतु
 र्हात्मकः पादकृष्णः । यथाकथंचिदुक्कलितवदाहृत्यास्वस्थानविहृध्यावातत्राप्यानुलोम्येन प्रातिलो
 ह्यनवात्रिभ्यस्तः प्राजापत्यउच्यते । तत्रदंडकलितवदाहृतिमाहवसिष्ठः । अहः प्रातरहनेकमह
 रेकमयाचितं । अहः पकरातत्रैवमेवंचतुरोपरौ । पराकमुपवासः । अनुग्रहार्थं विप्राणामनुभवंभूता
 वरः । बालहृद्वातुरेष्ठे शिशुकृष्णमुद्राहृतमिति । पादकृष्णपरन्तामशिशुकृष्णमिति । आनुलो
 म्येनस्वस्थानं चरिष्यतीति । अहं जातस्महं सायं अहमयादयाचितं । अहंपरं च नास्ती
 यात्प्राजापत्यचरन्दिनइति । प्रातिलोम्याहं नितुवसिष्ठेनप्रदर्शिता । प्रातिलोम्यंचरयुक्ताकृष्णा
 द्रायणोत्तरमिति ॥ ॥ अति कृष्णमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ अयमेवातिकृष्णः स्यात्प्राणिपूरान्नभोजनंइति ॥
 अयमर्थः । अतिकृष्णोऽप्येहस्महे आससंख्याकं भोजनं न किंतु प्राणिपूरी न्नभोजनमन्यत्सर्वं प्रा
 जापत्यादिधर्मवदिति । एतदसमर्थस्ययत्नेवैकेकं आसंभुक्तात्रीणि अहं प्राण्यनिवाहयितुं शक्नुते प्रति

अकोतरमाहमनुः ॥ एकैकं शासनं श्रीया अराणित्रीणि पूर्ववत् ॥ अहं चोपवसेदं त्यमनि कृष्णं चरं दिज
इति ॥ ॥ अथ ति कृष्णमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ ॥ कृष्णाति कृष्णः पयसादि वसानेन विंशतिः पयस्यैरे ॥ अपरा
कै विंशतिः श्वरयोरप्यष्टैवाभिप्रायः ॥ श्रीभातामहगुरवस्तु पयोजलमिति माचरन्मुः ॥ पराकमाह
स एच ॥ द्वादशाहोपवासं पशुकः परिकीर्तित इति ॥ यावत्कै कृष्णमाहशखः ॥ गोपुरीषाद्यमानश्चमा
समेकं समाहितः ॥ व्रतमुयावकं कुर्यात्सवपापापनुत्तये ॥ मासोपवासकृष्णमाहजाबालुः ॥ अनश्नन्तासमेकं
महापातकनाशनमिति ॥ सोम्य कृष्णमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ पिण्याकाचामतक्रां बुसक्तुनाप्रतिवासरं ॥ ए
कैकमुपवासश्चकृष्णः सोम्यायमुच्यते इति ॥ पिण्याकोदं ननिस्त्राबोदस्विदुदकसक्तुनाभक्षणं पंचस
हः सुषष्ठु उपवास इति ॥ तुलापुरुष कृष्णमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ एषां त्रि राजसभ्यामादेकैकस्य यथाक्रमं
तुलापुरुष इत्येष्टेयः पंचदशाहिक इति ॥ एषां पिण्याकादीनां अत्र पंचदशाहिकं त्योक्तैरुपवासानि
इति ॥ प्रतीयते ॥ मार्कंडेयः ॥ कृष्णपतनिकायाजिसदावर्णात्रयेण तु ॥ कृष्णे खेते पुष्टस्य नाधिका
रो विधीयते इति ॥ नाधिकाशोभामेयस्तीरादिपान्निविधानानाधिकार इत्यर्थः ॥ गोप्रदानाद्यनुकूल्यविधि
नाभूदस्य सिध्यत्यधिकारः ॥ तस्माच्छूद्रसमासाद्य सदाधर्मपथोऽस्ति ॥ प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोम

विवाजितमित्येति शिरोक्तेः ॥ स्त्रीणां मापनयेव निर्णयः ॥ स्त्रीश्च द्राव्यसंभरण इति शास्त्रात् ॥ ॥ अथ चोद्रायण
स्वरूपविहणति सवत् ॥ तिष्ठिद्वय्याचरे ॥ तिष्ठानुयुक्तु शिरस्येडसंभितान् ॥ एकैकं शास्यं त्कलेपिदं चोद्रायणं
चरन् ॥ शिखीभरः ॥ वसिष्ठोपि ॥ एकैकं कुर्यात्तुष्टिदं सु ॥ कुरुस्मिन् शास्ये ॥ द्वादशयेन भुंजीत एष चोद्रायणो वि
धिरिति ॥ एतस्य यवमध्यसंज्ञा माह ॥ यद्वेत्तिदं सुकेकं सु ॥ कुरुस्मिन् शास्ये ॥ एतच्चोद्रायणं नाम यवम
ध्यप्रकीर्तितमिति ॥ यदाहं प्रतिपदमारभ्या मुने वप्रकारेण क्रियते तदा विपरीतिका चोद्रायणमिति याहस
एव ॥ एकैकं शास्यं त्पिदं सुकेकं सु ॥ कुरुस्मिन् शास्ये ॥ एतच्चोद्रायणं सुदाहृतमिति ॥ अत्र चोद्राय
णव्रते तिष्ठिदं सुकेकं शास्यं ॥ हविर्भुः ॥ शासानां स्वाधिकारमश्रीया नाश्चाद्रकलाभिज्ञो क्रमेण वद्वेत्तिदं
नौ च शास्ये दमावास्यायोचनाश्रीयादिति ॥ अत्र चरुने शस्त्रं कृणयाचकपयोदधिघृतमूलफलौ द
कानि हवीं धुनो ज्ञोत्तरं प्रशस्ता नि ॥ ॥ सामान्यचोद्रायणमाहयाज्ञवल्क्यः ॥ यथा कथंचि त्विदं नो चत्वारि
ष्टतद्वयं ॥ मासेनैवोपभुंजीत चोद्रायणमथापरमिति ॥ चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं च त्वरिंशतद्वयं ॥ ॥ १२७० ॥ १२७१ ॥
विसुरपि ॥ यथा कथंचि त्विदं नो तिस्रोऽतीति यं अश्रीयात्स सामान्यचोद्रायण इति ॥ पुनरपि प्रकांतेरेण वि
विधे चोद्रायणमाहयमः ॥ त्रीं स्त्रीं त्विदं नो अश्रीयात्तत्माहृद्व्रतः ॥ हविष्या ॥ न्नस्य वै मासमृषिं

प्रा० मु० ली०

र

हिनेदत्वा तदन्ननिममंश्चतः॥ आसंशोषेण कुर्वीत यो स्यात्स्ये प्रविशोत्सुरवे॥ कुकुरोऽप्रमाणं वाग्मात्रं
 कुर्यात्समाहितः॥ अंगुल्यग्रं स्थितं वापि गायत्र्या चाभिमंत्रयेत्॥ प्रादायित्वा उपस्पृश्य पुनरेवाभिमंत्रये
 त॥ त्काप्रत्ययोत्तरमपुद्गतिशेषः पूरणीयः॥ नतु विख्यापयेत्तिडरसान्नात्वादयत्युनः॥ ननिदेन्नपश
 सेतस्वादस्यादुचमक्षयेत्॥ प्रादुर्वाभित्यमश्रीयाद्वाग्यनोन्ममकतयन॥ हासो हृदियथासोमेमा
 सिमासिप्रदृश्यते॥ अमावास्यां चोर्णमास्यां व्रतं चाद्रायणचरुदिति॥ ॥ अत्र ग्रासेरेन प्राणाग्नि
 होत्रं दर्शितवान्वाधायनोमुनिः॥ अशनीयात्प्राणायामेति प्रथमं॥ अपानायेति द्वितीयं॥ आनायेति तृतीयं॥
 उदानायेति चतुर्थं॥ समानायेति पंचमं॥ यदा च त्वारसदाहाभ्यां पूर्वं॥ यदा च वस्तदाहाभ्यां द्वाभ्यां पूर्वं॥ यदा
 होत्रदाहाभ्यामेवात्तरमेकं सर्वं रिति॥ चाद्रायणफलमाह साय॥ यत्किंचित्कुरुते पापं कर्मणामेनसा
 गिरा॥ हिजश्रां द्रायणं कृत्वा तत्र आत्पाणात्प्रमुच्यत इति॥ अपरमाह॥ एतानि विधिवत्कृत्वा षड्भिर्मा
 तैर्हविष्यमुक्॥ व्यपेतकर्मणो विप्रश्नां प्रस्येति सत्त्वोक्तमिति॥ व्रतोत्तरं कर्त्तव्यमाह पराशरः॥
 प्रायेच्छ्रुतं ततश्चोर्णं कुर्याद्वाल्मजिः॥ गोहृत्य नृस्त्रयुग्मे च दद्याद्दिप्रभुदक्षिणामिति गोतमः॥
 अथान्नाद्रायणस्योक्तो गोधः कृष्टं वपनं चरुं हृतं पापं मासीमुपवसदाप्यायस्य सतपयांसि नवो

e

पनापरपक्षमश्रीयात्॥ अमावास्यामुपोष्यैकैकोपचये ५ ग्रहः जनैः २

नवोऽतिचैनाभिस्तर्पणमाज्यहोमो हविषश्चानुमंत्रणमुपस्थानं चंद्रमसोयदेवादिबेहेदुर्नामि ति च तत्स
 निराज्यं मुद्रयादेव कृतं स्पृति सभिः ॐ भूः भुवः स्वः तपः सत्यं यथाः श्रीः दुर्क इष्ट आजः तेजः पुत्रः
 धर्मः शिवः इत्येते गीसा तु मंत्रणं मनमानमः स्वादेति वासवी न्यास प्रमाणमास्यां विकारेण चरुमेक्ष संकु
 क्कणायवकुना कदपि प्यतमूलफलोदका न्युत्तरं रत प्रशस्तानि पोर्णमास्यां पचदशग्रासां शुक्लैरेकैको
 पचयेन पचपक्षमिति॥ ॥ अथ चाद्रायणव्रतप्रयोगः॥ ॥ नतु दृश्या कृतान्तिप्रक्रियः प्रवाक्ते प्राणस्या
 मकृत्वा प्रादुर्ग्वउदं कुर्वीवा कृतान्तिप्रक्रियः संकीर्त्य ममाभुक् कर्मणां मुक्कगोत्रस्याभुक् कामनासि
 द्विद्वारापाप क्षयसि द्विद्वाराश्री परमेश्वर प्रीत्यर्थमभुक् चो द्रायणव्रतं करिष्ये इति सकल्प्य कृत्यानि
 विप्रसिद्धये विनायक निरुदवाश्वरां रज्यनत्या अत्रत्य व्रतपतये व्रतं चरिष्यामीत्यादि मंत्रं व्रतमादित्यायनि
 वेद्यके उपादिना पथित्वा तद्विदुपवासं विधाय परदिने अमावास्यां च नृदातदहं भुपवासं कुर्यात्॥ यदि पो
 र्णमासी चेन्नदापंचदशग्रासान् रतीयात्॥ ततः प्रत्यहं चंद्रोदयोत्तरं॥ आप्यायस्य समं नुते विंशतः सोमचस्यो
 भवावाजस्य सगुये सोमं तर्पयामि॥ संतेपयांसि संमुखं नुवाजाः॥ संहस्म्या न्यभिमानिषाहः॥ आप्यायमनाज
 मनाय सोमं दिवि श्रवोऽस्य नृमानि पिबु सोमं तर्पयामि॥ नवो नवो भन निजायमानो हो केतु रसोमेत्य

अ ४

प्र-मु-ली ९०

गोभागदेवेभ्यो विरधात्यायन्त्रचंद्रमासितरेदीर्घमायुः चंद्रमस्तर्पयामीत्येवं त्रिसर्पयित्वाऽऽन्यमेतरे
 वमंत्रैर्लोकिकाग्नौ कृत्वा तैरेव पात्रस्थं हविर्भिमं तैरेव चंद्रमुपस्थापय देवो देवहर्कनं देवो रश्मिं रुमा
 वयं । आदित्यास्तस्मान्मासु चतुर्नस्यते नमा मितं देवो जीवनकाम्याय द्वाचानं तस्मदिमा नस्यो न इह
 पुंचत विश्वे देवाः सुतो यंसः । क्रुतेर्नद्यावापृथिवी क्रुतेर्नृत्वः सरस्वति । कृतान्नः पात्येन सोमं त्किंचा
 नंतमदिमा इंसग्री मित्रावृहणा सोमो धाता ब्रह्म स्यतिः । तेनो मुचं तेन सोयदस्य कृतं मारिमदति चतु
 मंत्रैः प्रणयन्मा ज्यैकृत्वाऽन्येन मम इत्यनेन । ततो देवकृतस्य न सो वयं जनमस्मिन्वाहाः पुत्रुष
 कृतस्येन सो वयं जनमस्मिन्वाहाः । पितृकृतस्येन सो वयं जनमस्मिन्वाहा निस मित्रं यैकृत्वाऽन्येन
 ममैत्युत्काग्रासानुमंत्रणं कुर्यात् ॥ नष्टथा ॥ ७ ॥ पुत्रुषः स्वः न पः सत्यं यज्ञाः श्रीः ॥ पुर्कः ७० जः ॥ तेजः
 प्रतपः ॥ धर्मः ॥ शिवः इत्येतैः पंच दशभिर्मंत्रैः प्रतिदिनं कर्मणि के कंग्रासभाजनगतमभिर्मंत्रं मरगानमः
 स्वाहंति वारावीनुमंत्र्य के कंग्राहीत्वा भक्षयेत् । तत्राद्यदिने एकग्रास भक्षणं प्राणायामश्चाह
 त्या दयः पंचाभिर्मंत्रा भवयुः । द्वयोर्ग्रासा स्त्रिभिर्मंत्रै रंकं हाभ्यामपरं ।
 त्रिपुग्रासपुद्गाभ्यां द्वाभ्यां द्वा एकेन तृतीयः । चतुर्षु द्वाभ्यामायमेकै के नापरान् । पंचसु तृ सुगमं । पंचभ्या

(महः ॥ जः ॥ नः ॥ ७०)

१०

षिकाग्रासाः तस्मी भक्षयितव्याः । अन्ननिषमः । मूलवक्त्रेभ्यं प्रतीतव्याः । समालोयथाशक्तिब्राह्म
 णाभोजयित्वा गोहृदयं वस्त्रं युग्मं च दक्षिणं दत्त्वाऽशक्तो यथाशक्ति द्व्यादिहृत्वा यस्मिन् स्मृत्या चनामो
 क्त्यान्तोपायश्रुक्रियादिषु । न्यूनसंप्रणीतो याति सद्यो वेदं तमच्युतमिति पठन्कर्मेश्वरपणं कुर्यादित्येषो
 द्रायणव्रतप्रयोगः ॥ १ ॥ अथ सोमायनमाह माकंडेयः ॥ गोक्षीरं सप्तरात्रितुषि बेत्स न चतुष्टयात् ॥
 सानत्रयात्सप्तरात्रं सप्तरात्रं सप्तनद्यात् । स्तनेनैकेन षड्रात्रं त्रिरात्रं वा युग्मं भवेत् । एतत्सोमायनेनाम
 व्रतं कल्मषनाशनमिति । इदमपि चोद्रायणधर्मकमेवेति विज्ञानेश्वरः । अत्र सर्वव्रतव्यापि विसारो
 ग्रंथबाहुल्यभियानोपातः ॥ ॥ इति श्रीविद्वत्सुकुटुमहामणिश्रीभारद्वाजमहर्षभट्टात्मजदिवाकरवि
 रचिते धर्मशास्त्रसु धानिधोप्रायश्चित्तसुक्तावलीप्रकाशे कृष्णदिस्वरूपं ॥ ॥ अथोक्तप्रकारेण प्रा
 जापत्यादिक्रियाशक्त्यानां नष्टव्यपत्त्यायाः प्रदर्शयते ॥ अपराकः । अथोक्तोत्तुग्रहान्दृश्यदुर्बलस्यात्परी
 क्षितः । यत्कृत्वा मुच्यते पापादुरगः कंचुकाद्यथा । पराशरः । कृष्णः युतं तु गायत्र्या उद्वांसस्तथैव च । अने
 प्रदानं विप्रस्य समनेतं चतुष्टयं । उद्वांसो ह्योरात्रमिति । महानं वै चतुर्विंशतिमिति । कृष्णदेयुतं वै वप्राणां सु
 यामशान्दं । तिरहामं सहस्रानु वेदपारायणतथा । विप्राद्वा दशवैभोज्याः पावके षि । सत्येव च । अन्या

वापावनीकाचि तसमान्या दुर्मनी विषाद्वति। अपराके। समिद्धं तं हविर्दान्यं तिलान्वा मासताशनः। कृत्वा द्वा
दश साहस्रं गायत्र्या कृष्ट्वा मासयात्। द्वादशाभिरधिकं सहस्रं द्वादशसहस्रं। द्वादशसहस्रमेव द्वादशसा
हस्रं। पशुभारः। कृष्ट्वा द्रव्ययुतं चैव प्राणायामशतद्वयं। पुण्यतीर्थः। नार्द्रशिरः स्नानं द्वादशसंख्यया।
एण्यतीर्थं स्नात्वा केशां षोडशित्वा पुनः स्नायात्। एव द्वादशवारं कृते प्राजापत्यः संजामत इत्यर्थः।
माकंदेयः। प्राजापत्यक्रियायां कृते। धेनुदद्यात्पयस्विनी। धेनोरभावे दातव्यं तु त्वं मृत्युन संशय इति। तुल्य
शास्त्राक्तं। संवत्तोषि। गवामभावे दातव्यं मृत्युन संशय इति। मृत्युमुक्तमाधवीचि ब्रह्मपुराणो। ग
वामभावे निष्कवान् ददृषाद एव चेति। माघमासभ्यानि कृतं तं रूप्यसंज्ञा माह्वयोमी। हेरुमले रूप्यमाघो
धरणं षोडशे वने। शतमानं तु दशभिर्धरणैः फलमेव तु। शतमानं पलद्वयो पयसी यो। निष्कं सुवर्णं श्र
त्वार इति। अस्वार्थं माह विज्ञानेश्वरः। एवौक्ताः सुवर्णां श्रत्वारः सुवर्णं रूप्यनिष्क इति। तथा च सु
वर्णं च तुल्यं समानं रजतं निष्कमित्यर्थः। ज्योतिः शास्त्रे प्रकारांगरेणानिष्कमुक्तं। वराहकानोदशक
इयं यत्साक्षात्किणीता श्रपणाश्चतस्रः। तेषां दश द्रुमं द्वादशं गव्यां द्रुमे रजता षोडशं भिश्च निष्क इति।
मूलपाणो तु मृत्युं तां रमभिहितं षट्त्रिंशन्मते। धेनुः पंचभिराद्यानां मध्यानां त्रिपुराणिका। कर्षा

पणे कर्मव्याहिरविजाणां प्रकीर्तितेति। दशराणामित्यपि क्वचित्पाठः। पुराणान्नाम द्वात्रिंशत्कर्मसमतो
लितेरूप्यः। हेरुमले समधत्ते विज्ञेयः रूप्यमाघकः। तेषां दशस्या दूरणं पुराणं चैव राजतमिति विज्ञानेश्व
रपरि धृतस्मृतैः। कर्षकृतः आपणो मयभारः कर्षापणः अन्येषामपि निदीर्घतायां कर्षापणः। कर्षो
दशमाघकाः। तेषां दशस्यः कर्ष इति कौशातः। तथा च धरणापुराणकार्षापणशब्दा अन्यान्यं पयसी याभास
ते। यत्तु हेमाद्रिरिति स्थितं नारदवचनं कर्षापणे दक्षिणस्यां दिशि रोष्यः प्रवर्तते। पणे निबद्धः र
स्यापोऽद्वैतपणाः सन्ति। तत्राप्येतावदेव रजतं बोध्यं। मृत्याध्याये कात्यायनः। द्वात्रिंशत्पणिकाणां
वश्चतः कर्षापणो वरः। हृषेष्टकृषापणका अष्टावृण्डहिमन्ताः। दशकर्षापणा धेनोरखेपंचदशैव तिति।
अपराके। उपोष्य श्रद्धायुक्तस्तिलशान्नाधिर्मतः। द्वादश ब्रह्मवादिभ्यः प्राजापत्येन तत्तमः। तिलपात्र
परिमाणं कर्मपुराणं। तिलपात्रं त्रिधा प्रोक्तं कनिष्ठोत्तममध्यमः। तान्नापात्रं दशपलं जघन्यपरि कीर्तितं। द्वि
गुणमधमं प्रोक्तं त्रिगुणं चोत्तमं स्मृतमिति। गोमूत्रेण सत्मा युक्तं यावत् कर्षापणो जयेत्। कृष्ट्वा मेकाहिकं
प्रोक्तं दृष्टमेगिरसाख्यं। वृषिष्ठः। अपि चैतत्वरं ते कर्तुं दिवसं मासताशनः। रात्रौ स्मित्वा लं जमुषः प्राजा
पत्येन तत्तममिति। अपराके चतुर्षिंशन्मते। प्राजापत्ये तु गमेकां दद्यात्तातपने द्वयं। पशुके तसहस्रं

तुतिस्त्रस्त्रिस्त्रस्तुगास्तथेति सांत्पनेप्रकांतरंषट्त्रिंशन्मतेः परीति ॥ १॥ कृष्णस्थानेकृष्णत्रयं कतसा ॥
चरेत् सांत्पनस्यचाप्यहमशक्तोव्रतमाचरेत् ॥ स्मृत्यर्थेसारेतु तत्तत्कृष्णतुमाकं डेयः ॥ प्राजापत्य
समाधेनुस्तद्वयतसकृच्छ्रकृति ॥ पराकेषिविशेषमाह सपय ॥ पराव्रतसुवर्णस्यादिमश्रुगीतथेद्वमिति ॥
पराकेलुसुवर्णधेनुह्वयमृत्युमममिति श्रीमातामहचरणाः ॥ सुवर्णधेनंलक्षयतीत्यपराकः ॥ चोश
यणमृगो नृपिः पवित्रेद्विस्तथैवच ॥ मित्रविंशपशुश्चैवकृष्णमासत्रयतया ॥ तिलहोमायुतेनैवपराक
द्वयमेवच ॥ गायत्र्यालक्षमकेलुसामान्याकृष्णैह स्यातिमिति ॥ षट्त्रिंशन्मतेः उपवासस्तुगायत्र्याः सह
स्त्रविप्रभोजनः प्राणायाम दशहोत्रसममंतचतुष्टयः पिपीलिकायवमध्यचोद्रायणविषयेचतुर्विंश
तिमते ॥ अशेचोद्रायणेदेयाः प्रत्याग्न्यायविधौसदेति ॥ धेनवद्विंशेशः ॥ यतिचोद्रायणंष्टहस्त्रिंशः ॥ चो
चोद्रायणमकुर्वणाः कुर्युः कृष्णचतुष्टयमिति ॥ ऋषिचोद्रायणविषयेपि स एवाह ॥ चोद्रायणपराकाभ्या
निष्कृतिंयोनशक्रयात् ॥ सकरोत्यात्मशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं पंचकमिति ॥ शिशुचोद्रायणविषयेमदन
॥ त्वेस्मृतौ ॥ प्राजापत्यं गामेकामतिकृष्णद्वयंस्मृते ॥ चोद्रायणपराकेचतुर्विंशो गार्हपत्यात्तथेति ॥
अपराकं अतिकृष्णपराकेचतसकृष्णेतथैवच ॥ प्राजापत्यत्रयंकुर्यात्कृष्णोमिधुनेभवेत् ॥ स्मृत्यर्थे

विषयः

स्य

१२

सारे ॥ मासोपवासस्थानेयंचदशप्राजापत्याइति ॥ चतुर्विंशतिमते ॥ धर्मनिष्ठास्तपनिष्ठाः कदाचित्पाप
मागताः ॥ जपहोमादिकंतेभ्योविशेषेणाभिधीयते ॥ नामधारकविप्राय मूर्खा धर्मविवर्जिताः ॥ कृष्णो
द्रायणदीनिनेभ्योदद्याद्विशेषतः ॥ धनिनादक्षिणादेयाप्रयत्नविहितानुया ॥ एवमरविशेषेण प्रायश्चि
त्ताक्षिणापयेदिति ॥ व्यासः ॥ श्रीकामः पुष्टिकामश्चस्वर्गकामस्तथैवच ॥ देवताराधनपरस्तथाकृष्णसमा
चरेत् ॥ रसायनानिमित्राश्चतथाचैवोषधानिव ॥ तस्यसर्वोपासिध्वनित्योनरकृष्णकृष्णचतुर्विंशकानि
चसर्वाणि यानिकाम्यानि कानिचित् ॥ सिध्यंतिसर्वदानानि कृष्णकर्तुर्न संशय इति ॥ ॥ अथ कृष्ण
दिस्नानीतिथ्यप्रत्याग्न्यायाः ॥ स्मृत्यर्थेसार ॥ वेदेतीत्यंचदेवचदेवचोषधेमुने ॥ यादृशीभावनायस्य
सिद्धिर्भवतितादृशी ॥ क्षेत्रज्ञस्यापः पुराविप्रागोयुक्तीर्थमुच्यते ॥ निवासहोमस्नानाचीतोषोषधेः पु
जातिनत ॥ अनुतीर्थानोपापनाशकत्वे किं मानमिति मूर्खप्रलपितनिवृत्तये विद्वज्जनमनः संतोष
हेतवेच स्मृत्यसारसिद्धिंतीर्थप्रत्याग्न्यायेकिंचिन्मूलमुच्यते ॥ अन्नविशुद्धिवादेवाइति ग्निर्यमनि
र्कृती वरुणाः पयनो यज्ञः सोमः सूर्योमुहोगणः ॥ एतेस्वयंतीर्थभूतास्तीर्थैः शुद्धीरदशयुग्म ॥ मननो वसवो ह
रा आदित्या मरुतो नसाः ॥ विश्वे देवास्तथासाध्याना गायत्र्याश्च राक्षसाः ॥ इत्याद्यनेकदेवाश्च तीर्थैः सिद्धि

प्रा० मु० ली०

९३

भवा मुचल । हरिश्चंद्रो न तो वेन्यः पुरुकुत्सः पुरुखाः । सगरः कर्त्तवीर्यद्यास्तीर्थैराज्यमवाप्नुवन् । इन्द्र
 भैरवराभागागतमाद्यामहर्षयः । ब्रह्महत्यादिपापानि तीर्थैरेव व्यपोहयन् । विश्वामित्रः सप्तपुत्रसमूहा
 पापं व्यपोहयत् । सुतीर्थं तपसा ब्राह्म्यप्राप्य वासिष्ठत्रापतः । विश्वंकुमरिचंडालं विप्रं कृत्वा ध्याययाजयत् ।
 तंतुतेन वदहेन स्वर्गलोकमवेषायत् । अनुषाष्य त्रिरात्रादितीर्थान्यनुषंगम्यया । अदत्त्वा कंचन गार्गाश्च द
 रिद्रो नाम जायते । ततो पवासं कृष्ट्वा । दीनं कृत्वा तीर्थं सेवन् । अदत्त्वा चाश्ववस्त्रादिदरिद्रो जायते दुर्बल
 आदित्यपुराणे । पाउं वैराज्यलाभाय दुरितोपशमयन् । श्रीकृष्णनारदयोस्तथीकंठे प्राजरो मयैः । मार्क
 डेयपुरुत्तमाजसप्तविप्रमुखैस्तथा । द्वादशदादशगुह्यानि कृष्णपपादाय भक्तितः । तीर्थैरुर्विन्नो त्यादि
 पुराणेषु यते कथा । विश्वनाथेन पतिना निर्व्याजेन महात्मना । विश्रुत्य ब्राह्मणं तावदाति सर्वदा तीर्थं से
 विना । बहु स्मृतिपुराणैर्बहुभिः सह शौरिणा । कृत्स्न तीर्थफलप्रोक्तं गोदानं कुरु साम्पतः । आपरांत
 पुराणानि व्यासस्त्वत्यायुषो नृणां हि मय दक्षिणे देशे सेकोच्येव चारयन् । भूतं प्रतपिशाचाश्च पित
 रो अस्मिन्नाहताः । अद्यापि प्रचरन्ते वृक्षप्रायं तीर्थं मथेवत् । सतः श्रद्धाः पुराणा इत्युच्यं विप्रो भवन्नतः । ९३
 शिष्यान् चैक्षरां कानि तीर्थानि कुरुते तिष्ठे । ते विश्वकर्माणः प्राचुर विश्वकर्मातिबलितः शिष्यैः कृत्वा क्ष

९३

क्षरो कानि सर्व तीर्थान्युपगमयत् । अद्यापि कृत्स्न वर्णो कारुण्येन तत्र तत्र च । क्षिप्यं कानामपि ज्ञानेन प्र
 कारान्तरं मुच्यते इति । अत्र स्मृति संग्रहस्मृत्यर्थसाधारण्यं प्रकारानुसारं प्रकारः प्रदर्शितः । तत्र
 प३ संकल्पपूर्वकं प्रोषष्टि योजनागतस्य भागीरथ्यास्तानि षड्वक्त्रं । अत्र यात्रायां योजनं हृदो योजनं
 स्याद् दृष्टुं हृदिः परिकल्पनीया । षष्टि योजनागतस्य प्रयागस्नानं द्वादशगुह्यं सुमं । गंगाहारे गंगासा
 गरं च येततः । गंगास्नानार्थं षष्टि योजनागतस्य षड्वक्त्रं द्वादशगुह्यं योजनं स्याद् प्राप्य श्रितं भवती । त्यादि
 कर्मरुचीयः । विश्रुतियोजनागतस्य या मुनस्नानं द्वादशगुह्यं सुमं । तदंशु रायो द्विगुणः । चत्वारिंशद्योजनं व
 गतस्य सरस्वती मज्जनं चतुरहं सुमं । प्रभासे हारावत्या च द्विगुणः । यमुना सरस्वत्यो र्यात्रा योजनं हृदो
 पादं कृष्टुं हृदिः परिकल्पनीया । दृष्टुं श्रुतुं विषादां चितस्तादारावती मरुद्धा मधुमती पयस्वि
 नी घृतवत्यादि देव नदीषु षड्दश योजनागतस्य त्रिगुह्यं सुमं । चंद्रभागा वेत्रवती सरस्वती गोमती देविका
 व३ कोशी नीतिपुत्रा लमदा किनी सहस्रं कौशः पुन्या रण पुण्या बाहुदा गंडकी वारुण्यादि देव नदीषु षोडश
 द३२ उदाकृष्टं स मेघं योजनागतस्य । एता सुमहानदीष्वन्योन्यं संगमं निगुणः । अन्यास सुद्रगा सुयोजनागतस्य
 कृष्टं पकृतं । अमुक्तं कृष्टं धुयात्रा योजनं सरस्वती कृष्टं सरस्वती ध्याया । महानदीषु महानदीषु पकृतं

यः शोणारव्यमहानदे गंगा इ फलं चतुर्विंशति यो जनागतस्य नर्मदा वगाहनं चतुर्विंशति कुरु तुल्यं कु
 जि का संगमे दिगुणं शुक्रतीर्थं चतुर्गुणमित्यादि अंशान्तरतो वगतं अनात्र विस्तरः देवलः अमिग
 म्यचतीर्थं निपुण्यान्यायता निचः नरः पापात्प्रमुच्येत ब्राह्मणा नो तपस्विनाः सर्वा समुद्रगाः पुण्याः
 सर्वे पुण्या न गोत्तमाः सर्वमायतनं पुण्यं सर्वं पुण्या वनाश्रयाः जमदग्निः तीर्थे तु पाद कृष्टः स्थानं
 द्योत्य ई फलं लभेत दिगुणं तु महानद्यां संगमे त्रिगुणं भवेदिति ॥ इति कृष्टादि प्रत्याभ्यासा निरु
 पिताः ॥ ॥ अथ परिषत् ॥ तत्रादौ परिषद्यनुपयुक्ता दिजानास् पराशरः ॥ अत्र तानाममंत्राणां जाति
 मात्रोपजी विना ॥ सहस्रदाः समेतानां परिषत्त्वं न विद्ये ॥ प्राजापत्यादि अत्र हीना अज्ञाताः ॥ अनधी
 त वेदा अमंत्राः ॥ चतुर्विंशति मते ॥ वेदपारमनीता ये धर्मशास्त्र विद्यजिताः ॥ परिषत्त्वं न तेषां स्यान्नास्ति
 कोनां विदोषतः ॥ अनाहिताग्नेयाः होनाः कबला वेदपारगाः ॥ पिशुनाः क्रूरकर्माणाः परिषत्त्वं न विद्य
 तः पराशरः ॥ यद्ददति तमो मूढा मूर्खा धर्मं तद्दिदः ॥ तत्पापं शतधा भूत्वा गिहं कुरुन धिगच्छति ॥ अज्ञात्वा ध
 र्मं शास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः ॥ प्रायश्चित्ती भवेत्परतः किल्बिषं परिषद्भूजं इति ॥ अगिरा अपि यत्
 दत्तमजानद्भिः प्रायश्चित्तं समागतैः ॥ तत्पापं शतधा भूत्वा दान्दं नोपतिष्ठतीति ॥ पराशरः ॥ प्रायश्चित्तं

प्रयच्छंति ये हि ज्ञानाधारकाः ॥ ते हि जापापकर्माणाः समेतानरकं यमु रिति ॥ ययुः योतीत्यर्थः ॥ नामधार
 कस्य रूपमाह स एव ॥ यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ॥ ब्राह्मणस्त्वनधीयानश्च यस्तेनामधारका
 इति ॥ उपयुक्तानाह मनुः ॥ त्रैविद्याहेतुकस्तर्कानैरुक्ता धर्मपाठकः ॥ त्रयश्चाश्रमिणः एवं पर्युपादशा
 वरा हेतुर्कामी मासकः ॥ अगिराः एकविंशति संख्यातेर्मीमांसा न्यायपारगैः वेदांगकृशलेखपर्व य
 त्वेन प्रकल्पयेत् ॥ यमः एकद्वौ शत्रयो वापिय दूषुर्धर्मपाठकाः ॥ स धर्म इति विद्वानेतरां सहस्र
 दाः ॥ परिषद्युपसंपत्तिमाह अगिराः ॥ अतनुर्ध्वं त्रयस्यामि उपस्थानस्य लक्षणं ॥ उपस्थितो हित्यायेन अता
 देशनमहति ॥ संद्योनिः संशये पोषेन भुञ्जीतानुसंस्कृतः ॥ भुञ्जानो वर्ययेत्यापं पर्ययन्नविद्यतः संशये तु न
 नोक्तव्यं यायत्कार्यविनिश्चयः ॥ प्रमादश्च न कर्तव्यो यथेया संशयतथा ॥ कृत्वाणी न गृहे न गृह्यमाने वि
 बर्धते ॥ स्वल्पं वा यप्रभूतं वा धर्मविद्वान्विवेदयेत् ॥ तदिहापकृतं वेद्याहं तारश्चैव पाप्मेना ॥ व्याधितस्य
 यथावेद्या बुद्धिर्मंतोरुजापहः ॥ प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने हीमानस्य परायणः ॥ मृदुराजं वसं पन्नः शुद्धिं
 याचिन्मानवः ॥ स चैले वाग्यतेः स्नात्वा क्लृप्तवासास्स माहितः ॥ क्षत्रियो वाथप्येस्या वापर्वदं कृपतिष्ठति ॥
 उपस्थाय ततः शीघ्रमार्जिमाधरणी गतः ॥ गात्रेश्च शिरसा चैव नयकं चिदुदाहर इति ॥ क्षत्रियवे

इयग्रहणमधिकारमात्रोपलक्षणं। पशुशरः। पापं प्रख्यापयेत्पापी दत्वाधेनुं तथा वधमिति। इदं गो
वधदानं प्राजापत्याध्वे प्रायश्चित्ते। प्राजापत्यवधिके विष्णुग्रहः। पादं प्रतेनस्तदानं कृच्छ्राद्वैतिलकोच
ने। पादं नितुगामेकां कृच्छ्रं गामिषुने स्मृतमिति। अंगिरः। यन्ः परं मुद्राहार्यं यथा कृत्तुं परमं कृत्तुमि।
पश्चात्क्यायानुसारेण दान्ताप्युक्तं रनुग्रहं। नहि तेषामतिक्रम्य संन्यासमिहात्मनां। प्रदानैर विवि
दभिः शक्यमन्यत्रभाषितुमिति। सएव। ततस्ते प्रणिपातेन दृष्ट्वा तं समुपलुप्तं। ब्रह्माः पृच्छंति किं का
र्यं मुपविश्याग्रतः। सिद्धिं। किं ते कार्यं वदस्माभिः। किं चामगम्यं सद्भिः। तत्त्वतो ब्रह्मिन्सर्वसत्यं दिगति
रात्मनः। यदि चेद्दृष्टसंस्त्ये नियतं प्राप्स्यसंभुम्। यथागतोस्य सत्येन तत्त्वं धर्मसिद्धिं विवित। एवमेत
सममुद्धानः सर्वं ब्रह्म दृष्टव्यमिति। उपदेशस्तु पूर्वदेतर्गतेने केनेव कार्यः। आहूयश्चावयदकः पर्वदायो
नियोजितः। शृणु धनो इदं विप्रयच्च आदिश्यते ब्रह्मं। तत्तत्त्वेन कर्तव्यमन्यथा तद्व्याभवेदित्येनोरोच
चनात्। देवतः प्रायश्चित्तं यथा दृष्टमदान्तापत्तद्वशात्पुनः। इत्यनेन उपदेशश्चापि हजानुग्रहकारणात्।
हजानुग्रहास्तस्य पूज्यते। अनुग्रहोदया। एकोनाहं तितत्कर्तुं मन्त्रानोप्यनुग्रहं। धर्मज्ञाबहवो विप्राः
कर्तुमर्हत्यनुग्रहं। निहाह्वयदिवालो भास्व्यादज्ञानतोपि यो। कुर्वत्यनुग्रहं यतु तत्पापेतेषु गच्छतीति।

१ तस्मादासं समासाद्य ब्राह्मणं च विशेषतः। ज्ञानं हि दर्शनं चानेन भाव्यं तु यजुर्वेदे। अनाश्रितेनानुते। एते श्रेयसं सदि। प्रायश्चित्तं न यत्तत्त्वं

अंगिरः। आर्त्तानां मार्गमाणां प्रायश्चित्तानि येद्विजाः। ज्ञानं तोन प्रयच्छंति ते तेषां समभाषिन इति।
प्रायश्चित्तं च देशकालादि तात्वाद्येन नित्याहो धायनः। शरीरबलमायुश्च यः कालं च कर्मच। समीक्ष्य धा
र्मविद्वद्भाषायाश्चित्तं प्रकल्प्य येदिति। प्रायश्चित्तं देशमादिशति पुराशरः। प्रायश्चित्तं सदा दद्याद्विवायतन
यत इति। इदं च पुण्यक्षेत्रतीर्थादि उपलक्षणं। प्रायश्चित्तदानो नरप्रायश्चित्तमिदं पूजा जप्यादि कारीतः। प्रा
यश्चित्तं मुनिर्दश्य कथं पापात्प्रमुच्यते। यत्पवित्रं विजानीयात्पुष्टं वेदमातरं। वेदमाता गायत्री। अथ
निकर्तव्यतामाद विष्णुः। सर्वपापेषु सर्वपात्राणां विधिपूर्वकं। अहणं सर्वव्याप्तिमा प्रायश्चित्तं चिकीर्षते
दिनोतेन वरोमादीन्वाप्यस्नानमाचरेत्। अस्मगोमयमृद्धारिपंचगव्यादिकल्पिते। अन्नापकर्षणं कार्यं
ब्राह्मणैश्च विदुष्ये। दंतधावनं रज्ज्वेन पंचगव्येन संयुतं। ब्रह्मनिशामुखे प्रायश्चित्तं दितारिकुदर्शनं। आचम्य
तपरोमोनीध्यायन् दक्षतमात्मनः। मनः संतापनात्तुमुद्बुद्धेच्छाकृतं तद्विदुः। ब्रह्मसंज्ञापस्तपंचगव्याश
मिति महार्णवे। ब्रतनाम प्रायश्चित्तं संकल्प इति भाष्यः। जाबालिः। आर्त्तं सर्वं कृच्छ्राणां समासेन्यधि
शेषतः। आयुर्नैव हि शास्त्रागो नु कुर्याद्धां हती। अथ कृच्छ्रादुक्तं तां च गोहिरण्यदिदक्षिणीमिति।
अनृदिरण्यादि अहणादज्ञानात्पदक्षिणा। अन्वचकारो ब्रतादावनुक्तं आहुं समुच्चिनोति। अस्मिन्वा

३ देवताः स्वयं ब्राह्मणं कुर्यात्तत्त्वं विदुः। तत्पवित्रं विजानीयात्पुष्टं वेदमातरं। वेदमाता गायत्री। अथ निकर्तव्यतामाद विष्णुः। सर्वपापेषु सर्वपात्राणां विधिपूर्वकं। अहणं सर्वव्याप्तिमा प्रायश्चित्तं चिकीर्षते दिनोतेन वरोमादीन्वाप्यस्नानमाचरेत्। अस्मगोमयमृद्धारिपंचगव्यादिकल्पिते। अन्नापकर्षणं कार्यं ब्राह्मणैश्च विदुष्ये। दंतधावनं रज्ज्वेन पंचगव्येन संयुतं। ब्रह्मनिशामुखे प्रायश्चित्तं दितारिकुदर्शनं। आचम्य तपरोमोनीध्यायन् दक्षतमात्मनः। मनः संतापनात्तुमुद्बुद्धेच्छाकृतं तद्विदुः। ब्रह्मसंज्ञापस्तपंचगव्याशमिति महार्णवे। ब्रतनाम प्रायश्चित्तं संकल्प इति भाष्यः। जाबालिः। आर्त्तं सर्वं कृच्छ्राणां समासेन्यधि शेषतः। आयुर्नैव हि शास्त्रागो नु कुर्याद्धां हती। अथ कृच्छ्रादुक्तं तां च गोहिरण्यदिदक्षिणीमिति। अनृदिरण्यादि अहणादज्ञानात्पदक्षिणा। अन्वचकारो ब्रतादावनुक्तं आहुं समुच्चिनोति। अस्मिन्वा

ज्ञानं तोन प्रयच्छंति ते तेषां समभाषिन इति।

प्रा० मु० ली०

१६

मा०

हे देवता माहविस्तुः विधाय वेत्तमं आहं संकल्पं निजकाम्यया । धेनुं दद्याद्दिनेभ्यो अक्षिणां च स्व
 शक्तिं तद्गतिं ददाता तपश्च वनात् । सांकेत्य आहुतुं केषांचित्पुद्गलानि । वृत्तिरुक्ता आहुतं चैत्रिका प्रका
 शः स्माभिः । वसिष्ठः । कृष्णाणां व्रतरूपाणां शमश्रुकं शदिनापयत् । अक्षिरामशिखावर्जमिति । व्रतस्य
 पाप्मो प्रायश्चित्तरूपाणां केवलं पुण्यार्थं कृष्णादिक्रमोत्पन्नं नास्तीति भावः । अत्र कृष्णरूपाणां द्वादशा
 हसाध्यायश्चिन्ताधिकारिणां विवरणं भवति न तन्मन्त्रेणादकृष्णाधिकारिणि । हारीतः । राजा वा
 राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः । केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् । केशानां वपनं धेनुं द्विगुणं
 व्रतमाचरेत् । द्विगुणं व्रतं आदिष्टे दक्षिणा द्विगुणा भवेदिति । अत्र राजा दय उपलक्षणाधीः । यत्र रा
 जादीमथ्य वमन्येषां किलु वक्तव्यमिति कैमुतिकं न्यासात् । एतच्च द्विगुणं व्रतादिकं महापातक्यादिव्यति
 रिक्तं स्तुते वपनानिष्ठाः । विद्वद्भिर्नृपैः । एतन्महापातकानां निहतुं श्रावकीणि
 तद्वति विशेषस्मरणं । गवादिषु धर्तुः स भर्तृकायाश्च वपनं मन्त्रेन त्रायश्चित्तं यक्ष्यते । प्रायश्चित्तं
 गवपनं निषिद्धाहपिकार्यं । शौरनैमित्तिकं वार्यं निषेधे सत्यपि भूयं । पित्रादिमृतिषां व्रातसु प्रायश्चित्तं
 पितीर्थकद्विस्मृत्यंतरात् । शौरनिषिद्धकार्याः सिध्यन्ते प्रकाशः । एवमैतन्मन्त्रानि तिक
 १ प्रदर्शितं

अ० २

१६

पं० १

संयतालं गपुराणे । ईशानेन शिशो देशे मुखं तत्पुरुषं तु । हृदो देशे मधोः रेणुमुखं वामेन सुव्रतः । मध्येन
 पादोः । सर्वो ग्रंथेन वसुधो ध्रुव इति । अत्रेशानपदेन ईशानः सर्वविद्यानामित्यादयो मेधा ग्राह्याः ।
 ते च यजुः शारवायां प्रसिद्धाः । क्वचित्तु ईशानाय नमः इति प्रयोज्यमिति ब्रुवत । गोमयस्नानस्याहविस्तुः ।
 अग्रमात्रमिति स्मृत्या मानसोक्तं वापुनः । गोमयं लेपयेत्प्रातः सादके भातुं दर्शिते रिषि कर्मपुराणे ।
 गोमयस्य प्रमाणं तु यनां लेपयेत्तद्वति । अथ मृत्स्नानविधिः । शिवपुराणे । अश्वक्रौतुद्विस्मृत्या म
 त्रेणामंत्र्यमृत्तिका । उद्धरदुद्धतासीति मंत्रेण सुसमाहितः । नमो मित्रस्येति अवादेशो यित्वा च भानव
 आरोहन्ति ति गात्राणि समात्तव्यं हिराचमेत् । नमदग्निरूपि । अश्वक्रौतेति वेशुद्धमृत्तिका माहुरे
 तैः । नमो मित्रस्येत् । हित्याय दर्शय त्वमदौ करोमि । धृष्टारामि निजस्वास्वान्येनान्यनुलेपये
 त् । मृत्तिका परिमाणं कर्मपुराणे । मृत्तिका च स मुद्दिष्टा त्वा श्रमलं कमात्रिकेति । मृत्स्नानेन गात्रं क्रममा
 द्वादावल्ब्यः । मृद्विरग्निश्चागात्राणि क्रममास्त्वय नैजयेत् । शीर्षाधानाभि सर्वाणि स्मरं विष्णुमना
 मयः । कठिबस्य रूजं धेवचरणौ चस्त्रिभिस्त्रिभिः । तथेव हस्तावाचम्य नमस्त्यज संततः । यत्किंच
 दमिति मंत्रेण नमस्यत्ययतां जलिरिति । अथ गिरिस्नानप्रकारो ब्रह्मांडपुराणे । आपो अस्मानिति स्तु

न० ३

प्रा० मु० ली०

१७

त्वाभास्कराभिमुखस्थितः। इदं विष्णुर्जपित्वा च प्रतिस्त्रोतो निमज्जतीति। पंचगव्यस्नानमंत्रा
ब्रह्मचर्यलक्षणवक्ष्यमाणान्नायवोधाः। अपरा के पुराणे। आपो हिष्ठे तु स्नत्तं तु शुद्धवत्पौधमर्षणं।
शंवत्यः स्वस्तिवत्यश्च पायमान्यो धमर्षणं। सर्वत्रैवं प्रवृत्तीति कृष्णादि व्रतमाचरन्। पराशरः। प्रायश्चि
तेषु रवेषु कुर्याद्ब्राह्मणभोजने। शक्त्या धितानुसारं प्रायश्चित्तानुरूपतः। असहस्त्रादाशता
द्वाशतांतमथ वाजपेयः। ७७ काराद्यंतथान्यद्वागायत्रीमथ वायुतं। अथ। प्रायश्चित्ते व्यवसिते कर्त्ता
यदि विषयः। शुद्धस्तदहरे वासाविहलोकं परत्र चेति। व्यवसिते आरब्धे। विषयते म्रियते। छाग
लेयः। सर्वव्रतगृहीत्वा तु नाचरेत्काममोहितः। जीवन्भवति चोडात्मनः श्रान्ताभिजायत इति। न
पाहत्याद्यंतरणसर्वपापमपनिशीलः। षड्व्यं प्रायश्चित्तं कुर्यात्। तथा च वतुर्विश्रान्तिमते। जन्ममृत
निर्वाणानि सन्निविधिविधानि च। अर्थस्तु अणुहत्यायाः षड्व्यं कृत्वा चरेत्। प्रत्यान्नायगवादेयसा
श्रान्तिधनिनाशेन। तथा चारदालश्राणि गायेन्वावाजपेदुधइति॥ ११ अथ सर्वसाधारणप्रायश्चित्त
प्रयोगः॥ ॥ कर्त्ता सर्वप्रायश्चित्तसामग्रीसंपाद्य रिक्तायातिथायवन्मिन्वापुष्यं हिदिनातेः परम
स्त्वापर्वीकलक्षणयुक्ता निप्रान्त्रर्षत्वे नोपवेदयसमाहितमना भूत्वा स्निग्धवासा अभ्युज्जानः पर्वदे

१७

प्रदक्षणीकृत्य मासपक्षाद्युत्तिरव्यकरिष्यमाणप्रायश्चित्तांगत्वेन ददंगो निष्कुर्यात्। भूतद्वयं सभ्येभ्यो दातु
महमुत्तरजैर्द्विसेकल्यशास्त्रोक्तगोवृषभल्यपर्वदेदत्वासाष्टांगभोजनमस्कुप्यत। ततस्तविश्र
क्षितकार्यवेदास्माभिः किंचामरायसेदित्। तत्ततो ब्रह्मि तत्सर्वसत्यं हि गतिरात्मनः। यदि चेद्दससेस
त्योनियतप्राप्यसेशुभं। यथा गतास्य सत्यमनत्यं शुभं। सिकहि विदितिष्टः। मुकुशर्मशर्मणो मेज्ज
प्रभृत्यद्यवावृत्तानां शानकामाका मसकदसकृत्कृतकायिकवाचिकमानसिकसंसारिकस्यैषा
स्यष्टधुन्नाधुनकुर्यात्। तापीत सकलपातकातिपातकोपपातकलघुपातकरां करीकरणमतिनीकरणावात्री
करणजातिभ्रंशकरप्रकीर्णकपातकानामप्येसंभाविनानां पापानां निरासार्थं मनुग्रहं कृत्वा प्राय
श्चित्तमुपदिशं भवंत इत्युक्ता प्रणमैत्यर्थवेत्तु। तत्र मुत्राः। सर्वधर्मविवेकारागोसारः सकलादिनाः।
ममदेहस्य संशुद्धिं कुर्वंतु इजसजमाः। मया कृतं महाघोरं ज्ञातमज्ञातं किं त्विषं। प्रसादः। क्रियतां म
ह्युभानुज्ञां प्रयच्छत। पूज्यः कृतः पवित्रो हं भवेयं हि जसजमेरिति। अने तरे मां मुग्धं कृतुं भवंत
इति प्रणमैत। ततः कर्त्ता मासपक्षाद्युत्तरव्यकरिष्यमाणप्रायश्चित्तांगत्वेन निबंधरजोसभ्यानुवा
दकरां करिष्यति सकलस्य च दनादिना संप्रत्यनिबंधरजोत्वेन यथाशक्तिद्वयं सकल्यानुवाकौ
२ ततस्तज्जममथमाधमपक्षान्विनोययथासामर्थ्यं पापानुसारं प्रायश्चित्तमुपदिशेयुः।

१८

यापापानुसारं भक्तिरूपं दक्षिणां दद्यात् । ततो नृवादकः कथयेत् । कर्ता स्वस्थचितः सन् श्रुण्व्या-
त् । नवअमुकशर्मणः जन्मप्रभृत्यध्यायवस्त्राणां हानका माका मसहृदसंस्कृतकारिकायिकवाचिकमान-
सिकसांसर्गिकस्पष्टास्पष्टभुक्ताभुक्तपीतापीतसंकलपातकातिपातकोपपातकलघुपातकुसकरी
करणमलिनीकरणापात्रीकरणजातिभ्रंशकरप्रकीर्णकपातकानामध्ये संभावितानां पातकानां नाशा-
दार्थं स्तब्धैः षड्व्यंशायश्चित्तंगे जातिभ्रूयश्च अराजप्रत्यम्नायद्वारा उपदिश्यते तस्मिन् यथा शास्त्रे प्राञ्चो-
दीच्यांगसहिते आचार्योपांतवस्तुनिर्बिष्यति तेन त्वेकतार्यो निर्बिष्यसीति । कर्ता च भवदनुग्रहत-
वेदेत् । अयं योपदेशास्त्रिवारं कार्य इति अंत्येषि पद्धताय स्थान्मातुः प्रपितामहचरणः । अब्राह्म-
यमित्याद्ये हो । प्रत्याम्नायोतरपितया । गोविन्दयः प्रदर्शितो वाक । तन्न सर्वमंशान्नौक्त्य बोध-
ततः कर्ता देशालौ निर्दिष्टा मुकशर्मणा भूमजन्मप्रभृत्यध्यायवस्त्राणां हानका माका मसहृदसं-
स्कृतकारिकायिकवाचिकमानसिकसांसर्गिकस्पष्टास्पष्टभुक्ताभुक्तपीतापीतसंकलपातकातिपा-
तकोपपातकलघुपातकुसकरीकरणमलिनीकरणापात्रीकरणजातिभ्रंशकरप्रकीर्णकपातकानां
मध्ये संभावितानां पातकानां निरसनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं भोपदिष्टममुकप्रायश्चित्तप्राञ्चो-

२३

दीर्घांगसहितममुकप्रत्यास्नायेनाचरिष्यदिति संकल्प्य । शिरसि हस्तनिधापयन्पानिकानि च पा
नि ब्रह्महृत्यासमानि च । के शाना । अत्यतिष्ठति तस्मात्केशान्ध्याम्यहमिति मंत्रेण पुनः शिरसा क्लृप्तं स
रहितं केशादीन्वापयित्वा आर्यवर्त्येयदीर्घः प्रजाः पशुवस्तुनि च । ब्रह्म प्रजां च मे धावत्स्नाधुति
वन्त्येतदस्मिन्त्रेणामित्रितेन द्वां दर्शगुलप्रमाणेनापामागीददं तकाष्टनप्राप्नुव्यो मुरवदुर्ग
जिनाद्याय रदानां च विशुद्धये । धीवनाय च गात्राणां कुर्वहे दन्धावनमिति मंत्रेण । दन्ताध्यायित्वा
अष्टनिमज्ज्य भस्मादिस्नानं कुर्यात् । तत्रैव । प्रायश्चित्तांगत्वेन भस्मस्नानं करिष्यदिति संकल्प्य भ
स्मादाय ईशानः सर्वविद्यानामित्यादि मंत्रैरेथवा ईशानाय नमः । तत्पुरुषाय नमः । अधिराय नमः ।
वामदेवाय नमः । सद्यः । जाताय नमः । इति प्रणवेन शिरोमुखं रुदयमुखं पादसर्वं निषुषि लिप्यन्तात्वा ।।
प्रायश्चित्ते । नंगाभयस्नानं । संकल्प्य । गोमयमादाय व्याहृत्यात्रिधौ विभज्य आदित्याय प्रदद्वीग्रमग्रं
चरतीनामोषधीभावेन वने । तस्मात्पुनः पत्नीनां पवित्रं कायदीर्घधनं । तन्मैरोगोश्च शोकाश्च नुद्गोम
यसर्वदेति मंत्रेण गंधद्वारामिति मंत्रेण च । शिरः प्रभृतिपादां तमनुलिप्यन्तात्वा चम्य । प्राः । नमः
कास्नानेकं । संकल्प्य । बलिं ह्येति भूमिप्रार्थनां वा । र्षतव नितेति रयनि त्वात्मानं पृथिनीं निगृही

प्रा०मु०ली०

३९

त्वात्रायनेतेतिहर्वाभादायगायत्र्याभ्रमौमदनिधाय आतारमिंद्रमितिमंत्रेणपूर्वस्यायमा
यसामिमितिदक्षिणस्यातत्वायामीतिपश्चिमायांबयंसोमव्रतेत्युत्तरस्यातत्पर्यमित्युध्या
यांअथःपश्यस्वमोपरीतिअधरायादिदिमदनिक्षिप्य। ततःसहशीर्षेतिक्षिरमि अक्षीभ्यानि
निमुखेय्रीत्वाभ्यस्तोतिहृदिनाभानाभिन्नेतिनाभौत्यमिंद्रसजोषसमितिबाहोः। सोमानस्तरण
मितिहस्त्याः यः कुक्षिः सोमपातमदतिकुक्ष्याः बद्धीनापितेतिष्टष्ठेदुरुभ्यामित्ययोः मेहनाहन
मितिज्ञात्याः एतावनस्येतिपादयोःस्यविश्वानीतिहस्तयोरंगादंगादित्यनेनपुरुषसत्केन
चसर्वोद्यमिति। वेदशक्तोअश्वक्रातेरथक्रांतेविस्फुक्रातेवसुधरा। क्षिरसाधारयिष्यामिहस्त्य
मोपदेपदे। भूमिर्धेनुधरणी। लोकधारिणी। उद्धतासिवराहणकुरुस्मनशतबाहुना। मृत्तिकेहन्मपापे
यन्मयापुष्कतकृतं। मृत्तिकेब्रह्मदत्तासिकान्यपन्ना। भर्मत्रिता। मृत्तिकेदेहिमेपुष्टित्वयिस्वर्गप्रतिष्ठितं।
मृत्तिकेप्रतिष्ठितेसर्वतन्मेनिर्णदमृत्तिकेत्याहतेनपापेनगळामिपरमांगतिं। एवमादिभिः सर्वा
गेष्वभिलिप्यसतिलहर्वामृदक्षिरसिनिधायमृत्तिकारणप्रक्षाल्य गायत्र्यागोमत्रेणगंधधर
तिगोमयेनभ्राप्यायस्वेतिस्वीरेणदधि। काव्याइतिधध्रतेजोसिशुकम स्यमृमसिधामनाम
धृतमिमिदंशतधृतन। ३९

सिप्रियं देवानामनाधृष्टदेवयजनमित्वाज्येनदेवस्यत्वावितुः प्रसवेष्टिनोर्वाहुभ्यांरजोहस्ताभ्याम
मेस्तेजस्तासुरस्यवर्चसेद्वियेणमपिचामीतिकुशोदकेनस्नात्वातीर्थंप्राथयेदन्तमंत्रैः। क्षिरप्युग्गवा
रणप्रपद्येतीर्थंमृदहियाभितः। यन्मयापुनरुमसाधेनापापभ्यश्चप्रतिगृहः। यन्मेनसावावाकर्मणावा
पुष्कतं कृतं। तन्मृदोवैरुणोहृस्पतिः सविताचपुनंतुपुनः पुनरिति। ततोययाक्रमकारेणस्नात्यागरेग
च्छत। स्त्रीशूरयोरमेवकंस्नाने। ततग्राचम्यअधिकेत्युमादितान्पूजापूर्वकंभोजयेत्सामान्तेवादघात
हिजेपुविमोरेवपुनन। एतद्विस्फुआहं। तच्चक्षिष्टाः एवकुर्वन्ति। स्नानान्तरमंगीकृतप्रायश्चित्तोगतनवि
स्फुआहंकरिव्यइतिसेकल्प्यशास्त्र्यामशिलायांश्वेनवदनादिभिर्विस्मसंस्त्र्यकुरणयथाशक्तिद्वयमास
यामचतुष्टयनिष्कृषी भूतेद्रव्ययथानामगोत्रेभ्योब्राह्मणभ्यः दानुमहमुत्सृजेनेनपापहामहाविस्फुः प्री
यतामिति। ततएकांगान्निष्कृषंवाद्युगादानत्वेनकुटुंबिनेद्विजायदत्तागवामंगेषुतिष्ठतिभुवनोनिच
तुर्दश। यस्मान्नमस्छिचमेस्यादिहलोकेपरत्रचन्तिमंत्रंषटेन। ततोमंत्रेस्त्र्यप्यपापहामहाविस्फुहो
नाद्याविशत्यादिसंखयाज्यमग्निबाधुसर्वमजापतिदेवत्येषु कुयाशिष्टाचारानुरोधेनब्रह्मकृतेना
ममपिक्रुयात्। सयथा। विलापितमाज्यपलाशादिपौनगृहीत्या। ५० भः स्वाहाअग्रयदरेनममा ५०

भुवः स्वा० गायवद्दे० १३० स्वः० रस्योवेदं० १३१ भूर्भुवः स्वः स्वा० प्रजापतयद्दे० १३२ एवमसाधारं कृतो॥
 एविशतिशकुतयोभवेति॥ ततो ब्रह्म कर्त्तुमाथ पंचगव्यं कार्य॥ सुवर्णनाम्न पत्न्याशय प्राप्य नमोपात्रे
 वाताम्नाभ्यामिन्द्रं त्रिपलंशाय यथापतयति वादाय॥ ततो गुणार्द्धपरिमिते गोमयं चेत्यागधं दशमि
 त्वादाय॥ ततः कपिलायाः पयः सप्तपलमाप्यायस्वेत्यादयः॥ ततो नीलवाया सप्तपलमेव दधिद्विधा
 व्यादत्त्यादाय॥ ततः कृष्णयाः घृतमकपलं घृतमिन्द्रियादत्त्यादाय॥ तत एकपलं कुशोदकं दत्तत्वेत्याद
 यप्रणवेनालो ज्ययति यकाष्टरवेन प्रणवेनेव तन्निर्मध्य प्रणवेनाभिर्मध्य सप्तपत्रैः कुशोपलाशहलैर्बुध
 ऊयात॥ तत्रमंत्राः ॥ इतो वती धेनुमती हिष्ठतं सयं गृहिणी मनुष्ये दशस्य॥ अस्मद्भ्रा० शोदसी विष्णुवेतस
 अर्धं पृथिवीमुपती मयसुः स्वाहा॥ पृथिव्या इदं नमते तित्यागः॥ इदं विस्तुर्विचक्रमे० सुरे स्वाहा विस्त
 यद्दे० १॥ मानसोक्तं० मद्रस्याहास्त्रमायद्दे० १॥ शन्नो देवी० तुवः स्वाहा अश्वद्दे० १॥ अश्वब्रह्म कृच्चोमय
 श्वयस्त्वेव॥ इरावती देवि सुमनस्तो कं चर्चयती॥ एतोभिश्चैव हानयं कुतशो वपिबेदिजज्ञो॥ तत्र
 शोवती स्वाहं॥ स्मन्मानुः प्रपितामहमहो नारायणपदपाभ्याजैरत्येष्टि पदतो ब्रह्मजज्ञान्नामिनिमजो॥ २०
 इति॥ शं नो देवी रित्यनेतरं अग्नये स्वाहा अग्नयद्दे० १॥ सोमाय० सोमायद्दे० १॥ गायत्री सौम्यीय स्वा०
 सवित्रे० सवित्रे० १॥

सवित्रे० सवित्रपू०१:

सूर्यायेदं०१३० स्वाहा प्रजापतयइदं०१३० भुविः स्वः स्वाहा प्रजापतयइ०१३० अग्नयेऽसि एकेतस्वाहा अग्नयेऽसि एकेतइदं०१३० ततो नक्षत्रदशनेन व्रतग्रहणं करिष्यति द्विजान् एष्टां कुरुष्वेत्यनुज्ञातः प्रणवेन होमशेषमशेषं श्रियात् ॥ एतच्च प्राशनं ग्रामाद्बहिः कार्यमिति भातामहचरणाः प्रायश्चित्ताहनिशक्त उपवसे दशकोहविष्यान्ममश्रीयात् ततः प्रायश्चित्तं वरित्वा प्राग्वध्याहतिहोमविष्णुश्राद्धादांना निरुत्वा दशदाना निदद्यात् तानि च महर्षयस्संग्रहो गेभ्रतिरलहः ण ६ रण्याज्यं वा सोऽधान्यं शुडानि च रूप्यं लवणं मित्या कुर्देशदाना निदद्यात् तेषां परिमाणमुक्तं शान्तातपि यै कर्मविपाके निवर्तनमिता भूमिर्प्रेणत्रयमिता तिलाः ॥ कृष्णान्नं हि रण्यं सुवर्णं सप्तप्रमाणं च ॥ वाससं त्रितयं दद्याद्दुच्चपलषष्टिकं ॥ निक्षत्रयमिति रूप्यं लवणं सा ईरवारिकाः सा ईरवारी मितं धान्यं परिमाणं प्रकीर्तनमिति ॥ अथ दानमंत्राः ॥ गवामंगुष्ठेति भुवनानि चतुर्दश ॥ यस्यातस्माच्छिबं मस्यादि हलो जे प रचुचि त्रिगोः ॥ सच भूता भ्रया भविर्बराहेण समुद्रता ॥ अनंतस्य फलदा भूतः शान्तिप्रयच्छमइति भूमिः ॥ मरुचैर्गैत्रसंभूताः कश्यपपयसितिलाः सूरताः ॥ तस्मादिषां प्रदानेन मम पापं पृथो ह मुद्रति तिलानां ॥ हिरण्यगर्भं गर्भं स्त्रेहमबीजं विभाबुरेताः ॥ अनंतपुष्पकं ॥ लरमतः शान्तिप्रयच्छमइति रण्यस्य ॥ कामधेनोः ॥ ६९

मा० मु० ली० धुपः स्वा० वायव्यद्वारे ० १०० स्वः ० स्वर्गवेदः ॥ ४८ ॥

मा० मु० ली० समुद्रतः सर्वकृतपुस्तंस्थितं देवानामाज्यनाशरमः ॥ तः शो० आज्यस्य। शरपांसर्वलोकांमालज्जुयार
 २३ क्षणपरं। सुवेधधारिद्यस्त्रत्वभूतः ० बस्त्रस्य। सर्वदेवमयेधान्यसर्वोत्पतिकर्महत। प्राणिनांजी
 वनोपायमृतः ० धान्यस्य। यथादेवेषुविश्वात्माप्रवरश्चजनादनः। सामवेदस्तुदेवानामहादेवसुयो
 गिनां। प्रणवः सर्वमंत्राणांनारीणांपार्वतीयथा। तथास्मानाप्रवरः स देवक्षुरतोत्तमः। ममतरमात्य
 रांयस्मिंहरस्वगुडसर्वदेतिगुडस्य। प्रीतिर्यतःपुनृणांचविस्तुदांकरयोः सदा। शिष्येनेत्रोद्वेकस्य
 मतः ० रूपस्य। रसानामग्रजश्चेष्टतवणंबलवर्द्धने। ब्रह्मणानिमित्तंसाक्षादतः ० त्वं णस्य। एवंस
 ६६ मंत्रसपरिमाणदृशदानानि ॥ त्वापरिमाणसामर्थ्यैरक्षिणांचस्वश्रुतिरुदतिज्ञातातपवचना
 त्वशक्त्याभिधूयेणनादत्वाब्राह्मणाभोजयेत्। प्रायश्चित्तेततश्चौषेकयोः। ब्राह्मणभोजनमितिब
 चनान्। इहसंख्याविशेषानुपादानाच्छत्यनुसारं पानाब्राह्मणाभोजनवैदित्ये। अंगिराः। नस्माच्छ
 देसमासाधसदाधर्मपथे स्थितं। प्रायश्चित्तप्रदातव्यं गमहमविवर्जितमिति। एवंस्त्रीणामपि। सोम
 पंचगव्याशनंनस्तः। स्त्रीणां होमो न दातव्यः पंचगव्यं तथैवचेतिवचनादिसंक्षेपः ॥ ॥ इति श्रीमद्भारद्वाज
 महर्षेभट्टात्मजसंस्कृतविद्यानिधानश्रीदिव्यभूतविरचितेधर्मशास्त्रेऽनुपाधिनाप्रायश्चित्तमुक्तावलीप्रकाशे २३

॥ वस्तुतस्तु कृत्स्निपुणोपायश्चित्तविधानेच विप्राणां मरणान्तिकमिति वचनाद्विप्राणां मरणान्तिकं निषिद्धमोहादृशगदमेवकार्यं। कामकृते विप्रसहस्यदि
 गोपः ६०

अथप्रायश्चित्तान्यभिधीयन्ते ॥ तत्राहोमहापापप्रायश्चित्तान्युच्यन्ते ॥ इद्विधिं हि महापापं। कामकृतमकाम
 कृतं च। तथैव चरुस्मृतिः। कामाकामकृते तथा महापापं हि धास्मृतामिति। कामकृतमहापापं देहात्प्राय
 श्चित्तं विना प्रायश्चित्तो न रनास्ति। तथा च पादशरीये। यः कामतो नरः कुप्यमहापापकथंचन। न तस्य नि
 छतिर्देहात्तद्व्यभिपत्तानाह। तदिति। मनुः। कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयत इति। श्रुतातपो
 पि। अकामायाप्तो प्रायश्चित्तं कामकृतत्वात्मानमुवसादयेदिति। यत्किं गौरवचनं विहितं यदकामाना
 कामान्ति हि गुणभवंदिति तन्मरणदाश्रयविषयं त्रये। अज्ञानाद्ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तमाह पापं सव
 ल्क्यः। शिरः कपाली ध्वजवान्। भिक्षाश्रीकर्मवेदयन्। ब्रह्मरुद्रादृशकानिमित्तमुक्तशुद्धिमाभ्यादिति। शि
 रः कपाली ॥ निहितब्राह्मणकपालधारी ब्राह्मणब्राह्मणघातयित्वा तस्यैव शिरः कपालमोदायतीर्थान्य
 उतं चरेदिति श्रुतातपोक्तं ध्वजवान्। कृतशवशिरोध्वजः। कृत्वा शवशिरोध्वजमिति मनुवचनात्। भि
 क्षाश्री भिक्षाभुक्। कर्मवेदयन्। स्वकर्मप्रख्यापयन् कृत्वा पापं न गृहेत्। पूर्यमानं विवर्धत इत्यंगिरा वचना
 त्। एतादृशस्य निवासस्थानान्याह मनुः। ब्रह्मरुद्रादृशकानि कुटीकृत्वा वने यसेत्। भिक्षासो कार्य
 र्थमाह। कृतयापनो वा निवसेद्भ्राता ते गोब्रजे पि वा। आश्रमे व क्षत्रभूते वा सर्वभूतहिते रत इति। यपने वे

कृत्यिकवादाग्रहणात्। वषणाभावे जरासंवेदनं। ब्रह्महादादवाहानिवात्तवासाजदी ध्यजीतिसे
वर्त्तते। भिक्षापात्रमाह प्रसूतः। लोहितकेन मृन्मयखण्डेनारावेण भिक्षायै ग्रामं प्रविशेदिति। भि
क्षार्थवर्णनाह स्ववर्त्तः। चतुर्वर्ण्यचरेऽस्यैव वर्त्तंगी संयतः पुमानिति। तत्राह संरण्यामह वसिष्ठः।
सन्निगाराण्यसंकल्पिता निचरेऽस्यैव कालाहार इति। भिक्षायाचनवाक्यमाह पराशरः। अहं दुः
कृतकर्मैव महापातककारकः। गुरुद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थं ब्रह्मघातक इति। एतस्मादववचना
द्वारि स्थित्वा भिक्षायाचयित आभिक्षायाचनवर्त्तयेजीवनाशक्तौ बोध्यः। भिक्षायै प्रविशेद्ग्रामं न्ये
यं दिनजीवती तिसंयत्तस्मरणात्। नियमांतराप्याह शूरीवः। स्थानवीरासनोमिजीधत इदं कमेडलुः।
भिक्षाचर्याग्निकार्यं च कर्मांडी। भिक्षाजपः। तस्य भवेदतिशेषः। द्वितीयं ब्रह्मवधे द्विगुणं प्रायश्चित्तं
तृतीये त्रिगुणं। चतुर्थं नमस्कारः। तथाचमनुः। विधेः प्रायश्चित्तान्त्वा द्वितीया द्विगुणं भवेत्। तृतीया त्रिगु
णं चतुर्थं चतुर्थेनास्ति निष्कृतिरिति। इदं प्रायश्चित्तं ज्ञानात्तादाह तुरेव। नैलस्त्रीवृद्धादीनां साक्षा
दंतत्वेऽप्यहं प्रायश्चित्तं। अद्वीतियस्य वर्षाणि बालावाप्यनषोडशः। प्रायश्चित्ताहं महति स्त्रियो
राजिणा एव चेत्यंगिरस्मृतं। अर्वाहं द्वादशाहं पद्वीतिस्त्वं मेव वा। अर्धमेव भवेत्सोऽनुरीयेतत्र

ये ४

२२

सोऽपि ताभिति विष्मक्तेऽप्यनुद्वारवचः। अनेकादशवर्षस्य पंचवर्षात्परस्य च। प्रायश्चित्तं चरेद्वा तापिता वा
न्यः सुहृन्जनः। अतो बालतरस्यारयनापराधो न पातकं। राजदंडेन तस्यांति प्रायश्चित्तं न विद्यत इति तत्त
पूर्ण प्रायश्चित्ताभावे परं। नपुनः सर्वात्मना तदभावप्रतिपादवपरमिति विज्ञानेश्वरः। यन्मुमध्यामो गिराः।
गयासहस्रविधिवत्प्रायेभ्यः प्रतिपादयन्। ब्रह्महाविप्रमुच्यत स र्वपापभ्रष्टोऽप्येव त्वाहं तन्नु द्विगुणं सवर्षे स्ते
तु ब्राह्मणं व्रतमारिदोदित्येतद्वा कपि हितं द्विगुणं व्रतचरणसमर्थं सवर्षे। अनुग्रहकप्रयो जकादी
नां तत्तदोपायुसारं प्रायश्चित्तकस्य नाविधेया। यस्मिन् साक्षाद्ब्राह्मणं हंति किंतु तिरस्कारदिद्वारा तन्नि
मित्ततामात्रो नित्येत्याह कमेडलुः। तिरस्कृतो यदपि श्रेष्ठमभाषां भूताय दि। निर्गुणः सहसा को
धाहृष्टेऽत्रादिकारणात्। त्रैवार्षिकं व्रतं कुर्यात्प्रतिलोमां सरस्वती। गच्छेत्पि विशुध्यर्थं तत्प्राप्तयेति नि
श्चितमिति। निर्निमित्तं भस्मैवेत्येव बाह। अत्यर्थं निर्गुणो विप्रोऽस्त्यर्थं निर्गुणोऽपि। क्रोधाहृष्टेऽत्रियं तथस्तु
निर्निमित्तं तु भस्मैतः। वत्सरव्रतयं कुर्यान्तरः कृच्छ्रविशुद्ध्य इति। यद्द्विगुणवान्निमित्ती निर्गुणोऽत्रा
त्मघाती तदा प्रायश्चित्तमाह सरण्य। केशवमश्रुनखादीनामकृत्वा वपनं वनं। ब्रह्मचर्यचरे द्विप्रवर्षे रा
केन शुध्यतीति। अनुमंतादीनां प्रायश्चित्तमाह पद्वीतिसिः। हंता मंता पद्वीतन्तथा सं प्रतिपादकः।

प्रा० मु० स्त्री० प्रोत्साहकः सहायश्च तत्प्रामाण्यमुद्देशकः । आश्रयः शस्त्रदाता च भूतदाता विकर्मिणः । उपेक्षकं शक्ति
 मोश्च दोषयत्कानुमोदकः । अकार्यकारिणस्तथा प्रायश्चित्तप्रकल्पयेत् । यथाशक्त्यनुसृतं च दंडं तेषां प्रक
 ल्ययेदिति ॥ गुर्वारिवधप्रायश्चित्तमदनरत्नभविष्ये ॥ मानरूपितरहत्यासोदर्यः श्रातरंतथा । गुरुहत्या
 श्रात्रियवाक्राहिताग्निमथापिवा । अनेनविधिनापापी कीर्तयन्पामात्पुनः । व्रतंचरेदुत्तमानुउ
 द्घासान्नियतव्रतइति । इदं सर्ववर्णपरं । पितृत्यादेः सर्वत्रसत्यात् । उत्तमो द्घासान्तरणः । यन्मुद्रैरव
 प्रमाथ्यद्वादशसंवत्सरान्पृष्टत्रीन्ता । ईसवत्सरंचजतान्यादिशो नेषामंतगोसहस्रं नृददत्तस्याप्य
 ईतदईचदद्यात्सर्वेषांचणाना मानुष्येणेति तत्रतगोसहस्रादः समुच्चयपरं बोध्यं । ददत्तस्तप
 एमाह । सममब्राह्मणदानं द्विगुणं ब्राह्मणश्रुवे । आचार्यशतसाहस्रं सारयं दत्तमक्षयं । समद्विगु
 णसाहस्रमानंत्येचयथाक्रमो दानफलविशेषः स्याद्विंशत्यातदहं प्रहोति । युगपत्कामतो कामतो वा
 नेकब्राह्मणवर्षपर्यन्तं भविष्ये । एककारयदाहत्याद्युगपत्तुरनंदना निमित्तमुक्तमाश्रित्यहृत्यनेके
 नवाविभो । ब्राह्मणो वीरब्राह्मणान्नुयुक्तुनपि । निरुत्तरं गच्छीरे एकप्राणातिक्त्रेदिति ॥ अथयदिदा
 त्रियादिब्राह्मणं धातयति तदाक्रमेण द्विगुणात्रिगुणं चतुर्गुणं प्रायश्चित्तमुच्यते । तथाचपाराशरीय

ब्राह्मणं

२३

रा ३

अंगिरस्मृतिभविष्यपुराणयोः । पर्वधाब्राह्मणानुसाराज्ञो द्विगुणा भवेत् । वैश्वानरात्रिगुणा प्रोक्तापर्वधो
 चव्रतं स्मृतं । तथा । शूद्रोवाब्राह्मणं हत्वा प्रायश्चित्तचतुष्टयमिति । प्रजापतिरपि । विगुणं त्रिगुणं चैव चत
 र्गुणमथापिवा । क्षत्रविहंश इजातीनां ब्राह्मणस्य च धेव्रतं । अन्नसर्वत्रहृतहृत्यमानुगं विज्ञोपवर्गमप्रा
 यश्चित्तविशेषा बोध्यः । जातिपसुगुणापेक्षसहस्रं द्विकृतं तथा । अनुबंधादि विशेषप्रायश्चित्तप्रकल्पयेदिति
 देवस्तस्मृतेः ॥ अथप्रायश्चित्तदशाष्टमंत्रेन शोने । निजिकीर्तमासिमाहमनु । ब्राह्मणार्थे गार्थयसाधः प्रा
 णान्तरित्युज्जतमुच्यते ब्रह्महत्यायागोश्रागो ब्राह्मणस्येति । असर्णं द्वादशाहं स देवशुध्यतीति भावः ।
 अन्यायभूयैयजमानेन राहृत्य पापमत्विज्जारब्धाय तैरनुज्ञातिः स्नानार्हं पुक्ती भवति । शिष्टायाश्चमिद
 वानानरदेयसमागमे । स्वमेनोषभृषं स्नात्वा हयमधविमुच्यत इति प्रसक्तः । स्वमेनं शिष्टेत्यन्येयः । हयमध
 ग्रहणः । शिष्टं तस्मात्तिका नोक्तत्वं तराणां सुपलक्षणं । अन्ययज्ञेऽप्यग्निष्टुतं श्रुतिगोतमस्मरणात् ।
 यज्ञानिर्गुणो निर्गुणिन इति तदाप्रत्यश्चित्तमाहयाज्ञवल्क्यः । पात्रधनं वापयति रत्वा शुद्धिं वामुच्यते । आ
 रातुश्च विभुध्यर्थमिष्टिर्वैश्वानरी स्मृतेति । मनुरपि । सर्वस्वयावेदविदब्राह्मणायोपपादयत् । धनं वाजी
 वनायात्सहस्रं वातपरिच्छदइति । अपुत्रस्य सवेत्तु सानसपुत्रस्य सापुस्करहृदं भूतिव्यवस्था । पित्र्या
 अस्मिन्विषये प्रायश्चित्तमाह पाराशरः । चतुर्विंशत्यपनस्तकविधिष्वब्रह्मघातके । समुद्रसमुगमनं प्रायः

श्रित्तं विनिर्दिशेदिति। आरब्ध प्रायश्चित्तस्य पुंसोत्तराभरणे विपापशयो भवतीत्याहारीतः॥ प्रायश्चित्तं
 चेत्पुंसिते कर्त्तव्यं विधिपद्यते। परतस्तदहरे वासा विहलोकं परत्र चेति। व्यासाभ्याह। धर्माथं यत्तमानं कृतं न
 च श्रुतिमानवः। प्राप्ता भवति तत्पुण्यमेव मनसा स्मिन्नेव श्रयदति। अत्रान्यदपि वक्तव्यं विस्तारादि कं ग्रंथवि
 स्तारभियानोच्यते। तत्पुनर्मन्नाक्षरापराकी पराक्षरमाधवस्मत्पुण्यस्तारप्रभृतिनिबन्धेषु प्रवक्ष्यमनी
 विमिः॥ अथातिदेशमाह याज्ञवल्क्यः॥ यागस्थः क्षत्रविदपाती चरे ह्युत्तुण्डे। गर्भहाचयथावर्ण
 तथात्रेयीनिर्देष्टुं कर्त्तव्यं। यागस्थस्तोमयोगस्थः यस्मिन्नेव तथैव निर्दिष्टत्वात्। अत्र ब्रतग्रहणात्परणातिकं
 नातिद्वयते। अतः कामरुते यागस्थ क्षत्रादिवधे ब्रतमेव द्विगुणं चरेदिति। गर्भश्च विन्तोऽनुजात एव। जा
 रजेषु प्रायश्चित्तांतरविधानात्। आत्रेयी कृतस्मात्तारजस्वत्कामगुस्मात्तामोत्रेयीमाहुः इति वसिष्ठो
 क्तः॥ अंगिराः॥ आहिताग्निर्हि जाग्रदस्य हृत्वापत्नीमनिंदितां। ब्रह्महृत्याव्रतं कुर्याद्वात्रेयी प्रसथैव
 चेति। बंधोरुमपि संपूर्णवधप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः॥ चरे ह्युत्तमहृत्वापि पाताथं च त्समागत इति।
 यथावर्णमित्यनुवर्त्तते। किंच। द्विगुणं सवनं स्य तु ब्राह्मणव्रतमादिशेदिति॥ ॥ अथ सुरापानप्रायश्चित्तं॥
 तत्र मत्स्यासुरापाने प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः॥ सुरां बुध्नतगो मृत्रपयसा मग्निं संनिभं। सुरापानेन्यत
 मपीत्वा मरणं कुर्वन्मृच्छतीति॥ अत्र गो मृत्रसाहचर्यव्यतिरिक्तं। पराक्षरोपि सुराह्नं न संक

२ तथा माध्वी
 त्वत्वाद्यग्निवर्णसुरापानेन। सपाचयेदथात्मानं मिहलोकं परत्र चेति। पिशादिजन्योऽपि विरो
 धः सुरा। गोटीपेरीमाध्वी च विज्ञेयात्रि विधायुरा। अथैवैकान्तं यवान्या नपातमा द्विजात्तमेति
 निमनुरभ्रणात्। तत्र ~~पेक्ष्य~~ पेक्ष्य। सुराशब्दो मुख्यः॥ इतरयोगेण ह्यतिरुवं निबन्धकतः॥ एतत्प्रा
 यश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः॥ सुरापानेन पात्रेणापात्रेणापि विबोदितप्रचेतसः स्मृतः। एतत्प्रायश्चित्तं संक
 र्त्तानपय। तदेहं गिराः। सुरापानं संकृत्वाप्यग्निवर्णं सुरापिबोदिति। अकामरुते प्रायश्चित्तमाह
 याज्ञवल्क्यः॥ बालवासाजरी वापि ब्रह्महृत्याव्रतं चरेत्। पिण्याकं वा कृणान्वापि भक्षयितुमस्मान्निशी
 ति। एतत्पिण्याकादिभक्षणं सुरापानोत्तरं छदिते सनिबोदितम्। तस्याथर्वत्रयव्रतं प्रकृत्याह व्यासः। एत
 दैवव्रतं कुर्यात्प्रायश्चित्तं संकृतं। पंचगव्यं च तस्योक्तं प्रत्यहं कायद्रो धनमिति। यत्पुनुराह। कृणान्वा भ
 क्षयेदके पिण्याकं वा तदन्निशितं। सुरापानापनुत्यर्थं बालवासाजरी ध्वजी तितदज्ञानेन सुरायास्ता
 म्भुमृत्तं संयोगविषयमिति निबन्धकत्वात्। यानितु गोटीमाध्वीत्तु रोपेरीपीत्वा विप्रः समाचरेत्। तत्तद
 कृपराकं च चां द्रायणमनुक्रमादित्यादीन्यल्पप्रायश्चित्तप्रतिपादकवचनानि तानित्यसाध्यमाध्वुपरा

प्रा-मु-ली.

२५

स्ति तस्मिन्

मनिमित्तसुरापानविषयाणि। अयमेवराज्ञांति विज्ञानेश्वरादीनां। बालानामित्यास्तु विशेषः। पादो बाले
पुहातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिरिति पुत्रस्त्यवचनात्कामकृतेपुनः प्रणति कोदंडः। किंतु विहितं यदकामा
नो कामात्तद्विगुणं चरेदित्यग्निरवचनाद्विगुणषड्वार्षिकं ज्ञेयं। एष एव पञ्चाद्विगुणानुसारादिषु बोध्यः।
नचमयमृजपुरीषाणां भूतपोनास्तिकश्चन। दोषत्वापेचमाहर्षाहर्षविज्ञोः सुहृदुरारितिकुमा
रवचनाद्विज्ञानान्नान्तियेव दोषः कृतः पुनः प्रायश्चित्तमिति भ्रममिति। सुरापाननिषेधस्तु ज्ञात्याश्रय
जित्स्मृत्यनराज्जातिमात्रस्याविनाशितत्वात्। कुमारवचस्तु दोषास्त्यत्यप्रतिपादनपरंबोध्यः। रा
ज्यविज्ञास्तु पेक्ष्यवनिषिद्धा नतुरोडीमाध्वी। तदुक्तं बृहद्वाजवल्क्येन। कामादपि हिराजन्त्येवेत्यो
वापिकथंचन। मद्यमेवसुरापीत्वान्न दोषप्रतिपद्यतइति। व्यासेनापि। उभोमध्यासवंपीत्वा उभोचंदन
चर्चितौ। एकपयंकशयनौ दृष्टौ मेकरावाजुनाविति। ब्राह्मणानां तु सर्वसांनिषेधः। यश्चरसः
पित्रा चानामघमांसं सुरासवं। तद्वाह्मणेन मांसं व्यदेवानामश्नतौ हविरिति मनुः॥ ॥ अथ
कामतः सुराभांडास्ति तोदकपाने आहूतहृदयमः। स्मृताभांडं स्ति तेतोमं यदि कश्चिन्निवेदितः। सुहा
दशाहसोरणपि वेद्वाली स्तु बर्चलो मिति। अकामत आहमनुः। अपः सुराभाजनस्य मद्यभांडे

२५

स्ति तास्तथा। पंचरात्रं विवेत्ती त्वाशंखपुष्पी श्रुतं पय इति। बोधायनः। सुरापानस्य सोभांडे अपः
मुचिताः विवेत। शंखपुष्पी विपर्कतुहरीरे सतु विवेच्यहमिति। अत्र सवेत्र भांडमनिमुक्तबोध्यः। सुरा
पमुखगंधा प्राणैर्मनु राह। ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गंधमा प्रायसीमपः। प्राणानं सुरासं मय घृतं प्रा
श्य विशुध्यतीति। इदं च सोमयाजिद्विज्ञस्य ब्राम्हणि पूर्व। स्मिन् पूर्वद्विगुणं॥ ॥ अथ मद्यपानमायश्चि
तमाह पराशरः॥ मद्यपश्चद्विजः कुर्यान्नर्दंगत्वासमुद्रगां। चांशयणे ततश्चार्णिक्यां ब्राह्मणभो
जनं। अननुत्सहितो गंचदद्याद्विप्रेषु दक्षिणामिति। न देतत्कामकारविषयमिति माधवः। अज्ञा
नात्पानमज्ञवल्क्य आह। अज्ञानास्तु सुरापीत्वारेतो विण्मृजमेवच। पुनः संस्कारमर्हति त्रयोवर्णा
द्विज्ञातय इति। अत्रातिष्ठस्त्वपूर्वकं पुनः संस्काररूपं प्रायश्चित्तं वेदित्ये। तदाह बृहस्पतिः। पीत्वा
प्रमादतो मद्यमतिरुष्वचरेद्विजः। कारयेत्तस्य संस्कारं त्रयोविंशतिभिः सुराभोजयेदिति। मिताश्वरायां
तत्तद्विज्ञपूर्वकमुक्तं। अत्रयद्यपि यान्न वल्क्यवचसि त्रयोवर्णा इत्युक्तं तथापि मद्यनिषेधो ब्राह्मण
स्यैव पूर्वोक्तवचनात्। मद्यकमेव सौरतालेखजं रक्षामसं। मद्यसंचे वमाध्वीकमेरयनात्तिक
रजं। अमेध्यानि दशोता निमद्यानि ब्राह्मणस्य त्विति बृहद्विस्मृतेष्व। पनरगादिसमुद्रं तेमदजनक

मा० मु० ली०

२६

विज्ञानीयं द्वयमयं मद्यं । तदेकादशधेत्याह पुलस्त्यः । पानसंशौद्रमाधुकरं वा जूरं तात्त्वमैशवं ।
माधुखं सौरमादिष्टं मेरुयं नारिकरं । समानानि विज्ञानीयान्मद्यान्यकादशानि । अनुपनी-
तेन मद्यपानकृते तत्प्रायश्चित्ते पित्रादिः कुर्यात् । अनुपतस्तु यो बालामद्यमोहादिविषे धृष्टः । तस्य
कृच्छ्रत्रयं कुर्यान्माताभ्राता तथापि ते विज्ञातकृष्यस्मृतेः । तातादिमद्यभांडोरूपानि तु प्रायश्चित्ते
प्रकृत्यनीयं ॥ ॥ अथ ब्राह्मण्या अपि सुरापानं प्रतिषेधति यद्ब्रह्मचर्यः । पतिलो कन्मसाया
तिब्राह्मणीयास्तुराणिवेत् । हेतुवसानुनी गृहीत्स्वकुर्यात् प्रायश्चित्तं । ब्राह्मणी ग्रहणं सत्रिया
दिस्त्रीणां व्यावृत्त्यर्थं न केवलं ब्राह्मण्या सुरापानकृते संनदोषभागिन्यपि तु तद्गतीष्वेव भागि-
त्याह मनुः । पतत्यर्द्धशरीरस्य यस्य भाग्यो सुराणिवेत् । पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयत इ-
ति । शूद्रस्य तद्भार्यायाश्च न सुरामद्ययोः प्रतिषेधः । सुरापानसमेषु तर्द्धं प्राप्यश्चित्तं बाध्यमिति सं-
क्षेपः ॥ ॥ अथ सुवर्णं स्तिय प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः ॥ ॥ ब्राह्मणः स्वर्णहारी तुराणे मुसं-
लमर्पयेत् । स्वर्कर्मस्वर्णपयं स्तनहृत्तो मुक्तौ विद्याभुवि रिति । ब्राह्मणस्वर्णहारी त्यत्र षष्ठी तत्पुरु-
षः समासोऽनुकर्मधारयः । अपरुत्पसुवर्णं तु ब्राह्मणस्य ततः स्वयं । गच्छन्मुसलमादाय राजानस्य स्व

२६

वधाय तु ततः शुद्धिमवाप्नोति राजा सो मुक्ति एव चेति शराशस्त्राद्यै क्वाक्यत्वात् । अत्र सुवर्णशब्दः परि-
माणविशेषमाचीनुतु जांबूनद्वयाची । सच पतिमाणविशेषोऽदृश्यात् वल्क्येन म हविषा । जालुस्वयं मेरी-
विस्वत्रसरेणूरं जुंस्तु तं । तेषो लिखास्तु तास्तिस्त्रेताजसर्षपउच्यते । गोरस्तु तत्रयः षड् तय कामधस्तु ते
त्रयः । कृष्ण लः पचते माषस्तु सुवर्णं कृष्ण उडोति । राजा प्रहारस्तु संकृत्तयः । ततो मुसलमादाय स-
कृद्गन्तुं तत्स्वयं । यदि जीवति स्तनहृत्तो मुक्तौ विद्याभुवि रिति । एतत्प्रायश्चित्तं मतिपूर्वकं चोप-
विषयं । मरणं तं हियलोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः । तनुकामकृते पापे विद्विष्यन्नात्र संशय इति मध्यमो निरोक्तः ।
इदं च मरणान्तिकं सार्ववर्णिकस्यापहर्तुर्न ब्राह्मणस्येव । यत्सुवर्णं स्तिय कृदि प्रदत्तमनुवाक्ये विप्रग्रहणतन्म-
रमात्रोपलक्षणमिति । विज्ञाने श्वरः । अत्र महापातकितेषां उमायात्मक परिमाणप्रभृति हेमहरण एव बो-
ध्यं । न्युने प्रायश्चित्तस्यात्यत्वात् । तथा हि षड्विंशतिभ्यः सुवर्णस्यापहरणं माषकेणापि पातं कं । निष्कमात्रापह-
रणेन विप्रः किं भविष्यति । बालाग्रमात्रे पुरुते प्राणायामं समाचरेत् । लिखामात्रे पिचूतं यामाणायमत्र यंबुधः ।
राजसर्षपमात्रे च प्राणायामं चतुर्दशं । गायत्र्यष्टसहस्रं च जपेत्पापविशुद्धये । अष्टाधिकं स हं मष्टसहस्रं । गो-
रसर्षपमात्रे तु सावित्री चैदिनं जपेत् । यबमात्रे सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं दिनद्वयं । सुवर्णं कृष्णलं चैकपह-

स्व २

त्यद्विजोत्तमः। कुपितोत्तमपनं कुरुतत्तयापस्यापनुनये। अपहत्यसुवर्णं स्पमाचमात्रं हिना धमः। गोमूत्र
यावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विधुष्यति। सुवर्णस्यापहरणे वत्तरं यावकी भवेत्। पुष्पं प्राणोत्तिकेयमथवात्रस
हव्रतमिति। इदं वत्तरं यावकाशनं किं चिन्त्यन् सुवर्णस्यापहारविषयः। सुवर्णस्यापहारं द्वादशावधिकं यि धी
नादिति विज्ञानेश्वरमाधवाद्युक्तुः। यावद्दत्तरं यावकाशनं कृतवत् एव सुवर्णमिति हेम हारिणो विहित
प्रायश्चित्ताधिकारद्वितिवचनाय इति नये। अकामकृते प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः। अग्निवेद्यन्तरेभु
द्योत्सुरापव्रतमाचरन्। आत्मतुल्यं सुवर्णं वादद्याद्दिप्रायतुष्टिरुदिति। सुवर्णदानमतिधुनिनः। मनुदपि
तपसापनुतुस्तु सुवर्णस्तेयजमलं। बालवासाद्दिजोरण्यचरेद्ब्रह्मणा व्रतमिति। कामतोपहार एवाप्रसि नन्व
होयेन प्रायश्चित्तविधेः सार्थं क्यस्या दृष्टिचेन्मैवं। वस्त्रापहरणे प्रव्रतः पुरुषोऽज्ञानादचरन्नेति तस्य
र्षवस्त्रमपहरति तत्पुनः स्वामिनेन प्रयच्छति नाशयति पुनः कृत्वा तदा कामतोप्य पहारसं भवति। मि
गुणस्यामिकसुवर्णं हरणे व्यासः। एतदेव व्रतं सोमः पादन्त्यनं समाचरेदिति। पादन्त्यनं नववर्षिकं। सुस्तामि
कुटुम्बरक्षणार्थं अकामतो हरणे त्रिः प्रायश्चित्तमुक्तवान्। षडङ्गवाचरेत्कृच्छ्रयजेद्वाक्रतुनाद्दिजः। तीर्थानि २७
वाश्रमन्विद्वाततस्तेयाद्दिमुच्यत इति। यदाऽपहत्य धिद्व्यामिति पश्चात्तापपूर्वकं स्वामिने मत्यपयति तदा

प्राहाऽपसंभः। चतुर्थकालमिताशनेन त्रिवर्षमवस्थानमिति। मानसापहारे तु सूक्ष्मं तु साह। सुवर्णस्तेयी
द्वादश द्वादशरात्रं वासुभक्षः पूतो भवति। गुरुश्रोत्रियया गच्छत्वा दिवङ्मुगुणोपेतब्राह्मणद्वयापहरवसि
ष्टः। निष्कालको घृताभ्यक्तो गोमयेनाग्निना पादप्रभृति आत्मानं प्रमापयन्तु तो भवतीति विज्ञायेत्। शिर
स्थिता अलकाः कालकाः। निर्गताः कालं कायस्मादसौ निष्कालकः। मूर्द्धन शिरादत्यर्थः। सर्वस्तेयप्रा
यश्चित्तं त्वपहत सुवर्णं पुराहृत्य स्वामिने एकादशगुणाधिकदत्त्वे च कार्यं स्तेयव्रतसंभृतस्य रुचणा दे
कृते पुनः। स्वामिने पहतं दयं हर्त्वा त्वैकादशाधिकमिति स्मृतेः। अत्रापि। स्त्री बालं हृद्यानुगणामर्द्धप्राय
श्चित्तं बोध्यं। स्तेयसंभेष्य वस्त्रादिहरणं षड्मेव त्वन्यत्र विस्तरः। ॥ अथ मुरुतं त्यग प्रायश्चित्तं ॥
तत्र जनन्याकामकृते गमने वसिष्ठः प्रायश्चित्तमाह। निष्कालको घृताभ्यक्तो गोमयेनाग्निना पादप्रभृ
त्यात्मानमववाहयन्तु तो भवतीति विज्ञायेत्। अकामकृते आहयाज्ञवल्क्यः। तस्तेयः रायने साईमा
यस्यायोषितास्वपदिनि। एतद्भुञ्जीतः प्रवृत्तावधेयं। स्वेनैव प्रारब्धमनुः। स्वर्षवाशि श्रवणायु
रुत्वाध्यायचो जेतो। नैर्ऋतीदृशमानिष्टदानि पातादजिह्वगमति। वसिष्ठोपि। वृषणं शिश्रुतु रूत्या
जन्वावाद्यपि दक्षिणाभिमुखो गच्छेन्नैव प्रतिहतस्तेनैव तिष्ठदा प्रपातादिति। तया प्रोत्वाहितस्य तु प्रायश्चित्तं

आ०मु०सी० लमाहयमः। गुरुदाराभिगमनं कृत्वा मोहनवैद्विजः। ज्वलंती भायसी शय्यां रविश्रोतु रतत्यगः।
 २८
 स्मृतिं ज्वलंती वाञ्छिष्य मृत्युना सविश्रुध्यतीति। स्मृतिं तोहादि मयी योषित। गमनं चरमं भातु विस्मयः।
 इति विज्ञानेश्वरः। कलियुगब्राह्मणस्पक्षत्रादि विवाहनिषेधाङ्गयमिस्तरभयाच्चक्षत्रियादिमातृग
 मनप्रायश्चित्तमप्रतिपादितं। एतादृशविषये स्त्रीणामप्यसह विधिं कात्यायनः। एषदोषश्च शुद्धि
 श्रुतिपातानामुदाहृतः। स्त्रीणामपि प्रसक्तानामेष एव धिस्मृतस्ति। स्त्रीणामपि कामतः प्रहृती म
 रणातिर्क। लिंगे छित्त्वा वधस्तस्य सकामाया स्त्रिया अपाति यस्मै श्वरस्मरणान्। अकामस्तस्मिन्
 राह। एतदेव व्रतं कार्यं योषितुं प्रतिनास्यपीति। एतदेव पूर्वोक्तं द्वादशवार्षिकमेव। अन्यद्वादशवार्षिको
 पक्रमस्तस्य प्यर्द्धापनीयं। स्त्रीणामर्द्धप्रदातव्यमिति पूर्वोक्तं स्वितावचनात्। एवं जननी गमनप्रा
 यश्चित्तमभिहितं। १। अथातिपातकामुपपातकविषये नृत्यते। मतिपूर्वगमने कस्त्यायनः। जनन्या
 च भगिन्या च स्वसुतायां तथैव च। स्नुषायां गमनं यैव विज्ञेयमिति पातकं। अतिपातकिं न स्त्वेतं प्रविशेद्युक्तं
 तादृशमिति। ब्रह्मणः। रत्नः कुमारी पुत्र्योनिष्ठत्यजासु च। सपिण्डपत्यद्वारिषु प्राणत्यागो विधीयते इ
 ति। अंत्यजाश्च दक्षिणामध्यमंगिरस्ता। चंडालः श्वपचः क्षनास्तौ वै देहिकृत्तथा। मागधायोगो

सिक्ता

२८

चैव सस्तेतं त्यागसाधिन इति। दोगेन कोपि। अयस्कारः स्वर्णकारस्तक्षापाषाणकर्तृकी। कौस्यताम्रकरास्ते
 तु यार्थश्च धुनिनो त्यजा इति। एतत्प्रायश्चित्तमतिपूर्वकं बहुकालाभ्यासविषय। अस्मिन् नवविषये पराश
 रः। मातृघसृगमेवैवमात्ममेशने कर्तव्यमिति। याज्ञवल्क्येनापि। पितुः स्वसारमित्यनेन मतिपूर्वगमनम
 ने ४ रणात् मुक्तं प्राक। १। अथाज्ञानकृते मातृघसृगमपरादारः। अज्ञानेन मृत्यो गच्छत्युर्वाचां श्रायणद्वयं।
 द्दशगोमिषु न दद्याच्छुद्धिपाराशरो ब्रवीदिति। ब्रह्मणः। चंडाली पुत्कसी म्लेच्छी स्नुषा च भगिनी सरवी।
 मातापित्रोः स्वसारं च निक्षिप्तांशराणागतौ। मातुलानी प्रव्रजितां सगोत्रानुपयोषितं, शिष्यभार्यागुरो
 र्भार्यागत्वा च श्रायणं चरेत् इति। इदं चरेत्ः सकात्प्राङ्गो न हृत्तो बोधः। प्रायश्चित्तस्यात्यत्यात। च
 तुर्विंशतिमतेपि। पितृघसृगमातुलानी श्वश्रुसौमिष्ठसास्त्रया। एता गत्वा स्त्रियो मोहाच्चरेच्चां श्राय
 णाच्चरेत्मिति। लिंगयो निरसंबाधोर्वाङ्मृतौ च तुर्विंशतिमते। पितृघसृगमातुलानी च भगिनी मातु
 रेव च। श्वश्रुमारुह्य धात्री च तप्तक्षुप्तसमाचरेदिति। संबन्तः। गुरोर्दुहितरगत्यारचसुतापितुरेव च।
 तस्मादुहितरचैव चरेच्चां श्रायणव्रतं। सनाभनी मातुलानी स्नुषामातुः सनाभनी। गच्छन्नेतास्त्रि
 यो मोहात्पराकेण विशुध्यति। सखिभार्यासमारुह्य श्वश्रुचैव विमानवः। अहोरात्रोपि तोभ्रत्वा त

वत्सुचविप्रेषुगाश्चर्यादित्यक्षणाः। गवामभवेदातव्यंगोमृत्युमनुसंशयः। अनेनचविधानेनगोभ्रा
 वृत्यतकिंत्विवादिदि। तदुणवद्वतविषयः। यनुयमनाभ्यधायि। गोमृत्युसंशयंवापिदद्यात्सुचरेत्
 व्रतः। अविद्यमानेसर्वस्ववेदविष्णो। निवेदयेदिति तत्तदुद्गादिनाकर्मो गभेतकपिलागर्भिणीवधेइह
 व्यं। गर्भिणीकपिलोदोऽग्नीहोमं धेनुंचसज्जता। खड्गादिनाघातयित्वादिगुणव्रतमाचरेदितिहहस्य
 स्यनिवाक्येविशिष्टवाक्यश्रवणात्। एवमन्यान्यपिबचनान्यनयेवदिश्याम्यवस्थाप्यानि। कामकृततत्तु
 वधेमनुश्राव। उपपातकसंयुक्तेगोभ्राभासीयवान्पिबेत्। कृतवाप्राचसेज्जोष्टचमणादुणसंततः। चतुर्थ
 कालमश्रीयादहारलघुणमिते। अथापरं। गोमृतेणाचरेत्तन्मनं दौमासो नियतेन्द्रियः। दिवानुगच्छता
 गासक्तनिष्ठन्मूर्ध्वरेजः। पिबेत्। आसीनास्यपिदासीनोनियतोवीतमत्सरः। आतुरा मभिभुक्तावाचोरव्या
 द्वादिभिर्भयैः। पतितांपंकलग्नोवासवंप्राणेर्बिभोक्ष्येत्। उल्लूयवर्तिशतिवागाकृतवानिभ्रंशः। नकुर्वी
 नात्मनस्त्राणं गौरकृत्वावुदाकृतः। आत्मनोपदिवाप्येष्टहृत्प्रेरयेत्पिपा। भक्षयेत्तौनृकधनं। सि
 बंतन्वेववत्सकं। अनेनविधिनायसक्तुगोभ्रागा अनुगच्छति। सगोहत्याकृतं पापत्रिभिर्मासेष्वपौरुति॥ अ
 दग्गुणकपिलादिभेदेरेवत्रापिपक्षत्रयव्यवस्थान्नीयेतिदिक्॥ अथान्यानिवधनिमित्तान्याहपरशरः।

वा ५

३९

सुश्रुषितानमस्तुस्वातत्रोवीरासनीभवेत्। तिष्ठतीधनुतिष्ठतुव्रजंतीष्वप्यनुव्रजेत्॥ ६

रोधबंधनयोक्ताणिघातश्चेत्तित्तुर्विधं। वधनिमित्तमितिशेषः पूर्णधीयः। अत्रप्राप्यश्रिनान्यादसएव।
 एकपादेचरेद्रोधेद्रोपादोबंधनचरत्। योऽक्रुधपादहीनस्याचरेत्सर्वनिपातन इति। योऽक्रुधतलक्षणमा
 ह। हलेवाशकटपंक्तोष्ट्रवापीडितोनरैः। गोपतिर्मेत्युमानोतियोक्ताभवनितहृदयति। गोपतिर्दृष्टः। अणि
 रासक्तमासद्वयकृष्णगोव्रतत्वेनाभिधायतत्पादादीनाधेनादिघातः। पादमेकचरेद्रोधेद्रोपादोबंधनचरत्। योज
 नेपादहीनस्याचरेत्सर्वनिपातनइति। बंधनरोधनयोः कचित्प्रतिप्रसवमारुपशरारः। अन्यत्राकनलदाभ्यो
 वाहिनामचनेपिवासायंसंगोपनार्थंचनदुष्येद्रोधबंधनसिद्धि। स्थिरचिरूकरपादमंकनः। तद्विपरीतलक्षं।
 आपस्तंबः। अतिदाहातिवाहाभ्यानासिकाछेदेनतथा। नदीपर्यंतसरोधेर्भूतपादनमाचरेत्। दाहो अंकनकाल
 दाहातिरिक्तः। तादृशोद्विहोपाभावश्चतः। सएवाकंदो भरणरक्षणमिषपतिर्यवगोभवेत्। कृष्णार्द्धतुभवेत्तत्र घंटा
 भेषुणार्थेहितममृतः। अतिदाहातिरमनसंघानिचैवयोजने। बद्धः श्रृंखलपाशोश्चभूतपादनमाचरेदिति। यम
 अहिःकाष्ठलोपादिभिर्गोवः शस्त्रैर्वानि हतायदिप्रायश्चित्तं कृतं तत्रास्तेनश्चेत्विधीयते। काष्ठसोतपनेक
 यन्प्राप्तापत्यंलोष्टके। तप्तकृष्णमुषाघोषास्तेचाप्यनिरुद्धकं। प्रायश्चित्तं तत्राभिर्कुर्याद्वाहणमोजनं। त्रि
 शज्जदधुर्भवेकंधान्तभ्यश्चदक्षिणमिति। यथ्येकत्वे हंतवज्रत्येयस्यप्रहारेणहतातस्याधिकप्रायश्चित्तप्रदर्शना

उ २

प्रा० मु० ली० ३२
 र्यमुपायमाह पराशरः॥ एकाहलोयैर्वैकुंभिः शोभेनैतद्वायतेत्यस्य कृतो भिन्नाताम् । दिव्येवतेषामुपलभ्य हंता
 निवर्तनी यो नृप संनियुक्ते ॥ अस्म्यर्थः । बहूजनप्रहारेर्मतेर्गवियद्विधः प्रहारः प्राणवियोगनिमित्तं नृनां तस्त
 त्रतुलगाभ्यादिदिव्येन तेन विश्वित्य समं हतृष्य कृत्य संपूर्णगोहत्याव्रतं कारयेदिति । इतरथा प्रहृतृणां माह
 तुः संवत्तपस्तेषां एकां च वैकुंभिः कां चिद्वाद्यापादिना कर्तव्यं । पारं हतृष्यत्यायाश्चर्युक्ते एव कृत्यगि
 ति । याद्विधहृत्यायां यत्प्रायश्चित्तमुत्तं तत्पादप्रत्येकमाचरेयुरित्यर्थः । देवादिमुक्तेरतदकामकोरविष
 यं कामकोरद्विगुणं । एकं प्रतापं बहूनां तु यथोक्ता द्विगुणाहं हतस्मत्पराताम् । व्यसं आहं शोषधृत्यवर्णं चैव
 पुण्यार्थं मपि भोजनं । अतिरिक्तं नृनां त्वयं काले स्वव्यतुदापयेत् । अतिरिक्ते पितृपितृभ्योऽपि धीयतः
 ति । पराशरः । मर्त्यैः तः प्रतिनोऽपि पितृदेनापि हतं स तु । उचितं स्युदागच्छत्यं च सप्त दशेव वा । पूतानि । विशेषभागः ।
 गारं नोऽपि । मर्त्यैः त्वान्यानां वापि पितृदेनापि हतं स तु । उचितं स्युदागच्छत्यं च सप्त दशेव वा । पूतानि । विशेषभागः ।
 निविशेव्यं । एकेन व्यापारिणां बहूनां व्यापादने व्यापारदेव्याद्व्यसं रम्यं यान् ब्रह्माचरणं । किंतु व्रतं द्वैगुण्येन नि
 वीरुहृत्याहं संवत्तः । व्यापनानां बहूनां तु रोधनिर्बंधने विषा । भिषा द्विगुण्योपचारे च द्विगुणं गोव्रतं चरदिति ।
 गोगर्भं वज्रेणाह पराशरः । भिंदुस्तु पादं मं कंतु द्वौ पादौ गर्भं तं मिते । पादानां व्रतं मुद्दिहृत्यागर्भं मंचनं

32

[illegible]

षधमनतिरिक्तं। अतिरिक्ते तु पूर्वलिखितवचनादोषोऽस्येव। दाहच्छेदशिशोभेदैः प्रयोगैरुपकुर्वतां।
 द्विजानां गोहितार्थं च प्रायश्चित्तं न विद्यते। योगीश्वरोऽपि। क्रियमाणो पक्षोऽतु मृतं विप्रं न पातकं। विषा
 के गोहृषाणांतु भेषजाग्नि क्रिया सुख। अंगिराः॥ ओषधं स्नेहमाहारं दद्यात्प्राज्ञोऽप्युप। विषाकं तु विप
 न्तिः स्यान्तसहोषणं लिप्यत इति। गवादि विपनोऽपि दक्षकाऽपि पापं जानि न इत्याह पराशरः॥ गोहृषाणा
 विपनोऽपि चायंतः प्रहसकाजनाः॥ अनिवारयन्तीति घांसर्वेषां पातकं भवेदिति॥ ॥ अथ कीदृश्विषये प्रायश्चि
 त्तकीदृश्वपनमित्याह स एव। पादंगरो भवपुनं द्विपादं स्म श्रुणोषि च। त्रिपादितु शिरवावर्ज्यं सति खं तु
 निपातन इति। यदा राजा वाराजपुत्रो वा वपनं कृतं वै कृत्य मरुहमा न सदा प्रकारमाह स एव। के श
 नारक्षणा र्थाय द्विगुणं व्रतमाचरेत्। द्विगुणं व्रतं जादिरुदक्षिणा द्विगुणां च द्विनि। आपस्तम्बः॥ य
 स्य न द्विगुणं दानं के शंश्च परिश्रुतः॥ तत्प्रापतस्य तिष्ठितवत्तत्तु नरैः अनेत। यत्किंचिन्निष्ठं ते पापं स
 र्वं के शं धृतिरिति। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन स शिरवकारयेद्विज इति। स्त्रीणां स धनो वपनं प्रकारमाह पराश
 रः॥ सवान्के शान्नुमुद्रित्येष्टयेदंगुलद्वयं। एव नारी कुमारीणां शिरसो मुद्रं न स्मृतमिति। स्त्रीणां ३३
 कांश्चित्य दधीनिषधति स एव। न स्त्रियाः केशवपनं न दरेत्त्यनारसं। न च गोखे बसे प्राज्ञो नरि

वागा अनुव्रजेत्। नदीपुसंगमे चैव शरण्येषु यि शेषतः। न स्त्रीणां मजिनं वा सोऽव्रतमेवं समाचरेदिति। अत्र वपन
 शब्देनाच्छ्रमले सुजन विवक्षितं। तदेव स्त्रीणां प्रतिषिध्यते। ननु ततः पूर्वमुक्तं। अत्र गोवधप्रायश्चित्तं न स
 द्विमुक्तिं शेषं दर्शितं वा। विप्रतुरकं लं देयं पाहो मं दत्रियस्मृते। वेत्येवं प्रादपादं न शूद्रजानिषु दास्य
 त इति। यन्नुहह प्रचिंतो वाक्ये एक वर्षं कृतं यत्नं कुरु पादे विधीयते। अबुद्धिपूर्वपराशर्याद्विपादं स्मृद्विहाय न
 त्रिहायने त्रिपादः स्यात्प्राजापत्यमतः परमिति तदव्यत्यादबुद्धिपूर्वकाधमसंवाधि गोवधेष्टव्यमिति श्री
 मानमहचरणाः। गोवधप्रकादने दोषमाह पराशरः। इह या गोवधं कृत्वा प्रष्टा दयतु मिळति। स्याति नर
 के घोरे कालसूत्रमसंशयं। विमुक्तो नरका नरमान्मर्त्यलोके प्रजायते। स्त्री बाहुः स्त्री सक्ती च सतजन्मा
 निवेनरः। न स्मालप्रकादायत्यापंस्वधर्मसततं चरेत्। स्त्री बालभृत्यगो निप्रघातिकां पंचवर्जयेदित्येषा
 दिक॥ ॥ अथ पारदार्यप्रायश्चित्तं भाप्रः॥ ब्राह्मणो ब्राह्मणी गच्छेदकामांयदिकामतः। कर्षु चां प्रायणं कुर्या
 र्द्वर्द्धमेव प्रमादतः। अर्द्धमेव स कामायां तस कर्षु स कृतं प्रेतौ। अर्द्धमर्द्धं न पादोऽनां दारे बुध्रास्तु श्रमेत्।
 एतद्व्रतं चरेत्सार्द्धं श्रोत्रियस्य परिश्रुतः। अश्रोत्रियश्चेद्विगुणं मुद्रां मर्द्धमेव वेति। श्रोत्रियभार्या गमने
 विशेषमहं गौतमः॥ द्वे परदारे त्रीणि श्रोत्रियस्येति। अस्य व्ययस्याविज्ञाने श्रवणं दर्शितं। नरु काले काम

भा० मु० ली० तो जातिमात्रब्राह्मणीगमने वार्षिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं । तस्मिन्नेव काले कर्मसाधनत्वादिगुणशालित्वाब्राह्म
ण्यागमने द्वे वर्षे प्राकृतं ब्रह्मचर्यं । तादृश्याएव त्रात्रियभार्यायागमने त्रीणि वर्षाणि प्राकृतं ब्रह्मचर्यमिति ।
युक्तं तु गोममवचने गभर्पयतं त्रात्रियभार्यागमनविषयमिति । गभर्पयतं मित्यनुष्ठाने यमापि । वर्षद्वयपरदार
पुत्रीणि त्रात्रियद्वयपरदारमिति । परदारस्तत्रियद्वयवर्षपर्यंतं ब्रह्मचर्यविधानतदपि गभर्पयतं विषयः । त्रात्रिय
दारकसाहचर्यतः । त्रात्रियादिस्त्रीषु ब्राह्मणस्य गमनं आह संवत्तः । त्रात्रियां तद्विषयं यमापि । काममाहे
तः । तस्य सातपथं कुरु भवेत्तत्प्राप्तोचनं । यिप्रामस्वजनागत्या प्राज्ञोपत्यं समाचरेत् । अस्वजनामातृपितृ
पक्षासंबद्धा यिप्रामस्वजनामेतच्च व्यभिचरति ब्राह्मणीविषयं । प्रायश्चित्तस्याप्यत्याह । स एव । अहो नु
ब्राह्मणे गत्या मासं मासादुभयवा । गोमूत्रयावकाहारस्तित्वेन तत्प्राप्तोदकः । प्रतिपूर्वगमने गोमूत्र
यावकाहारो मासप्रमातिपूर्वगमने तु मासाहंतिष्ठेदित्यभिप्रायगमने तद्वचनमसकृद्गामने ज्ञेयं ।
सकृद्गमने तु वृषवः । अहो नु दारा न्दातो विप्रो अतिक्रुष्टमाचरेत् । त्रौ प्रायणं विदोराहः । समे च ब्राह्मण
तामित्याह । अन्यतो जातिमात्रब्राह्मण्यां त्रैमासिकमिति स्मृत्यर्थे सारं । अमत्यासवे त्राहं ज्योतिष्यमित्यपि ।
अत्रोक्तमश्वित्वं प्रायश्चित्तं गभर्पयतं विषयं । तदुत्पत्तावाहउशनाः । गमने तु व्रतं यत्प्राप्तोदकमिति हि गुणं

३४

भवेदिति । चतुर्विंशतिमते हि प्रकाशं नरः । ब्राह्मणीगमने कुरुक्षेत्रं गभर्पयतं पनस्मृतं । राज्ञीगभर्पराकः ।
स्यादिद्विगभर्पुः । अहायिकः । अत्रागभर्पुः । कुर्वातद्वयं प्रायणं स्मृतं । बौडाल्यां गभर्पराहोप्यगुरुतत्प
व्रतंचरेदिति । प्रातिलोम्येन च वाये सर्वत्रपु । सोवधः स्त्रियाः कृणीदिकृतं न प्रातिलोम्येवधः पुंसो ना
याः कृणीदिकृतं न मिति शीतस्मृतं । यत्पुनर्यत्तं आह । कथंचि ब्राह्मणीगच्छत्स त्रात्रियोवैश्यएव च । गो
भूत्रयावकाहारो मासाहंतिष्ठेदित्यभिप्रायगमने तद्वचनमसकृद्गामने ज्ञेयं । सकृद्गमने तु वृषवः । अहो नु दारा न्दातो विप्रो अतिक्रुष्टमाचरेत् । त्रौ प्रायणं विदोराहः । समे च ब्राह्मण
तामित्याह । अन्यतो जातिमात्रब्राह्मण्यां त्रैमासिकमिति स्मृत्यर्थे सारं । अमत्यासवे त्राहं ज्योतिष्यमित्यपि ।
अत्रोक्तमश्वित्वं प्रायश्चित्तं गभर्पयतं विषयं । तदुत्पत्तावाहउशनाः । गमने तु व्रतं यत्प्राप्तोदकमिति हि गुणं

पी६

३४

३५ अथविप्रस्य ब्राह्मण्यादिस्यैरिणीगमनेयमआह ॥ ब्राह्मणो ब्राह्मणीगत्वा द्विजदद्यान्मृगाजिनं स
 त्रियायी धनुर्दद्याद्दद्यात्प्राप्यसी शिलां ॥ शूद्रो गत्वा तत्राविप्रउत्कुंभं द्विजातये ॥ त्रिरात्रो पोषितः
 स्नात्वा दद्यात्संमार्जनी तथेति ॥ त्रिरात्रो पोषणं सर्वत्र बोध्यं ॥ केचित्ते तस्य बंधकी विषयत्वं मन्यन्ते ॥ बंधकी गमन आह प्रचेताः ॥ बंधकी गमनेन उपस्थस्य प्राणायामं कुर्वीत ॥ अष्टादशतिशेषः ॥ एषां शूद्रा विद्व
 या ॥ इतरा सान्नाम संकीर्तनात् ॥ ब्राह्मण बंधकी गत्वा कुंडलं दद्यात्स त्रियबंधकी मायुर्ध्वं दश्यबंध
 की प्रतादमिति ॥ स्यैरिणी बंधकी लक्षणं स्मृत्यंतरे ॥ चतुर्थे स्यैरिणी शोकापचमो बंधकी तथेति ॥ श्रीम
 हाभारतेषि ॥ अतः परं स्यैरिणी स्यात्पंचमी बंधकी तथेति ॥ अत्र चतुर्थपंचमौ व्यभिचारो विवक्षितो ॥ य
 चममुनाभ्यधायि ॥ शूद्राश्च यनमारोप्य ब्राह्मणायात्य धोगति ॥ जनयित्वा सुतं तस्या ब्राह्मण्यादेव
 हीयत इति तत्पापगौरवव्याख्यापनपरमिति विज्ञानेश्वरः ॥ श्रीमातामहचरणाभ्युच्चं ॥ वरुणतस्तु
 अतिनिषिद्धकर्मकारि शूद्राणामभ्यासविषये बोध्यं ॥ विधवागमने तु च विज्ञाति मते ॥ विधवागमने ह
 श्रमहारोक्तमस्ति ॥ अतस्मात्त गमनेन कृष्णसपारं तु स माचरेदिति ॥ अथोत्पजागमने आह संक्ते ॥
 रजकव्याधौ दूषवेषु चमोपजीविनी ॥ एतस्मिन् ब्राह्मणो गत्वा चरेद्वा ॥ द्वायण द्वयमिति ॥ ब्राह्मणाय

३५

दूणास्तत्रियादेः पादहीनं प्रकल्पनीयं ॥ अंत्यजा आहापस्तंबः ॥ रजकश्चर्मकारश्च नरो बुकुड एव च ॥ कैव
 र्तमेह मिच्छाश्च सत्तेन त्वेत्यजा स्मर्त्त इति ॥ चंडालाद्यंत्यजस्त्रीगमने प्रायश्चित्तमुक्तं प्राक् ॥ इदं प्राय
 श्चिन्तकामतो गमनेनैष ॥ अकामत आहापस्तंबः ॥ चंडालमेदश्च पचकपालव्रतचारिणा ॥ अकाम
 तस्त्रियागत्वा पराकव्रतमाचरेदिति तदप्यकामविषयमिति विज्ञानेश्वरः ॥ युक्तं तु विप्राणामिदं राजा
 न्यादीनामापस्तंबीयमिति ॥ यनुद्गाता तपीयं केवर्त्तरजकीचवेषु चमोपजीविनी ॥ प्राजापत्यवि
 धानेन कृष्णोकेन शुध्यतीति तत्तच्छ्रुत्परमिति श्रीगुरुवः ॥ रितः सेकात्पाद्विद्वान्विषयमिति युक्तं च
 भाषासिद्धि विज्ञानेश्वरः ॥ रजकीगमने उक्तं तदेव चर्मकारादिस्त्रीषु बोध्यं न्नातिरिक्तं ॥ बहूनामेक
 धर्माणामेकस्यापि युज्यते ॥ सर्वेषां तद्भवेत्कार्यमेकं रूपाहितं स्मृता इत्युदात्तावचनात् ॥ चंडाल्या
 दिषु गन्धीधानिषु च दिशन्मनोक्तं द्वादशावर्षिकं व्रतं दृश्यं ॥ अथोत्पजागमने स्त्रीणामभिहितं स्मृत्यंत
 रे ॥ रजकव्याधौ दूषवेषु चमोपजीविनी ॥ ब्राह्मण्येता न्यदागच्छदकामादेव दृश्यं ॥ अकाम इत्युत्था
 कामतो गमने हि गुणकल्पनीयं ॥ अथ चोडात्यादिगमन आह परादारः ॥ चंडाली वाश्रपाकी वा अनुगच्छ
 तियो द्विजः ॥ त्रिरात्रमुपवासित्वा विप्राणामनुगासनात् ॥ स शिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥

आ० मु० ली० पनोत्रमहासांतपनोत्रविवक्षितमदनपारिजातः॥ कामतः सकृद्रूपमने सतरात्रमिति उपोषणमित्यर्थः भयतु
 ३० कोमिवाक्यत्रिश्रांतेष्टतप्राश्रयगतवादक्याविशुध्यतीति तद कामतः सकृद्रूपतो विज्ञेयं। मनुः॥ अमावस्यपु
 गोवर्जमुदस्यायामयानिषु। रतः सित्काजं तत्रैव हस्तुसांतपनचरेदिति श्रुता तातपः॥ अत्र एकस्मिन्पुत्रीपकर
 णेयकाकस्पर्शने सचेत्लंभानि। अहायाहृतिहोमश्चरजस्यलाभिगमने चेतदेवत्विति। शौर्यादिशिवनावधि
 रजस्यलावधतादिगमने त्रिश्रांतेष्टतप्राश्रनं कुप्यदित्येवमादीन्यन्यान्यपि चाक्यानि कृत्वा सप्तदि
 बोधकानि तानि रतः सैकात्प्राद्वि-वृत्तिद्वयत्रयादिस्त्रीभेदा न्या न्येष्टादिविषयभेदेन व्यवस्थापनीयानि॥
 अथमुरनमेयुने आह उदनाः॥ यदुनब्रह्मणो धर्मपत्नीं मुशुमेयुने सेवेत स दुःष्यतिः प्राजापत्येन शुध्य
 तीति॥ अथ वेदयायां गर्भाधानपर्यंतं गर्भने कण्वडाह। प्रस्तोयस्य वेदयायां भेदमुद्रि-यतेन्द्रियः॥ श
 ६ तं स हस्तमभ्यस्पर्शवित्रीमिति शुध्यतामिति। आधानात्प्राग्गमनं वक्ष्यमाणपराशरबाक्यात्प्राजापत्यं।
 विदोभृतिपूजाजीवनहृतुत्याः हतीति वेदया॥ ११ अथ स्त्रीणां व्यभिचारप्रायश्चित्तान्यभिधीयते। तत्र मनुः॥
 विप्रवृष्टां स्त्रियं भर्ता निरुध्यादकवेदमति। यत्तुंसः परदारपुत्रजनो वारयेदुतमिति। अत्र च प्रायश्चित्ताहं
 मर्हतिस्त्रियोरोगिण्येव चेति परिभाषा नादरणीया। तस्यास्त्रीरुग्णपुत्रपराधाराणां प्रतोपदेशवि

३०

षयत्वात्। अस्यावसाधारणोक्तिदेशः॥ अतएवाह हस्तस्यतिः॥ यत्तुंसः परदारपुत्रमनेषु ब्रतं स्मृतं। व्यभि
 चारानुभूतं स्त्रीतद्दोषसमाचरेदिति। समानेषु सवर्णेषु। एतेन वाचनिकातिदेशेन पादोन्मेषस्त्रीणा
 मिति ब्रुवतो निराकृतावेदितव्याः॥ इदमिच्छापूर्वक्य व्यभिचार एव। अनिच्छापूर्वके तु स एव। अनिच्छंतीयाभु
 क्तौ तु तांतांकारयेद्गृहे मलिनां गीमधः शय्यां पितृमात्रे पजीवेनी। कारयेन्निरुद्धं क्लृप्तं पराकवास
 मागतां। समेन समवर्णनिरगतां संगतामित्यर्थः। हीनवर्णी पशुकायात्याज्यावध्याथवा भवेत्। अत्र स
 कृद्रूपमने क्लृप्तः॥ द्वितीयवारं गमने पराकः॥ तृतीये चाप्रायणमिति सरणिः॥ अग्रे तु त्वेति णीभवति। बुद्धि
 पूर्वकं गर्भपर्यंतं क्षत्रियवैश्यगमने त्याज्या। एवं शूद्रगमने वध्या। वधोत्रनासाकृणीछेदानुदेहात्मवि
 योगः॥ तादृशवध्यस्य निषिधातः। संवर्तोपि। बलात्प्रमथ्यमुक्ताचेद्दृष्टमानेन चेतसा। प्राजापत्येन शु
 द्धिः स्यात्तत्तस्याः पावनं स्मृतं। पराशरस्तु परव्यवायपमनिष्ठत्याः प्राजापत्येन तु प्रसूतवर्णयोर्विकल्प
 माह। सकृद्रूपकानुयानारीनेच्छंतीपापकर्मभिः। प्राजापत्येन शुध्येत तत्र तु प्रसूतवर्णेन वेति। यानि न्युयदितु
 ब्राह्मणीगच्छत्संनियं वैश्यमेव वा। गोमूत्रयावकैर्मासात्तदहोच्चैश्च शुध्यति। वैश्यस्य गमने मासास्तत्रि
 यांचैश्च शुध्यति। ब्राह्मण्याः शूद्रसंपर्ककथंचित्समुपागते। चांद्रायणेन शुद्धिः स्यात्तदस्याः पावने पर

भा० मु० ली० मित्याही नि संबंधी दिवचना निवत्ता न्कार भुक्त विषयाणीत्यर्थं। अयं बलात्कार रज्ज्कारो संवासो ह्यु
 गांतर विषयः। बलात्कारादिदुष्ट स्त्रीसंग्रहो विधिचोदित इत्यनेन कलि वर्जनतः स्ववर्जितत्वात्।
 तादृशी कृतप्रायश्चित्तोपयोगेन त्यजेत्। तमाह योगी। हताधिकारामस्ति नीचि उमात्रोप
 जीविनी। परभूता मध्यायां वासयेद्यभिचारिणीमिति॥ ॥ अथ पशुगमन आह पशुशारः॥ पशु
 वेश्यादिगमने महिष्युष्टी कृपिताया। स्वरीच शूकरी गत्वा प्राजापत्यं समाचरेदिति। इदं कामतः॥ अका
 मत आह शरवत्तिखितो। तिर्यग्यानि पुण्यवर्जसंवेले स्नातोय वरुभारं दद्यादिति। पशुशारः। महिष्यु
 ष्ट्रस्वरीगामी त्यहोरात्रेण शुध्यतीति। एकोपवासेन शुध्यतीत्यर्थः॥ ॥ अथ गोगमने॥ पशुशारः। गो
 गामी च त्रिरात्रेण गमिकं ब्राह्मणे ददत्। रेतः सेकात् तलुसक्तं कृत्वा पादौ विधीयत इति। अत्र पूर्वार्द्धं सकृ
 द्गमने रेतः सेकात् प्रादुर्गतिविषयः। अधिकृतीरादिगुणवत्यां गवि आदौ च नुर्विज्ञाति मते। नरोगोगम
 नं कृत्वा चरेत्। शयनं व्रतमिति। तत्रैव विषयं त्यताभ्यासे विद्युराह। कुर्यात्परदारगमने गोव्रतं गोगमने
 च तिर्यग्यानावाकाशेष्मदिवा गोयानं चरवासास्नानमाचरेदिति। अथ गोयुक्तं दाकृदारु सन्यः स्त्री
 व्यवयं करोति तं प्रत्याह यमः। यदि गोभिः समायुक्तं यानमारुह्य वेदितः। मेथुनं सेवते तत्र मनुः स्यायमु

३८

बोद्धव्यं। त्रिरात्रं क्षपणं कृत्वा सेवेले स्नानमाचरेत्। गोभ्यो यवाकंदत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति। त्रिरात्र
 क्षपणमुपवासे नैति भावः। मयुरपि। मेथुनं तु समारोप्य पुंसि योषिति वा हजः। गोयाने शूकरी वा चैव स वा
 सास्नानमाचरेदिति॥ ॥ अथ स्त्रीबंधप्रायश्चित्तानि॥ प्राणादिकबंधं व्याप्तः। अकामतः स्त्रीसंग्रहत्वा
 ब्राह्मणं विषयवचरेत्। कामतो हि गुणं प्रोक्तं प्रदुष्टायानं किंचन। पुण्यान्लोकां न वामाति शूद्रगोयस्तेषां
 तेषां पतिप्रीत्यर्थं प्रीत्या हि संकरकारिकेति। अंगिरास्तु विषयविशेषव्रतातिरेकेमाह। आहि
 ताग्नेर्हि जाग्रस्य हत्वा पत्नीमिति दितो। ब्रह्म हत्या व्रतं कुर्याद्वात्रेयो भूरातये च वेति। इषु ह्यभि चरित्वा
 लुण्णादिवधे आह याज्ञवल्क्यः। अथ पुष्टो स्त्रीसंग्रहत्वा शूद्रहत्या व्रतं चरेदिति। अथ कर्षणदुष्टा अपद्रुष्टा।
 अत्र विज्ञानं श्वरः। शूद्रहत्या व्रतं पाण्ड्यासि कंदशोधे नू वादिद्यात्। इदं च पाण्यासिकमकाम कृते ब्राह्मण्या
 व्यापादने दात्रियावधेयं कामकृते कामतो वेश्यावधेयं नू र्धात्कामतः श्वरावधेयं उपपातकसाधर
 पाप्राप्तं मासपंचगव्यादानमित्याह। अनुमती वधे जातिभेदेनाह प्रचेताः। अनुमती ब्राह्मणी हत्वा कृ
 ष्णवृषण्मासान् च ति दात्रिया कृत्वा षण्मासान् मासत्रयं च वेश्या हत्वा मासत्रयं सार्द्धं मासं वेति शूद्रहत्या स्या
 र्द्धमासं सार्द्धं त्रिंशदिनानि वेति। प्रतिलोमपुरुषसंबधेन जाता पत्यु स्त्रीणां कामतो वधे आह ब्रह्मगर्भः।

नु ३

प्रा० पु० ली० प्रमितो मप्रस्तानोस्त्रीणां मासावधे स्मृताः ॥ अंतरप्रभवानां च सतादीनां चतुर्द्विषडिति । ब्राह्म
 णीवधे षडशत्रियायाश्च त्वारावेत्याया द्वाविति योजना । यावत्तत्त्वोपि दुर्दत्तब्रह्मविदस्य च
 ३६ योधाप्रमाय्यतु । दत्तिधनुर्वसामविंशमादद्याद्विमुक्तयेदिति । चर्ममयजलभाई । धनुःकार्मुकं । वसत्राणां ।
 अविर्मघः । एतदकामतो वधे प्रच्छेदः । सतादी नोवधे च वधिति स्मृत्यर्थे सारः ॥ अथ ह्यत्रा रिनधे ।
 पराशरः । वैश्यवाशत्रियं वा विनिर्दोषं यो मिधातयत् । सोऽपि कृष्टद्वयं कुर्याज्जि विंशदक्षिणां ददति ।
 स दोषवधे चतुर्विंशतिमते । शत्रियस्य वधे कृत्वा चरेत्वा द्रायणत्रयः । वैश्यस्य तु द्वयं कुर्यात् । द्रस्ये दवमे
 वचेति । व्रतस्त्वज्ञादिवधे मनुसह । अकामतरकराजन्ये विनिपात्यहि जातमः । हृषभैकसहस्राणां
 दद्याच्छुभ्रमथ मात्मनः । अहं चरेद्वा नित्यतो जीर्णब्रह्मरूपाव्रतः । वसत्र इतरं ग्राह्यं दामूलनिकेतनः ।
 एवमेव चरेद्दहं प्रायश्चित्तं द्विजातमः । प्रमाय्यवश्यं हतस्यंदद्यादेकशतं गवामिति । ह्यज्ञान्युक्ता नि
 मिताक्षरायाः । गुरुषु माघ्यणाशोचस्यमिन्द्रियनिग्रहः । प्रवर्तनं हितानां च नृत्वं सत्तं युज्यत इति ।
 कामतरकवधे हारीतः । ब्राह्मणः शत्रियं हत्वा षड्वर्षाणि व्रतचरेत् । वैश्यं हत्वा चरेद्दवव्रतं त्रैवर्षिकं द्विजः ।
 मूढं हत्वा चरेद्दवव्रतं त्रैवर्षिकं । शत्रियं वधे विष्णुः । एतन्महाव्रतं ब्राह्मणं हत्वा द्वादश संव

त्सरं कुर्यात् । यागसंश्रयत्रियं वैश्यं गर्भिणीं वारजसत्वावाः । त्रिगोत्रां चेति । यथा हतव्यभेदेन प्रायश्चित्त
 तमभिहितं एतत्कथा हतभेदे नापि बोध्यं । विप्रतुसकलं देयुषादौ नैव शत्रिये स्मृतं । वैश्ये ह्येवाहमेकं
 नृशूद्रजातिषु शस्यत इति विष्णुस्मरणम् ॥ ॥ अथ विप्रादिके ऋक्चंडालादिवधे निराः प्राहः । अथ जा
 नातुगमने भाजं नृप्रापणं । पराकेण विमुक्तिः स्याद्भगवानेगिरा ब्रवीति । पराकस्तु मेति पूर्ववत्
 नृनः । अमतिपूर्वचा द्रायणं । तथा च लोभाक्षिः । हर्षेन प्रतिलोमानां शूद्रजानां कथं भवेत् । ज्ञानपूर्वपराकेऽस्या
 दज्ञानत्वे दवेत्येति । सतादिवधे चरेत्वा च द्रायणं चरेत्सर्वानपकृष्टानि हृत्य विधायो ग्रीवश्च स्मरन्
 तः । प्रायश्चित्तं तस्मात्पराशरः । चंडालहतवान् कश्चिद्ब्राह्मणाय दिकं च न । प्राजापत्यं चरेत्कृष्टं गृह्यं दक्षि
 णं ददत् । शत्रियेणापि वैश्येन शूद्रेणैव नरणवा । चंडालस्य वधे प्राप्ते कृष्टार्द्धेन विमुध्यतीति । यदि च
 आलादिश्चौरस्तदाः त्वमित्याह स एव । चौरः श्वपाकश्चोडालो विप्रेण हितो यदि । अहोरात्रोपितः स्मा
 त्पापं च गव्येन शुध्यतीति । यद्येव च प्राश्नं नित्यं ॥ ॥ अथ माजरीादिवधे हिंसाप्रसंगा दुष्यते । मनुः का
 जीरनकुलो हत्वा चार्घ्यं मूकमेव च । श्वगाधो हृक्काकोश्च शूद्रहत्या व्रतं चरेत् । एतच्च रामुदितवधे दोषः ।
 मयः विधे त्रिशोऽत्रवा योजनं चाध्यनो ब्रजेत् । उपस्थं नोक्त्य बल्या वा स्तं चालेयं न जपेदिति । इदं प्रत्य
 क्वधे दृष्टव्यं । पराशरस्तु प्रकामतरमाह । हत्याषड्विक्रमाजिरसर्पाजगरदुःशमान् कंसरं भोजयति प्राज्ञो ह

अथमयोगः॥ पंचम्यादिदिनेषु कर्तव्यं तत्तत्क्रियामये कृत्वा जन्ममिज्जन्मांतरे वा कृतसर्पवधजन्य
संतत्यादि विच्छेदरूपदोषपरिहारार्थं नागबल्यधिकारा सिद्धये च चतुर्दशकृष्णार्त्तक प्रायश्चित्तम
युक्तप्रत्याप्त्यायेन करिष्यति सर्वव्यत्ययतत्परिषदादि प्राच्यादीन्यागसहितं कुर्यात्। इदं जन्मनि साक्षा
त्सर्पहताकुटुंबिने विप्रायलोहदंडयथा कृतं निष्कृत्य बाधे द्यात्। जन्मांतरे नैतत्। ततः सर्वसामग्रीसंपा
द्य प्राणानां न्यमित्यपि प्राच्यादि रभृत्यामये कृत्वा जन्ममिज्जन्मांतरे वा कृतसर्पवधजन्य सतति विच्छेदरूपदो
षापनोदपूर्वक संनति प्रास्त्यर्थं नागबलिं करिष्यति संकल्प्य प्रियं गुह्रीं हि गोधूमं तिलपिष्टं धन्यं तैषि
न प्रस्तुमिति न सर्पाकारं विधाय तन्नपेक्षं पूर्णं विधाय हस्तेन स्पृशन्नाभ्यं च दत्तेन मंत्रेण। एहि सर्वमृतः सर्व
अस्मिन् विष्टं समाविश। संस्कारार्थं महं भक्त्या प्रार्थयामि समा सतति प्राथ्यं वस्त्रोपवीतगंधाद्यैस्त
एजयेत्। ततो गृहहृदिः संकीर्त्य देवां गत्वा यज्ञोपवीत्य वस्त्रं कृत्वा वातरियं स्य सर्पस्य संस्कारकर्म क
रिष्यति संकल्प्य दधुमात्रे स्थंडिलेऽग्निं स्थापनं कुर्यात्। अस्मिन् सर्पसंस्कारकर्मणि ज्याहति होमकरि
ष्ये। तत्र स्थंडिलं त्रिकरिष्यति संकल्प्योद्भवनाद्यग्निप्रतिष्ठां तं कृत्वा अस्मिन् कर्मणि देवता परिग्रहार्थ
मन्वाधानं करिष्ये। अस्मिन् न्वाहिते ग्रावित्याद्याज्यभागं तं मुक्ताक्षप्रधानमग्निं वायुरस्यं जेताः
प्रधानदेवता आज्येन भूमिर्भुवः स्वरितः स पितृभ्यो विसृज्य पतिमाज्येनाज्यदोषेण सर्पं शेषं न्यक्ष्यति स

म ६

४१

मिदं यमग्नावाधये ध्मावर्हिषो अस्मन् हनमिदं तं युक्ताग्ने रात्रे न्यदिभागे भूमिं प्रोक्ष्य चित्तिं कृत्वाग्ने
यात्र केर्हं भस्मा मास्तृणीयात्। ततो ज्ञेः परिसरूनाद्याज्यभागं तं कृत्वा एव कृतायां चित्त्वा विष्टं सर्प
सर्पं हृदी त्वा शिषयेत्। ततः स्क्रुवेणाज्यं गृहीत्वा ॐ भूः स्वाहा अग्नये इदं नमः। भुवः स्वाहा वायवे इ
दं०। स्वः स्वाहा सूर्याय इदं नमः त्रिप्रधान होमं कृत्वा ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा तिसमस्तव्याहृति मिराज्यं
सर्पस्य कृत्वा ज्यं शेषं स्क्रुवेणो वसर्पं देहे निषेचयेत्। ततो गृहगृहं तैश्चमसजलेः समस्तज्वाहृत्या सर्प
प्रोक्ष्य अग्नेरक्षणां इति वसिष्ठाग्निर्गो यत्री। सर्पायाग्निदाने विनियोगः॥ अग्नेरक्षणां अर्हसुः प्रतिभू
देव्युपैतः॥ तपिष्ठैरजरोदहः॥ अमुनामंत्रेण तमग्निं सर्पाय दद्यात्। हस्तमानमेतं मंत्रैरुपतिष्ठत्॥ नमो
अस्तु सर्पभ्या ये कंच च ध्रुवीमर्षे॥ यज्ञांतरिक्षे यि तेभ्यः सुपर्णभ्यो नमः॥ यैश्च रोचने दिवो यवा रसस्यै र
क्षिषु॥ येषां मुमुक्षुः सः कृतं तेभ्यः सुपर्णभ्यो नमः॥ या इषं वोषा तु धानानां ये वा वनस्पतीश्च नु॥ ये वा वृष्टे पुशे र
ते तेभ्यः सुपर्णभ्यो नमः॥ सानतो ज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया॥ पूर्वजं जन्म निवासरपे तत्सर्वं क्षुद्रमहं ही
नि। ततः रक्षात्वा मिश्रिताभ्यां क्षीराभ्यां ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः इति तमग्निं प्रोक्ष्य कृतसर्पजलेन।
ग्निं निवीध्य स्नात्वा च मृगं मत्स्यं ब्रह्म चर्यादि नियमपूर्वकं त्रिरात्रमाशौचं कुर्यात् कृतं। आदौ चोपै

उद्-कुर्यान्ननुतद्वंधुगोत्रजाइतिवचनान्। ततश्चतुर्थेहनि सचैलरनात्वाष्टोद्विजानाम् व्यक्रमेणसर्वी
 नंतस्तथात्रोषः कपिलोनागएवच। कालियः शंखपालश्चभ्रूधश्चेतिनाम्भिः॥ पादप्रक्षालनपूर्वकं २२
 धमात्स्यधूपदीपवस्त्रयज्ञोपवीतैरभ्यर्चयेत्॥ तद्यथा। सर्पस्वरूपिणे ब्राह्मणाय दत्ते पादौ। अनंत
 स्वरूपिणे० शेषः स्वरूपिणे० कपिलस्वरूपिणे० नागस्वरूपिणे० कालियस्वरूपिणे० शंखपालस्व
 रूपिणे० भ्रूधरस्वरूपिणे० इति पादौ प्रक्षाल्याचम्य भ्रूधुवः स्वः इदमासनमास्यतामित्यादिना निद
 त्वा। सर्पस्थानेक्षणः क्रियतामेव सर्वत्र शेषादिष्वपि भोक्तृपरिवस्त्रएवते गंधः एवं पुष्पधूपदीपाद्या
 दानां यज्ञोपवीतदानं। एवं सर्वत्रैव। ततः परिवेषणानंतरं सर्पाद्येदमन्नं परि विष्टं॥ परिवेषमा
 णंचात्ततः स्वाहा सं पद्यतां नमः। एवं शेषादिभ्योऽप्यन्नदानं कृत्वा ब्राह्मणान् प्रभृतसर्पिणां यज्ञसमर्थेः
 संभोज्य तोबलदक्षिणादिभिस्तोष्य क्षमाप्य ब्राह्मणां नृसर्ज्यं सर्पादिनाममंत्रैरन्नबलिं दत्वा ५५ चार्घ्यं
 संप्रज्यतस्मै सुवर्णनागदानं कार्यं। इतिसर्पस्य सर्वकारकृत्यानां गबलिं ततः। दत्वा स्वर्णमयं नागमपरा
 धात्प्रमुच्यत इति वचनान्। स्वर्णनिर्मितं नागप्रायगौरिति मंत्रेण ताम्रकलशेषोऽशोपचारः संप्र
 पार्थयेत्। ब्रह्मलोकं च ये शर्पाः शेषनागपुरोगमाः॥ नमोस्तुतभ्यः सुप्रीताः प्रसन्नाः संतुसर्वदा। एवमस्त

त्वातु नागैर्धमाचार्याय निवेदयेत्। देशादि निर्दिश्य कृतस्य सर्पसंस्कारकर्मणः सांग तासि ध्यर्थमिमं
 स्वर्णनागसकलशंखवस्त्रसदक्षिणमन्त्रार्चाय तुभ्यमहं सर्पदहनमम आचार्यो देवस्य त्वेति मंत्रं प
 ढ्मतिष्ठत्तामोतिवदेत्। तत आचार्यो यततो दद्यात्स्वस्मागं च षभूषणं। वस्त्रालंकरणं २२
 ब्राह्मणं ब्राह्मणी तथैति वचनोद्घुष्य तं कृत्वा गातदभावे न्यावातदभावे गेभ्यस्ववातस्मिदत्वा सांग तासि
 ध्यर्थं ब्राह्मणाभोजयित्वा कर्मणः सांगतावाचयित्वा स्मृदद्यात्। पाकान्तरणं भुंजीतेति ॥ ॥ भारद्वाज
 दिवाकरविरचितो नागबलिः प्रयोगः प्रासंगिकः ॥ ॥ सकादिवधे पराशरः। हे कर्जं रे कर्जुदृष्टाणां तदनु
 श्वानघातकः। निलप्रखुद्दिजे दद्याद्युभयो दिनत्रयमिति। गजवधे व्याहृतएव। गजस्य चतुरंगस्य म
 हिषोष्ट्रमिपातने प्रायश्चित्तमहो रात्रि संध्यमवगाहन् इति। दानान्याह मनुः॥ वासो दद्यात्। यत्तु
 २५ पंचनीलान्धर्षांगजं। अजमेषामनं द्वाहं स्वरं कृत्वा यूनमिति। स्वरं हनने एकहयनमनु द्वाहमित्य
 र्यः। नीलसप्तलक्षणं तु लोहं तोयस्कृत्वा न भुवेषु छेद्योऽदुरः। श्वेतः स्वरं विषाणाभ्यां सनीलो रघु उच्य
 त इति। संवर्तः। हस्तिनं तुरंगं कृत्वा हिषोष्ट्रं कपित्था। एषु सर्वेषु कृत्वा तिसृशत्रमभोजनमिति। स हयः आ
 ध्रश्चानं स्वरं सिंहं मृगं श्च कुरमं वच। एतां कृत्वा हिजः कुर्यात्। ब्रह्मणानां भोजनं। जाबालिः। सिंहव्याघ्र
 मृगाणां च मृगं खड्गं रसुद्विपातं। कृत्वा सातपनं कुर्यात्। क्रौञ्चं कृत्वा चतुर्षु। गवादि विषयाप्यन्तानि

आमुली० गोभक्तन्यान्तानि। अहंतुयेगंदास्यइति प्रतिज्ञायादानइत्यर्थः। पराशरः। क्रौंचसारसहसाश्च
 चक्रवाकचक्रकुलः। आलपादंचशालभमहोरात्रेणशुध्यति। संवर्तः। हंसवकंबलाकोचश्चोविधे
 बर्हिणंतया। सारसंचाषभाषंचहत्वात्रीश्विचरसांश्चैदिति। पराशरः। सक्रौंक्षोतानांशारी क३
 तितिरघातकः। अंतर्जलउभसंध्ये प्राणायामिनशुध्यति। गध्रयनशरीरादीनामुत्कस्ययथा
 तकः। अपक्रात्र। दिनं तिष्ठेन्निकालं मारुताशनः। करंडयचकोराणां विंगलाकुरबस्यच। भारद्वाजा
 दिक्हत्वाशिर्वैश्यविशुध्यति। भरुंडचाषभासोश्चपारावतकर्षजलो। पक्षिणांचैवसर्वेषामहो
 रात्रिमभोजनमिति। पक्षिणामनुपानानां। उक्तप्रायश्चित्तेषुगौरवलाघवसमर्थसमर्थान्ध्यामापरे
 नापदादिविषयलेनयवस्थापनीय। आत्मघातप्रायश्चित्तनिगमे। आत्मघातकस्युत्थयचरेत्राशायण
 द्वय। तसकृष्टचतुष्टयत्रिंशन्निष्ठाणिवाचरेत्। अत्रतसकृष्टचतुष्टयसमुच्चितंचाशायणद्वयरूपंप्राय
 म४ च्छित्तंसमर्थस्यतुत्रिंशन्निष्ठाणिबोध्यं। एतन्प्रायश्चित्तेनुत्रादिवततुद्देशेनकुर्यात्। आत्महतुःस
 र्वथातत्करणसंभवात्। मरणमध्यवस्युविनिश्चेतुवसिष्ठः। आत्महननाध्यवसायजीवन्तोम
 त्यागकृष्टद्वादशरात्रंचरेन्निरात्रचोपवसेदिति। च्यवनः। आत्मघातकस्यनवहनदहनतसकृष्ट
 चरेद्दिशतिगावदक्षिणाब्राह्मणेष्टिति। वसिष्ठः। यज्ञात्माघातिनकुर्यात्तन्हात्येतज्जियान्नरः॥

सतसकृष्टमहंतंचरेत्राशायणव्रतमिति। क्वचिदात्मघातहोषोनास्तीत्युक्तमादित्यपुराणे। अ
 साध्यव्याधिनायुक्तः स्वव्यापाराक्षमः पुमान्। प्रविशत्यनलदीप्तं करोत्यनदान्तुमा। अगाधतोय
 राशिंवाभग्नेः पतनमेववा। गच्छन्महापथंवापितुषारगिरिमादरात्। प्रयागवद्वाराग्रादेहत्या
 गं करोतिवा। स्वयंदेहविनाशश्चप्राप्तकालेमहामतिः। उक्तमानाभ्यासो कान्नातप्रघाती। भवेन्न
 चित्। एतेषामधिकारस्तुसर्वेषांसर्वज्ञेषु। नराणांभयनाशीणांसर्ववैर्ष्यायुसर्वदेति। अत्रासाध्य
 व्याधिबिनाग्निप्रवेष्टादावात्मघाति त्वंभवतीतितात्पर्यं। स्वव्यापाराक्षमइत्यनेनहृदयत्वंलस्य
 ते। तथाचमनुः। हृदःश्रोचस्मृतर्तुसःप्रत्याख्यातमिषक्रियः। आत्मानंघातयेद्यस्तुभगवस्य
 नशानांबुभेरेति। एतच्चकलिव्यतिस्क्रियुगविषय। भगवत्प्रपतनेश्वबहृदस्यमरणतथेत्यादि
 नाकलोतन्निषेधात्। अनदान्तंभवेत्येव। निषेधाभावात्। अयागितुकाम्यमरणस्यविहितत्वा
 दनातुरस्याप्यग्निप्रवेशादोषाभावः। तदुक्तमस्मान्मतुःप्रपितामहभट्टश्रीनारायणभट्टरचिते
 प्रयागसेतोस्कांदे। यथाकथंचितीर्थस्निग्धाणात्यागं करोति यः। तस्यात्मघातदोषोनाप्रमुया
 दीक्षितामपि। मातस्यपि। शृणुराजन्प्रयागेतु अनाशकफलंमहत्। प्राप्नोतिपुरुषोधीमान्प्रयद्धा

उदः कुर्यान्न तु तद्दुष्पुत्रजा इति वचनात् । ततश्चतुर्थे ह नि संचेतं रत्नात्वा शौहिजानाम् व्यक्रमेण सौ
 नंतस्तथा शेषः कपिलो नाग एव च । कालियः शंखपालश्च भूधरश्च तिनामभिः । पादपुष्पात्तनपूर्वकं २२
 धमात्स्यधूपदीपवस्त्रयज्ञोपवीतैरभ्यर्चयेत् ॥ तद्यथा । सर्पस्वरूपिणे ब्राह्मणाय दत्ते पादौ । अनन
 स्वरूपिणे । शेषः स्वरूपिणे । कपिलस्वरूपिणे । नागस्वरूपिणे । कालियस्वरूपिणे । शंखपालस्
 रूपिणे । भूधरस्वरूपिणे । इति पादौ प्रक्षाल्या च भूधुवः स्वः इदमासनमास्यतामिति पासनानिद
 त्वा । सर्पस्थानेक्षणः । क्रियतामर्चसर्वत्र । शेषादिष्वपि भोसपरिचरुपएवते गंधः एवंपुष्पधूपदीपाणा
 दानयज्ञोपवीतदाम् । एवमर्चयेत्तैः । ततः परिवेषणोत्तरं स्पर्शयेदमन्नं परिवेषि ॥ परिवेषमा
 णं चात्तैः स्वाहा संपद्यतां नमः । एवं शेषादिभ्योऽप्यन्नदानं कृत्वा ब्राह्मणान् भूतसर्पिणामसभस्यैः
 संभोज्य तांबूलदक्षिणारिभिस्ताप्यक्षमाप्य ब्राह्मणां न्विसर्ज्य सर्पपरिनाममंत्रैरन्नबलिंदत्वा ॥ चार्घ्यं
 संप्रज्य तस्मै सुवर्णनागदानं कार्यम् । इति सर्पस्वर्गस्कारकृत्यानां बलिंततः । इत्यास्वर्णमयं नागमपरा
 धाश्च मुच्यते इति वचनात् । स्वर्णनिर्मितं नागमाय गौरिति मंत्रेण तांस्त्रकलशेषोऽशोपचारैः संपूज्य
 प्रार्थयेत् । ब्रह्मलोके च ये सर्पाः शेषनागपुरोगमाः ॥ नमोऽस्तु तेभ्यः सुप्रीताः प्रसन्नाः संतुसर्वदा । एवमर्च

त्वा तु नागं प्रमाच्यार्घ्याय निवेदयेत् । देशादि निर्दिष्टवकृतस्य सर्पसंस्कारकर्मणः सांग तासि ध्यर्थमिमे
 स्वर्णनागसंकलशं स्ववस्त्रं सदक्षिणमाच्योयतु भ्यमहं संप्रदं देनमम आचार्यो देवस्य त्विति मंत्रैप
 ढ्मप्रतिगृह्णामीति वदेत् । तत आचार्योच्यत तो दद्यात्तु सांगं सप्तभेगाह । वस्त्रालंकरणैः पूज्यं
 ब्राह्मणं ब्राह्मणीं तथेति वचनादुपयत्तां कृत्वा गातदभावे न्यायात् । तदभावे गम्यवातस्मै दत्वा सांगतासि
 ध्यर्थं ब्राह्मणान् भोजयित्वा कर्मणः सांगता वाचयित्वा रूढकृतः पाकांतरणं भुंजीतेति ॥ १॥ भूधरद्वज
 दिवाकरविरचितो नागबलिः प्रयोगः प्रासंगिकः ॥ २॥ रकारवधे पराशरः । रज्जुं रज्जुं कृत्वा गातं रज्जु
 श्वानघातकः । तिलप्रलुहिजे दद्याद्दक्षिणभक्षो दिनत्रयमिति । गजवधे व्याहस एव । गजस्य चतुरंगस्य म
 हिषोष्ट्रनिपातने । प्रायश्चित्तमहोरात्र त्रिसंध्यमप्यगृह्णति । दानान्याह भूधुः । वासो दद्याद्द्वयं हत्वा
 २५ चंचनीत्वा न्दुषां गजं । अजमे पामने द्वाहं खरं रुत्विक्वा यनमिति । खरं हनने एकं हयं नमनं द्वाहं भित्त्य
 र्थः । नीलवृषलक्षणं तु लोहितोयस्कृत्वा वर्णनं मुखे पुच्छे च पादुरः । श्वेतः खरविषाणाभ्यां सनीलो वृष उच्य
 त इति । संबर्तः । हस्तिनं तु रंगं हत्वा महिषोष्ट्रकपितथा । एषु सर्वेषु कुर्यात्तत्तत्तत्र मभोजनमिति । राह्या व्या
 प्रश्चानं खरं सिंहं मृगं शकुरं मेव च । एतां कृत्वा हिजः कुर्याद्ब्राह्मणानां भोजनं । जाबलिः । सिंहव्याघ्र
 मृगाणां च मृगखरं रुद्रादिपान् । हत्वा सां तपनं कुर्यात् । जोभकन्यान्ते पुच्य । गवादि विषयाप्यन्नं तानि

आ.मु.ली.

४३

गोभक्त्यान्तानि। अहं तु भोगं दास्य इति प्रतिज्ञायादा न इत्यर्थः। पराशरः। कौंचसारसहस्राश्च
चक्रवाकंचक्रकैः। आलपादंचशालभमहोरात्रिणाश्रुध्यति। संवर्तः। हंसंबकंबलाकांचश्रीविधे
वर्हिणतया। सारं संचापभाषेचहत्वात्री। निवृत्तान्तिषेदिति। पराशरः। सकृत्कपोतानाशरी क३
सितिरघातकः। अंतर्जलउभेसंध्ये प्राणायामिनश्चुध्यति। गृध्रं वृत्तं दादीनामुत्कृष्टस्य च
तकः। अपक्रादीनि तिष्ठति। अक्रालं माकृताशनः। करंडवचकोराणां विंगलाकुरबस्यच। भारद्वाजा
दिर्कहत्वाशिर्वैष्ट्यविशुध्यति। भर्कुं चापभासांश्चपारावतकषिंजलो। पक्षिणांचैवसर्वपामहो
रात्रिमोजममिति। पक्षिणामनुपातानां। उक्तप्रायश्चित्तपुगोरवलाघवंसमथासमयाभ्यामापरे
नापरादिविषयत्वेन ज्यवस्थापनीयं। आत्मघातप्रायश्चित्तनिगमे। आत्मघातकमुध्यर्थेचरेद्राशयण
इयं। तत्तत्तुष्टचतुष्टचत्रिशान्तिष्ठाणिवाचरेत्। अत्रतत्तुष्टचतुष्टसमुच्चितं चांशायणद्वयसंप्राय
म४ श्रितं समर्थस्यनुत्रिशान्तिष्ठाणिबोधं। एतन्प्रायश्चित्तं उत्रादिवतदुद्देशेन कुर्यात्। आत्महंतुः स
वैघातत्करणसंभवात्। मरणमध्यवस्य विनिर्हतेतुवसिष्ठः। आत्महननाध्यवसाये जीवन्तो म
त्यागीरुष्ट्रद्वादशरात्रंचरेत्त्रिशत्रंचोपवसेदिति। व्यवर्तः। आत्मघातकस्पर्शनवहनहननेतत्तुष्ट
चरेद्दिशतिगावोदक्षिणाब्राह्मणेद्विति। वसिष्ठः। यश्चात्माघातिनकुर्यात्तहात्मनःक्रियान्नरः॥

४३

सतत्तुष्टसहितंचरेत्त्रिशायणव्रतमिति। क्वचिदात्मघातदोषो नास्तीत्युक्तमादित्यपुराणे। अ
साध्यव्याधिनायुक्तः स्वव्यापारादमः पुमान्। प्रविशत्यनलदीप्तं करोत्यनदानंतुना। अगाधतोय
राशिबाभगेः पतनमेववा। गच्छन्मरुतपथं वापितुं पारगिरिमादरात्। प्रयागवत्प्रासादादेहत्वा
गं करोतिवा। स्वयंदेहविनाशश्च प्राप्तकालमेवमिति। उक्तमात्राभ्यां ह्योक्तान्तात्मघाती भवेत्
चित्। एतेषामधिकारस्तत्सर्वपापसर्वजंतुपुनराश्रयणमभयनाश्रीणां सर्ववैषम्यसर्ववैदित्य
व्याधिविनाशप्रवेष्टादावात्मघाति त्वं भवतीति तात्पर्यं। स्वव्यापारादमः इत्यनेन हृत्येव
तत्तथाचमनुः। हृष्टः शोचस्मृतर्तुसः प्रत्याख्यातमिषं क्रियः। आत्मानं घातयेद्यत्कुर्यात्तवस्य
नशनांबुभिरिति। एतच्च कलिव्यतिस्फुटं विषयः। भृग्विपतनेश्चैव हृष्टस्य मरणतथेत्यादि
ना क्लेशान्निषेधात्। अनशनव्रतं भवत्येव। निषेधाभावात्। प्रयागे तु काम्यमरणस्य विहितत्वा
दनातुरस्याप्यग्निप्रवेशोदापाभावः। तदुक्तमस्मान्मातुः प्रपितामहभृश्रीनारायणभृदरचिते
प्रयागसेतोत्सांदे। यथाकथंचितीर्थं स्निग्धाणां त्वागं करोति यः। तस्यात्मघातदोषो नास्तीति
दीक्षितानपि। मातयेपि। शृणुराजन्प्रयागे तु अनाशकफलं मरुत्। प्राप्नोति पुरुषो धीमान् अर्द्धा

ण३

नोजितेन्द्रियः। अहीनांगोप्यरोगश्चपंचेन्द्रियसमन्वितः। अथमेधकलंतस्य गच्छतस्वरूपेदेदति।
अत्रप्रत्यारव्यात्तमिषाक्रियाव्याधिवेदेनामसहमानस्वर्चप्रायश्चित्तं कृत्वास्वीयश्राद्धादिकार्यं
भावजीवश्राद्धं पिंडदानांतं विधाय पूर्वदिनरुतोपवासः पुण्ये क्रिमहाव्याधिजन्यदुःखपूरयथा
मसहमानः शोचाचारलोपभयेनपीडितश्चाहब्राह्मणसमस्तमनदानव्रतं करिष्यति सकल्य
ब्राह्मणान् संपूज्यामरुणं विस्तुध्यायत्युपवसेदिति। एवं सर्वत्राग्निप्रवेदिष्यहनीयं॥ ॥उर्ध्वोच्छि
ष्टादिमरणे आशौचमरणे च पराशरः॥ ॥ उर्ध्वोच्छिष्टं ह्यधोच्छिष्टं अंतरिक्षम
तिर्यदि। कृच्छ्रत्रयं प्रकुर्वीत आशौचमरणसमीति। तथा। उर्ध्वोच्छिष्टं ह्यधोच्छिष्टं भयोच्छिष्टं तथैव च।
अस्य त्रयस्य द्वाभरणे वद्वा दोमरणे पिना। श्वानकृत्वा दसंस्पर्शक्रिमिकीदोऽन्नेव पिच। एतदोषानुसारं
णप्रायश्चित्तं सभाचरेत्। कृष्णास्त्रिषष्टपंचदशान् चोद्रायणमयापि वेति। अत्र द्वापतारतम्येन प्रायश्चित्तं
ततारतम्यबोध्यं। रजस्यलासूतिका मरणे स्मृत्यन्तरे। अंतरिक्षे मनाये च वरुणं प्रमादतः। उदकीस
तकीनारी त्वेस्वां द्रायणत्रयमिति। उदकीसूतकीनारी मरणे इति शेषः। अबिध्यतुराणे चंडालगोब्राह्म
णाग्निपशुदंष्ट्रीसरीसृपः। प्रमादान्मरणे चोद्रेतत्कृच्छ्रमयापि वेति॥ ॥ अथ चित्तिभ्रंशप्रायश्चित्तं॥

शा५

४४

आपस्तंबः। चित्तिभ्रंशतुयानारी मोहात्प्रचलितततः। प्राजापत्येन शुध्येत तस्माद्देवापकर्मणः।
अस्यार्थः। ततः सहगमने संकल्पोत्तरं सहगमनकर्मणः प्रचलिता पराशरान्। अभियादिनानारी
चित्तिभ्रंशे तुच्यते। तस्याः शुध्यर्थं प्राजापत्यं प्रायश्चित्तं कारणीयमिति। देवयाजिकनिबंधधेगृह्य
कारिकायामपि मोहात्प्रचलितानारी चित्तिभ्रंशकथं चनः प्राजापत्यं चरेत्साहित्यवहायो भवेद
तदिति। अथान्यास्थिनयनप्रायश्चित्तं ब्राह्मि। मातुः कुलं पितृकुलं वज्रं यित्वा नराधमः। अस्थीन्य
न्यकुलो ह्यस्य नीत्वा चोद्रायणं चरेदिति॥ ॥ अथ यज्ञादिनिमित्ते विना द्रुमच्छेदने मनुष्याह॥ फलदाना
नुरसाणां छेदने जप्यमकशतं। गुरुमवह्नीत्ततानोत्तपुष्पितानां च वीरुधां। कृष्टजानां मोचधीनां जा
तानां च स्वयं वने। दशरंभे नुगच्छकादिनमेकं पयोव्रतदति। यस्तु हारीतः। स्थावरद्वारान्नुपादीनां व
धेयस्य दंष्ट्राणां निमिषपश्ये जतिप्रस्यं जातं जनमानं च कुर्वन्। तैत्तिम्यग्निनां धितो जाह्नवीमिसनो मुव
त्वं हंसस्वाहा। स्तप्यतयाद्रुत्या तिलपात्रं ब्राह्मणाय दद्यादिति तदश्वाद्यादिपुण्यस्थावरविषयमिति
साधवः। यदि रुबिकतीभरसमीकरणार्थं हन्यते तदान्नकोपइत्याह शरवः। फलपुष्पोपगान्भूपादपा
नर्हि स्यात्कर्षणकार्यार्थमुपहन्यादिति॥ ॥ अथ दंतलोपः॥ मनुः। अबकीणीतुकाणेन गदभेन चतु

जं ३

प्यये। स्थालीपाकविधानेनयजेत निऋतिं निशि। कृत्वाग्नौ विधिवद्भोजनं ततश्च समित्युवाच।
 द्युसुवकीर्णं जुहुयात्सर्विधाकुती। एतस्मिन्नेन सिंहासि वसित्वा गर्दभाजिनं। सप्तागारं चरन् दक्षिण
 मपरिकीर्तयन्। तेभ्यो लब्धेन भक्षेण वर्तयन्नेककालिकं। उपस्पृशंस्त्रिपवणमध्वेन सविशुध्यती
 ति। अवकीर्णलक्षणमाहुजातकुर्यः। एवं दिसं व्रतितनरितो येन स्याद्भुत्वा रिषा। कामतो कामतः
 प्राहुस्त्ववकीर्णं तितुं बुधादिति। ओगी श्वरोषि। अवकीर्णं भवेत्तु ब्रह्मचारी तु योषितं। गर्दभपशुमा
 लभ्यन्ते कृतं सविशुध्यतीति। निऋतिं देवत्येन गर्दभपशुना यागं निर्वर्त्य विशुध्यतीत्यर्थः। स्था
 लीपाकविधानमत्राप्यपशुकल्पइत्याश्वत्थानोक्तं दृश्यं। पशोरभावे चरुरिति विद्वानि श्वरः।
 श्रोत्रियस्य पशुरश्रोत्रियस्य चरुरिति भावः। अत्र श्रौमातामहयुक्तरणाः। आकुतीरिति बहुवच
 नात्कपि जलन्यायेन तिस्र एवाकुतयो बोध्या इति प्राहुः। अत्रा पराकीं। गर्दभयागाकुतिभ्यः पूर्ववाता
 यत्वा हेत्यादि चतुर्भिर्भूतैराज्यहोमः प्रधानहोमात्ते समासि च हित्युवाच होम इत्यपक्रम इति। कङ्क। संमा
 सिचं नुसुरुतु। यमिं दूःसं हृदस्पतिः। संमायमश्रुतिं चतुयशस्ता ब्रह्मवर्चसेनेति निर्दिष्टं प्रायश्चित्तं
 क्तमते बोध्यं। अदन्तस्य वासिष्ठोक्तं नेऋतं वाचरु निर्वपे। तत्र तस्य मुहुयात्कामावस्वाहा निऋत्ये स्वा

हारक्षो देवताभ्यः स्वाहेति। यनुगोतमीयं। गर्दभेनावकीर्णं निऋतिं चतुष्ययेन यजेत। तस्याजिन
 मर्ध्ववालपरिधाय लोहपात्रः सप्तगृहाभ्येक्षं चरेत्कमचिक्षाणः संबत्सरेण शुधेदिति तन्मान
 वेन समानविषयं। श्रोत्रियविप्रपत्न्यामवकीर्णं धिक् होयं। गुप्ताया वैद्व्यायमवकीर्णः षड्रात्रे संव
 त्तरं त्रिपवणमनुतिष्ठेत्तत्रियायां दिवर्षं ब्राह्मण्या नीणिवर्षं। नीतिशंस्वोक्तः। व्याभिवर्तितस्वह
 शीरवः। स्वेरिण्या ब्राह्मण्यामवकीर्णः षड्रात्रमुपोषितो गार्दद्यात्। द्वात्रिंश्यामुपोषितस्त्रिरात्रे
 वैद्व्यायां चतुर्थकालाहारो ब्राह्मणाभ्यो जयित्वा मयसभारचगोभ्यो दद्यात्। हृषत्यामवकीर्णः।
 सचैलरेनातिदकुं भ्राह्मणाय दद्यात्। गोधवकीर्णः प्राजापत्यं चरेत्। षंढायामवकीर्णं प्रलल
 भारं सीरमाषं च दद्यादिति। अत्र च राजन्यादीनां ब्राह्मणा इति नित्यायां नाचतरति। अवकीर्णं हि
 जोराजावेदपश्चादितरेण तु। इदृशा भेक्षा शिनो नित्यं शुध्यत्यह्ना तसमाहिता इति काडित्यन
 याणामपितु ल्यप्रायश्चित्ताभिधानात्। यदासंभोगमंतरेण कामतो धातुं विस्मजति दिनास्वमे
 वोत्तजति तदा नेऋतयागमाचं दृश्यं। एतद्वरेतसः प्रयत्नोत्तर्गो दिवारयमेवेति वसिष्ठेन यागमा
 तस्य निर्दिष्टत्वात्। स्वप्नोत्तर्गमुसह। स्वमेसित्क ब्रह्मचारी हि जः शुक्रमकामतः। स्नात्वा कर्म

यित्वात्रिः पुनर्मीमीत्युच्यते। यतिवनस्थोस्तुधिकं व्रतमाहं सोऽडि त्वः। वानप्रस्थोयतिश्चैवरेव
 उनेसति कामतः। पराकत्रयसंयुक्तमवकीर्णिततरेदिनि। अकामतश्चाह कश्यपः। स्वर्यस्यत्रिर्नम
 स्कारं स्वप्नेसित्का गृहीचरेत्। वानप्रस्थोयतिश्चैवत्रिः कुर्यादधमर्षणमिति॥ प्रसंगाद्यतः पुनर्गी
 हं स्वस्वीकारे प्रायश्चित्तमभिधीयते। संवर्तः। सन्वस्यदुमेतिः कश्चित्प्रापतिव्रजं द्यदि। सकुर्या
 त्कृष्णमश्रुतः षण्मासान्प्रत्यनंतरमिति। प्रत्यापतिगाहं स्व्यपरिश्रमः। चक्रपराशरोपि। यः प्रत्य
 यसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गीतः। अनाशकनिह निश्चगाहं स्व्यचंचिकीषेति। चरेत्रीणिच
 कृष्णानित्रीणिचांशयणानिच। जातकमीदिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयादिति। अत्रशान्त्या
 धपेक्षया व्यवस्था। यातुविज्ञानेश्वरमाधवाभ्यां ब्राह्मणस्य षण्मासासिक्कृष्णः क्षत्रियस्य चोद्वा
 य ४ यरात्रयं वैश्यस्य कृष्णत्रिमित्याद्या व्यवस्था क्तासा। नमस्तुलिकेव। पराशरवचनगतविप्रशब्दस्य
 क्षत्रियादिवाचित्वाभावात्। चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिर्वादिताः। क्षत्रियस्य त्रयः प्रो
 क्ता द्विषको वैश्यश्च द्वयो रितियोग्या ज्ञेयत्वं च नाना। क्षत्रियस्य सन्यासेऽनपिकाराच्च। अनाश
 कनिह तत्र अनशनव्रतात्पराहन्तः। कृतेपि प्रायश्चित्ते सोऽप्यवहार्य इत्याह हृदपराशरः। अनाशक

निवृत्तरूपचातुर्वर्ण्यव्यवस्थितः। चंडालः स तु विज्ञेयो वर्जनीयः प्रयत्नत इति। यतीनां धर्मलोपेष्ठा
 गलियः। व्रतानियानिभिक्षुणांत्येवोषव्रतानिच। एके कानि क्रमेणैषां प्रायश्चित्तं विधीयते। अ
 होरात्रोषितो भूत्वा कृष्णोद्वायणचरेत्। व्रतान्युपव्रतानिचाह बोधायनः। अथ व्रतान्य हिंसा स
 त्यमसेन्यमैश्वर्यस्य वीर्जनीयः। अथोपव्रतान्य क्रोधागुरुशुश्रूषाप्रमादः शोचमाहारशुद्धिरिति।
 सत्यपि प्रायश्चित्ते तु सधर्माः परिब्राजकागार्हाणा एवेत्याह हृदपराशरः। तु सधर्मोक्तं चंडालः।
 परिब्राजकतापसाः। तेभ्यो ज्ञानान्यपत्यानि चंडालैः सह वा सयेदिति। व्रतांतरलोपप्यवकीर्णित
 तमिति दिशति मनुः। अकृत्वा भेदचरणमसमिध्य च पावेकं। अनातुरः सप्त रात्रमवकीर्णितं
 चरेदिति। अनातुर इत्युच्यते। तुरस्य स्वत्वं। यस्तु याज्ञवल्कीयं नैस्त्राप्रकार्यं त्यक्त्वा तुरसरात्र
 मनातुरः। कामावकीर्ण इत्याभ्यां शुक्रया दादुति द्वयं। उपरक्षणं ततः कुर्यात्समासिंचन्यनेन चि
 ति। तदुक्तं शुश्रूषादिकार्येण प्रतिबंधे बोध्यमिति माधवः॥ ॥ यज्ञोपवीतनाशो हारीतः॥ मनो
 व्रतपातं भिक्षुतस्तत्राज्याकुटीरं कृत्वा पुनर्यथार्थं प्रतिपादिति। मनोनिर्वाहो भिस्त्वमनेन व्रतपात्र
 सीत्यादि व्रतलिगाभिरित्यर्थः। यथार्थं समं व्रमित्यर्थः। मंडनः। यज्ञोपवीतरया भावेव स्त्रोपवा

मा.मु.ली. नमन्वरेत। तदभावे तु सत्त्वेण त्रिहोतयव्येतसः॥ यज्ञोपवीतमन्तरणभोजनादौ क्रियमाणे
 मूरीविः। ब्रह्मरुद्रत्रैविनाभुंक्ते विष्णुचक्रं कुरुते यथा॥ गायत्र्या एष हस्त्रेण प्राणायामेन शुध्यति।
 महानाम्यादि व्रतलोपे प्रायश्चित्तमाह शौनकः॥ व्रतानि विधिपूर्वकृत्वा स्वशरीराध्ययनं च
 रेत॥ अरुत्वाभ्यस्यते येन स पापी विधिघातकः॥ प्रत्येकं कृष्टमेकैकं च रित्वा कुतो ज्ञातः। कु
 त्वाचैव तु गायत्र्या स्नायादित्याह शौनक इति। ब्रह्मचारिव्रतलोपे प्रायश्चित्तं प्रयोगस्तदस्मन्मा
 तुः प्रपितामहमहृश्रीनामायणपदपायो जविरचिते प्रयोगारत्ने प्रत्यक्ष इत्येवादिक्॥ ॥ अथ परि
 वेदने॥ तत्रादौ परिवेत् परिबिनिस्वरूपमाह मनुः॥ दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते यो अत्रोत्तिष्ठेति॥ परि
 वेत्ता स विज्ञेयः परिबिनिस्त्वर्पवज इति॥ अथ जः सो दूर एव न तु स पत्न्या तत्रादिः तदाह तुर्ग
 र्ग्यज्ञाता तपो। सो दूर्येति छति ज्येष्ठे न कुर्याद्दूरसं ग्रहं। आवसं श्वेतया धानपतितं स्वल्पं या
 भवेत्ता पतित इति विलक्षणदोषभागित्वस्य सूचकं न तु पातित्यस्य। पितृव्यपुत्रसापत्नपरनारी
 सुते पुत्रा ज्येष्ठे धपि च तिसृत्क भ्रातृणां तु बनीयता। दाराग्निहोत्रसंयोगेन दोषः परिवेदन इति।
 परनारी कृतादत्तकादयः। दत्तकस्य परिच्छेदोत्त कुल एव पितृत्वपुत्रादि धर्मा म्मानाह दत्तकसो द

ज्या ४

४७

रस्य कनिष्ठस्य दत्तकमुत्कम्य विवाहे न दोषः॥ द्यामुष्यायणे दत्तकेऽस्त्येव। क्वचित्प्रतिप्रसवमाह
 शातातपः। क्वचिद्विदेशांतरस्थे च पतिते भिक्षुके पित्रा। योगशास्त्राभियुक्तं च न दोषः परिवेदने। अ
 त्रज्येष्ठ इति विशेष्यमध्याहार्यं। भिक्षुको यतिः। योगशास्त्राभियुक्तो ब्रह्मनिष्ठः। कात्यायनो विदेशांत
 रस्थं क्लीबैकदृष्टणोऽसहोदरान्। वेदयाति सक्तपतितश्च मनुष्यातिरोगिणः। जडमूका धवधिरकुजश
 मनषाडकान्। अतिहृदयभायंश्च रुषिसक्तान् पश्य च। धनहृदि प्रसक्तोश्च कामतो कारिणस्तथा। कु
 हकस्तस्मिन्श्चापि परिवेदन् दुष्यतीति। षोडशको भग्नचरणद्वंद्वः। अभार्यो मृतदरः। कामतोऽकारि
 णः। स्वेच्छयेव विवाहमकुर्वाणाः। देशांतं गतं प्रति विशेषमाह वसिष्ठः। अष्टौ द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरं अनि
 विष्टं मप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्तं भवतीति। स एव। द्वादशे वर्षे युवर्षाणि ज्यायान्धमार्थयोगैः। न्यायः प्र
 तीक्ष्णतु भ्राताश्च समाणः पुनः पुनरिति। दोषरहितेषु समानोदरेषु विशेषमाह परादारः। ज्येष्ठो भ्राता
 अदातिष्ठेदाधानं नैव कारयत्। अनुज्ञातस्त्वर्कुर्यात्तदं स्वस्य वचनं यथा। एवंपित्रा अनुज्ञातस्य पुत्रस्य
 कदाचिदाधानं प्रसक्तो चतुर्विंशति मते। ज्येष्ठभ्राता त्वनुज्ञातः कुर्यादग्निपरिग्रहं। अनुज्ञातोऽपि पि
 त्रा तु नादध्याम्य नुरब्रवीत्। प्रायश्चित्तमाह वसिष्ठः। परिविनिः कृष्ट द्वादशरात्रं च रित्वा मि विज्ञात
 २१ वेदमः। पितर्यजाहिताग्नावप्यादधीताथ वासुतः। अग्निहोत्रं च जुहुयादिति लोकाक्षिकारिका। १

प्रा०मु०ली० तांचो पयछेत। अयमर्थः। अग्रजोद्वादशरात्रं कुरु कृत्वा विवाहाधिकारी सन्कनीयसादतां पूर्वप्र
 ४८ णीतां रचीकृत्य तस्मै दद्यादिति। परिवेत्तप्रायश्चित्तमाह स एव। परिवेदानः कुरु कृत्वा तिरुचरि चि२
 त्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत्। अस्यायमर्थः। कनिष्ठो व्युत्क्रमेण विवाहमाचरन्परिविवेदानो भिधी
 यते स कुरु कृत्वा तस्मै ज्येष्ठाय ऊठां परिचर्या हृतं भेषजं पुरपरिभवपरिहाराय निवेद्यतेना
 नुज्ञातांतामेवोद्देहदिति। एतच्च प्रायश्चित्तं देशांतरगते ज्येष्ठे प्रायशो सो विवातो भविष्यतीति भां हि ५
 त्याकृते परिवेदने बोध्यं। अत्यत्यात्। अग्रजेन निवार्यमाणो मतिपूर्वपरिवेदनं करोति तदा हहा
 रीतः। ज्येष्ठे निर्विष्टे कनीयान्निर्विश्रामानः परिवेत्ता परिवित्तो ज्येष्ठपरिवेदनीया कन्यापरिदायी दाताप
 रिकर्त्ता याजकः सर्वे ते पतिताः संवत्सरं प्राजापत्येन कुरु कृत्वा पारयिषु समाप्ते ह्यंते तां कन्यां ज्येष्ठायोपपा
 ४८ दयेयुः सस्तामनैपय न्नन्यथा निविश्यानुजानीयादेवं धर्मेन कुरु कृत्वा दयोः परिवेद्येक
 न्यायाः कुरु एव च। अतिकुरु कृत्वा चरेद्दाता होता च प्रायणं चरेदिति तत्सत्रविषयं। अपरा कुरु कृत्वा परिवि
 चेत्स्त्विति पाठः। यदैवो मंतं परिविति परिवेत्त कन्यादातया याजकानां द्वादशरात्रं सत्तु प्राशनं ब्राह्मण
 तर्पणं च तां पुनर्भुवनमाचक्षते न भूयश्चेनामभिगच्छेदिति तत्तद्विषयमिति श्रीगुरुचरणाः। वसि

४८ अग्रे दिधिष्पतिः कुरु कृत्वा द्वादशरात्रं चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत् इति। तयोः स्वरूपमाह देव
 तः। ज्येष्ठायां यद्यनूठायां कन्यायां मूल्यतेनुजा। यासां ग्रे दिधिष्पतिर्ज्ञापूर्वा तु दिधिष्पः स्मृतेति। प्राय
 श्चित्तांतरमाह गौतमः। परिविति परिवेत्त पर्याहित पर्याधात्र ग्रे दिधिष्पः दिधिष्पतीनां संवत्सरं प्रा
 कृतं ब्रह्मचर्यमिति। पर्याहित पर्याधात्रोः स्वरूपमाह संवर्तः। अनाहिता ग्रे ज्येष्ठे तु कनीयानां दधीत च
 त्। पर्याधात किं निष्ठः स्याज्ज्येष्ठः पर्याहितः स्मृत इति। अथ वेदे विश्वासवतः। वसिष्ठः। नास्तिकः कुरु
 कः द्वादशरात्रं चरित्वा विरमेन्नास्तिकस्यान्नास्तिकं च निरत्यति कुरु कृत्वा इति। अनभ्यासे चेतत्। अलैभ्यां शं
 ख आह। नास्तिको नास्तिकं चरतिः कृतं प्रः कुरु कृत्वा ब्रह्मचर्यमिथ्याभिशांसीत्येते पंच संवत्सरं ब्राह्मणा गृहे
 नेष्टं चरेयुरिति। अथ वा शांखोक्तं पातकनास्तिक्यविषयं। यथाहुः। नास्तिका त्रिविधाः प्रोक्ताः धर्मज्ञैस्त
 त्वदर्शिमिः। क्रियादुष्टो मनोदुष्टो वा गुणदुष्टश्च तथैव च। उपपातकं स्रमनोदुष्टो वा गुणदुष्टः पातकः स्मृतः। अन्या
 रान्तु क्रियादुष्टो महापातक इत्यत इति। ॥ अथ सुतादिविक्रये। आपद्याह शांखः॥ देव गृहप्रतिश्रयो
 धाना रामसभाप्रपातका पुण्यसेतु सुतविक्रयं कृत्वा तत्तत्कुरु कृत्वा चरेदिति। कन्या विक्रये तु कुरु कृत्वा शरः॥
 विक्रीय कन्यकां गां च कुरु कृत्वा तपनं चरेदिति। एतदापद्यकामतो विक्रय इति माधवः। अत्यंतापदीति स्म

प्रा० मु० ली०

४८

त्यर्थसारे । तदुभयन्तमन्यामह । प्रमाणाभावात् । गुणवत्कृतविक्रयेतुपैदीनसिः । आरामतदकोदपा
नपुष्करिणीरुद्रुतकृतविक्रयेत्रिषवणः स्नाय्यधः शायी ब्रह्मचारी चतुर्थकालाहारसंबत्सरेणपतो
भवतीति । अनापदीतत्तानां स मसानां विक्रयेयोगी श्वरोक्तमुपपातकसाधारणचोप्रायणादिष्वेका
यश्चिन्ते ॥ ॥ अथानाश्रमे । हारीतः । अनाश्रमी संवत्सरं प्राजापत्यं चरित्वा ॥ अममुपेयात् । हितं यिः ॥ ति
रुष्टं नृत्तयिकुष्ठानि रुष्टं अत ऊर्ध्वं चांश्रायणमिति ॥ ॥ अथाग्नित्यागे ॥ तत्र नास्ति ब्याप्तिताग्नित्या
गेहहारीतः । संवत्सरो छिन्नेग्निहोत्रे चांश्रायणं कृत्वा पुनराध्याह्विषो छिन्ने चांश्रायणं सोमायनं च
त्रिवर्षो छिन्ने संवत्सरं रुष्टमभ्यसेदिति । कामतस्तमसपर्यंतमग्नित्यागे मनुराह । अग्निहोत्रपविध्या
ग्नीन्त्रा लूणः कामकारतः । चांश्रायणं चरेत्तारं वीरुत्यासमं हितम् । अग्निहोत्रपविध्याग्नीन्माराह
र्ध्वतुकामतः । रुष्टं चांश्रायणं चैव कुर्यादेनाविचारयन्निति । अपविध्यमुक्तावीरो यजमानः । मासमपवि
ध्येति योजना । अत्यकाले तु वसिष्ठः । यो ग्रीनपविध्येत्स रुष्टं द्वादशाश्वं चरित्वा पुनराधानं कारयेदिति ।
यत्तु हारीत ऊच्यते । संवत्सरो छिन्नेग्निहोत्रे चांश्रायणं कृत्वा पुनराध्याह्विषोत्सने सोमायनं चा
श्रायणं कुर्यात् । त्रिवर्षात्सन्ने संवत्सरं रुष्टमभ्यस्य पुनराध्याह्विषोत्सने दकामतो ज्ञेयं । नास्ति ब्या

४९

कृत्वाग्नित्यागेऽप्यमघः । मासद्वयं तु योवर्हित्य जेदे वंशमचरेत् । नास्ति ब्याप्तिरुष्टमेकं तु होमप्रत्यमशेषतः ।
तदशनं चैव विप्रैर्योयथा होमस्तथैव चेति । जातृ कर्णनाप्युक्तं । अतीतकाले जुहुयादग्नेर्विप्रायवारचये ।
दद्याद्ददिविदसम्यक्कृत्वा धानं पुनर्द्विजदिति । स एव । चतुष्टयं तु संपूर्णमासानां तु कृताशनं । त्यक्त्वा
त्रिरुष्टं कुर्वीत ततः पाषाणमुत्थनमिति । उद्धानाः । षणमासां सत्यजते यो वै पुराकं तुरमाचरेत् । ऊर्ध्वपयो
व्रतं कुर्वीतासमेकं समाहितः । वर्षपर्यंतमेवाहुर्मुनयः शंसितव्रतादिति । अहोर्ध्वमाह शस्यः । अग्न्युत्सादी
संवत्सरं प्राजापत्यं गोदानं च दद्यादिति । संवत्सरमतिक्रम्याग्न्युत्सादीत्यर्थः । स्मृत्यन्तरेऽपि । यावत्पुत्रा
न्यतीतानि निरग्नेर्वै द्विजन्मनः । तावन्ति रुष्टाणि चरेद्दोम्यं दद्याद्यथाविधीति ॥ ॥ अथालस्यादिनामति
पूर्वत्यागेऽप्युत्पन्तरे । आलस्येन यदावर्हिद्वादशाहं त्यजेत्प्रभो । त्रिशत्रुमुपवासं च चरेत्पापविस्तृष्टयेति
स्कंदेऽपि । द्वादशाहं तिक्रमेऽयमुपवासः । पयोभक्षणं वा । कृष्णं डीभिर्होमः क्रमेणाभवेति । भा० य०
रक्षाजोषि । द्वादशाहं तिक्रमेऽयमुपवासो मासातिक्रमेद्वादशाहं मुपवासः पयोभक्षणं चेति । उपवासा
शान्तामासं पयोव्रतं कार्यं । अमुनेवाभिप्रायेण अह्वपर्यंतं त्यागे मासं पयोव्रतं मित्युदाहृतं । अथो
क्तेस्मन्मातृवृषि तामहं भट्टश्रीनारायणपदपाभोजे । प्रमादत्यागे तु भारद्वाजगृह्ये । श्रणाया
संवत्सरानि क्रमेमासोपवासः ३

प्रशान्तमात्रिरात्रादुपवासः स्याद्विद्वानिरात्रात् । अतउर्ध्वमाषष्टिरात्रा निस्त्रो रात्रीरुपवसे
त् । अतउर्ध्वमावतरात्रा जापत्यचरेत् । अतउर्ध्वकालबहुत्वे दोषबहुत्वमिति । स्कंदे पि ।
ऊताश्रानंतुयोधिप्रः प्रभादात्पजतिप्रभो । प्राणा यामश्रानंतं कुर्यात्पुपवासमथापि वेति । आश्र
त्रिरात्रे त्वं विद्वानिरात्रे जेत्यं ॥ ॥ अथ ब्राह्मण्यत्वे ॥ ब्राह्म्यो नाम सावित्री पतितः । तदा हा श्रुत्याचः ॥
अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनये प्रभीष्टमेवैकादशे क्षत्रियं द्वादशे वैश्यमाषोडशा ब्राह्मणस्यानतीतः का ण ५
लत्राद्विद्वानिरात्रात्प्राप्त्यनुविद्वानेव स्यात्तदुर्ध्वपतितसावित्री का भवति नैनामुपनयेत्ता
ध्यापयेन्नयाजयेन्नैभिर्व्यवहरेयुरिति । अत्राचीर्णप्रायश्चित्तानि ति शेषः पूरणीयः । चीर्णप्रायश्चि
तेतूपनयेन कार्यं । किं न त्रायाश्चित्तमिति श्रुत्वा कार्यं वक्षिष्ये ॥ अह । पतितसावित्री कउहालकवर्तचरेत्
होमासो यावत्केन वर्तयेन्मासं पयस्सार्द्धमासमामिक्षयाऽष्टरात्रं च तेन धुत्रात्रमयाचितं हविष्यं
धुंजीत तत्रिरात्रमभ्यस्तोऽहोरात्रमुपवसेत्तदश्वमेधावभूतं वागच्छेद्ब्राह्मणस्तोमेन वायजेतेति । इदं प्राय
श्चित्तमुपनेत्रादिसकलसामग्रीसत्यं पिकामतः पंच दशादि वर्षाणि क्रमेण बोध्यं । सामग्रीवैकृत्ये ५०
त्वाहयमः । सावित्री पतिताय स्य द्वादशवर्षाणि पंचच । स शिखेव पनेन कृत्वा घृतं कुर्यात्समाहितः । एक

विद्वानिरात्रं तु पिबेत्प्रसन्नियावकं । इति षोडशे जयेत्तत्रैव ब्राह्मणान्तरपंचच । ततो यावत् कशुकस्य तस्योपन
यनं रश्मि मिति । अयमर्थस्य मवराह । चेपां हि जानां सावित्री नाम नृच्येत यथा विधि । तं श्वारयित्वा त्रीं
छान्यथा विधुपनाय वेदिति । यस्य पित्रादयो प्यनुनीपितास्तं प्रत्याह पस्तंबः । मुस्य पिता पितामहश्च
नुपनीतो स्यातां तस्य संवत्सरं त्रैविध्यं कर्त्तव्यं यस्य प्रपितामहादिना नुस्मृतं तं उपनयनं तस्य द्वाद
शवर्षाणि त्रैविध्यं कर्त्तव्यमिति । इदं च व्याख्याते हरदत्तेन भाष्यकृतं । प्रपितामहादिप्रपिता महाद्वारभ्य
प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयंचयथा कालमिति तु । यस्य प्रपितामहस्य पितु रारभ्य नानुस्मृत्यं ते उ
पनयनं तस्य प्रायश्चित्तं नोक्तमिति । तया च संस्कार्यस्य त्रिपुरुषोर्ध्वमपि ब्राह्मण्यत्वे कथमपि संस्कार्यस्यो
पनयनं न भवतीति फलितं ॥ ॥ अथ भूतकाध्ययनाध्यापनयोराह हारीतः । भूतकाध्यापनं कृत्वा
भूतकाध्यापितश्च यः । अनुयोगप्रदानेन चोपेक्षा । ज्ञेयतः पिबेत् । ब्राह्मीमुवर्चला मिति शेषः पूरणीयः ।
तस्याः प्रकृतत्वात् । अनुयोगाधेतुं निरस्कार इति विद्वाने श्वरः ॥ ॥ अथ कृष्णानमाकरणे ॥ अणं चतुर्दश
उत्तमर्णपरिगृहीत इत्यादानं कर्त्तुं तथा जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाज्यायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रज
भ्य १ यापितभ्यो ब्रह्मचर्येण ऋषिद्वित्येतन्नितयत्पंच । अत्र दान्यपेक्षया याज्ञवल्क्योक्तं घृतचतुष्टयं योज

नीयं मसुरध्याह। इष्टिं वैश्वानरिचैवं निर्वपेदहपर्यये। अहपर्ययेऽहान्ते। स्तृप्तानां पशुसोमानां नि
 कृत्यर्थमसंभयदति॥ ॥ अथानाहिताग्निर्वि॥ अत्रयो गीश्वरोक्तं व्रतचतुष्टयं वर्षाहर्षमापदिशत्य
 पेक्षयाऽहर्षम्। अनापदि तु मानवैर्नैमासिकं। वर्षाद्वर्षाग्विशेषमाह कस्माज्जिनिः। कालेत्वाधायक
 मौजिकुर्याद्विप्रो विधानतः। तदकुर्वन्स्त्रिरत्रेण मासिमासि विमुच्यति। अनाहिताग्नौ पित्रा दोष इत्य
 माणः स्मृतो यदि। साहि त्रात्येन पशुनायजेनानि धूयायति। आवसथ्याधाने पित्रिशेषमाह स एव।
 कतराग्रेऽहर्षे ह्यो यो नादध्या दुपासने। चांशयर्णचरे हर्षप्रतिमासमहोपवेति। वर्षार्ध्यांशं द्रायणत
 स्मादविक्रतिमासमहुरुपवारइति फलितार्थः। उक्तं प्रायश्चित्तसत्यधिकारे आधानाभावे बोध्यम्॥
 अथापण्यविक्रये॥ पैटीनसिः। ब्राह्मणस्य लवणपकान्मधुक्षीरं दधिघृतमुदकं सर्वगंधास्ति त्वारक्तं
 वासो गुडं तैलं ग्राम्यपशूनाधिमकराफलेऽप्यश्वसर्वचारण्याः पशुवो विद्यागायः शंखश्चोष्णीचेति विक्र
 यो नैके के प्रामके कस्मिन्नाजापत्यचरेदिति। स एव। आरामतडागो दधानपुष्करिणी सुकृतसोमविक्रये
 त्रिषवणः स्वर्णपः शायी चतुर्थकालाहारः संवत्सरेण पूतो भवतीति। परादारः। विन्त्रीयकन्यकां गां च रु
 द्रं सोतपनचरेदिति। यमः। गवां विक्रयकारी मुगविशोमाणि पानितु। तावद्द्वर्षसहस्रानि गवां गोष्ठे

य्य ५

लो ५

किमिभवेत्। हारीतः। गुडतिलपुष्पभक्षफलपकान्मधुक्षीरं दधिघृतमुदकं सर्वगंधास्ति त्वारक्तं
 रदपितकृत्यतंगंधचर्मवासरामन्यतमविक्रये चांशयणं। तथोष्णीके शक्यं सरिभवेत्तु पुत्रमादमश
 स्त्विक्रये च। मक्षमांसस्त्रायुस्त्रिंशृगनखशुक्तिविक्रये तसहस्रं। हिगुगुगुलमनः शिलाजंनगैरिक
 क्षारलवणमणिमुक्तोप्रवालवैणववैणुमन्मयेषु च। आरामतडागो दधानपुष्करिणी सुकृतविक्रये त्रि
 षवणस्तोषः शायी चतुर्थकालाहारो दशः। स दत्तजपन्यायत्री संवत्सरेण पूतो भवति। हीनमानो न्मा
 न संकरआजद्वयसंकीर्णविक्रये चेति। केसर्यश्च। मानं प्रस्थादि। उन्मानं तुत्वा। संकरेण द्व्यात्तरेण
 संकीर्णमिश्रितमतएव व्याज इत्यं। हीनमितिसर्वेषां विशेषणं। हीने निक्षिद्रं। भविष्ये। गुडं तिलास्तथा
 नीली केदागो धूमसाल्यकाः। विन्त्रीयं ब्राह्मणो गां च रुद्रं सोतपनचरेदिति। चतुर्विंशतिमते। सुरा
 या विक्रयंकृत्याचरेत्सोम्यचतुष्टयं। तद्दालवपामो रानां चरेच्चो द्रायणत्रयं। मध्वाज्याति लको मा
 नां चरेच्चो द्रायणद्वयं। पयः पायसपूषानां चरेच्चो द्रायणव्रतं। दध्नश्च सस्यैव। सुउरवंदादिविक्रये। स
 र्वेषां स्नेहपकानां पराकं तु समचरेत्। कदलीनालिकेरं च नारिंगबीजपूरकं। एतेषां पदं रुद्रं स्याज्ज
 बीरादस्तथैव च। कस्तुरिकादिगंधाणां विक्रये रुद्रमाचरेत्। कर्पूरादिसर्पदस्यादिनं हिंसादिविक्रये॥

प्रा० मु० ली०

५२

तिलानां विक्रयं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ धर्मार्थं कृमिजानां श्रयः प्रार्थयन् विक्रयं नयेत् ॥ रक्तपीता
 दिवस्त्राणि कृत्वा जिनमथापि वा ॥ विक्रयेत्यहमेति वागम्य वचनं युया ॥ उपोषणमिति शेषः ॥ गोवि
 क्रयन्तरः कृत्वा लाभार्थं धनमोहितः ॥ प्राजापत्यं प्रकुर्वीत राजानो मे देवस्मृतं ॥ स्वराश्वत्तरीणां
 चक्रभाणां च विक्रये ॥ पराकृतं प्रकुर्वीत रक्तानां द्विगुणं चरेत् ॥ नारीणां विक्रयं कृत्वा चरेत् ॥ शयणत्र
 तं ॥ द्विगुणं पुरुषस्ये वव्रतमाकुर्मनो विषणः ॥ चां प्रायणं प्रकुर्वीत एकाहं द्विद्विक्रये ॥ अंगानां तु परा
 कः स्यात्स्मृतीनां कृष्टं माचरेत् ॥ इति हास्यपुराणानां चरेत् स्मृतपने द्विजः ॥ रहस्यं पराणां च कृष्टं मेव
 ममाचरेत् ॥ गाथानां नीतिशास्त्राणां प्राकृतानां तथैव च ॥ सर्वास्मां मेव विद्यानां पादकृष्टं समाचरेदि
 ति ॥ वेदपुस्तकविक्रयो वेदविक्रयः ॥ एवमेव इति हास्यं दिव्यं ॥ विष्णुः ॥ रक्तवस्त्रं रं गरत्तं गुडं रं धमधु
 रं सोणां विक्रयी त्रिरात्रमुपवसेत् ॥ प्राणिभ्यः पण्यसोमविक्रयी तप्तकृष्टं कुर्यात् ॥ तंच भस्यश्चोपन
 ये ॥ इति ॥ अभ्यासविषये शंखश्चाह ॥ धारयित्वा तुलां वक्राविषमं कारयन् चणिकः ॥ सुरालवणमथा
 नां कृत्वा क्षीरस्य विक्रयं ॥ लाङ्गयाश्चैव मांसस्य कुर्यादेव महाव्रतं ॥ विक्रीता प्राणिनां मर्त्यं तिरुस्य च त
 थाचरेदिति ॥ महाव्रतं द्वादशाहं ॥ उक्तप्रायश्चित्तं ब्राह्मिण्यां परिबेदयदिति मत्तभ्यज्जीवितोक्षये ॥ अना ॥ ५२

परितु द्विगुणं दोषाधिक्यात् ॥ क्षत्रियवैश्ययोः पितृयापरिभाषा प्रासंगोध्यः ॥ श्रद्धस्य न दोषः ॥ लवणं मधु
 मयं वा दधितं कृत्वा तपयः ॥ न दुष्येत् ॥ प्रजातीनां कुर्यात्स्वैर्बु विक्रयमिति पराव्रतोक्तेः ॥ अत्र श्रीमातामह उक्त
 चरणः ॥ यद्वाहितं नार्जयति कर्मणां प्राप्तिनां धनं ॥ तस्योत्तरं गणशुभ्यंति जिव्यं न तपसो वचेति मानवा दपण्य
 विक्रया र्जितं द्रव्यत्यागार्थं कं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥ इत्याहुः ॥ मुक्तं तु वचनात्तादृशार्थं प्रतीत्य भावात्स्य निहि
 तं प्रायश्चित्तेन सह विकल्प्यत इति प्रतिभाति ॥ धनोत्तरं एव प्रायश्चित्तमिति मानवाशयः ॥ ॥ अथ
 यद स्तेयदाह्याभिधेयैः परस्वहरणे मनुराह ॥ धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कृत्वा माद्विजोत्तमः ॥ स्वजातीयगृ
 हादेव कृष्टं न विष्युध्यति ॥ अत्र द्विजोत्तमग्रहणात्सत्रादेर्न प्रकल्प्यं ॥ मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां शे
 त्रगृहस्य च ॥ कूपवापीजलानां च शुद्धिश्चां शयणं स्मृतं ॥ द्रव्याणामस्य साराणां स्तेयं कृत्वा न्यवेदम
 नः ॥ चरेत्सोतपनं कृष्टं तं निर्यात्पातमशुद्धये ॥ भस्यभोज्यापहरणे यानवाय्या ॥ सनस्य च ॥ एष्यमलक
 लानां च पंचगव्यं विद्रोधनं ॥ तणकाष्ठद्रुमाणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ॥ तैलमैत्रं मिषाणां च त्रिरा
 त्रं स्यादभोजनं ॥ प्राणिमुक्ताप्रयालानां लाभस्य रजतस्य च ॥ अयः कांस्योपलानां च द्वादशाहं कृत्वा न
 ता ॥ कापसिकीजिह्वाणां द्विगुणं करबुरस्य च ॥ पक्षिगंधोषधीनां च ॥ रज्जाश्चैव ग्रहपथ इति ॥ इदं धा

न्यहरणेभिहितं प्रायश्चित्तं दत्तं कुंभपरिमिते धान्यद्वारेणैव। अधिकैव धस्य निर्दिष्टत्वात्। तथा न स्मृतं
तेरे। धान्यद्वारं यः कुंभे भोज्यहरतो न्यधिकैव धसति। कुंभ उक्तः कात्यायनेन। द्वा द्वोणा भवेत्तद्वारीकुं
भोऽपि द्वोणा विद्वति रिति। द्वोणमाह योगीश्वरः। पलचकुडवप्रस्थ आठ कोट्टाणा एव च। धान्यमोने
पुर्वितेयाः क्रमद्वोमीचलुर्गुणादिति। पलप्रमाणमुक्तं स्तेयप्रायश्चित्तकथने। स्मृत्यन्तरे। रूप्यदत्त्यादि
जोमोहाच्चरे चंद्रायणव्रतं। गर्दणद्वारकादृधमिद्वारताद्विगुणं भवेत्। आसहस्राच्च त्रिगुणं। ध्वैहमवि
धिः स्मृतमिति। गद्याणउक्तो ज्योतिः द्वास्त्रि। तुल्याय नान्या कथिता च गुणावदुस्त्रिगुं जोधरणं च
नेष्टो। गद्याणकस्तद्वयमिति। जाबालिः। तिलधान्यान्यवस्त्राणां शय्यानां मांसिषस्य च। संवत्सराद्धं
कुर्वति व्रतमेतत्तमाहितमिति। अकामकते चैतत्। विष्णुः। रजताश्च गोभूमिकन्यानां स रुद्धरणं च। द्रायण
त्रयमिति। कुचिन्नप्रतिप्रसवमाह मनुः। द्विजोध्यगः क्षीणसृतिर्द्वा विष्टरुच्यमूलकः। आददानः परस्तेजान्न
दंडं दातुमर्हति। चणकत्री। द्विगो धूमयवानां मुद्रमाषयोः। अने विष्टं गृहीतयो मुष्टिरेकः पथि स्थितैः।
तथैव सप्तमे भक्ते भक्ता निषडनश्चरतां। अश्वस्तनविधाने न हर्तव्यं हीनकर्मणमिति। शरवः। अस्तेयमग्न
ये काष्ठमस्तेयं चतुर्गवे। कन्याहरणमस्त्येवै योहरत्यनलं कृतामिति। कन्याहरणस्यास्तेयत्वं

भास्करादि विवाहानि प्रायेण तच्च कलियुगाति रिक्त्युगे बोध्यं। कलौ तन्निषेधादिति संक्षेपः॥ ॥ अथ
विनापराधं पित्रादि त्र्येण योगीश्वरोक्तं चान्द्रादि द्वे कयो जानीये॥ ॥ अश्वान्तेष्टुप पातकं धेषे वरिक्तं
अथरजस्वलाणां परस्परसंस्पर्शः। रुद्धवसिष्ठः। स्पृष्टरजस्वलेन्योन्यसवणीत्येकभर्तके। कामतोका
मतो वापिसद्यः स्नाते विशुध्यतमिति। असपत्न्याः सवणीयोः कामतस्पर्शकत्रयपः। रजस्वला नुस
स्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि। एकरात्रे निराहारा च गव्येन शुध्यतीति। कामतोभ्यासे तु पराशरः। स्प
ष्टारजस्वला न्योन्यब्राह्मणी ब्राह्मणी यदि। तावन्निष्ठे निराहारा विरात्रेणैव शुध्यतीति। अकामतस्त
मार्कंडेयः। उदक्या तु सवणीया स्पृष्टा चेत्त्याहुदक्यया। तस्मिन्नेवाहमिस्नाता शुद्धिमाप्नोत्यसंशय
मिति। असवणीस्पृष्टे तु रुद्धवसिष्ठः। स्पृष्टारजस्वलान्योन्यब्राह्मणी शूद्रजापि च। कृष्णशुध्यते पूर्वा
शूद्रीदानेन शुध्यतीति। दानेन कृष्णप्रत्याप्ताय न तत्तनुर्थादौ दानेनेति विज्ञानेश्वरः। पादकृष्णेति फ
लितोर्थः। स्पृष्टारजस्वलान्योन्यब्राह्मणी विद्युः। जापि च। पादन्यतं चरेत्पुनरिष्टं पुनरतिशीतरा।
स्पृष्टारजस्वलान्योन्यब्राह्मणी क्षत्रियतथा। कृष्णशुध्यते पूर्वात्तरा नुतदर्थतः। तदर्थतः पा
दकृष्ण इत्यर्थः। स्पृष्टारजस्वलान्योन्यक्षत्रिया शूद्रजापि च। उपवासं स्त्रिभिः पूर्वात्तु होरात्रेण वा त

वैश्यैः।

प्रा०मु०ली० रा० स्पृष्टारजस्वलान्योन्यं द्वात्रिंशद्वेद्यजापिच। त्रिरात्राख्यते पूर्वत्वहोरात्रेण वापरा। स्पृष्टारज
 स्वलान्योन्यं वेदं रक्ष्यं दीक्षयेच्च। त्रिरात्राख्यते पूर्वानुत्तरानुदिनद्वयात्। वर्णानां कामतस्य श्रेष्ठिरवापरा
 ५४ तनेति। अकामतस्तु स्पर्शे आह विष्णुः॥ रजस्वलादीनवर्णारजस्वलानां स्पृष्टानां वा दशश्रीयाद्यावन्मनु
 क० द्विः स्यात्। स्वर्णमभिषेपो वा स्पृष्टासद्यः स्नात्वा विध्यतीति॥ ॥ अथ रजस्वलां स्पृष्टस्य
 न० श्रेष्ठवसिष्ठ आह॥ पतितां त्यज्य कर्त्तव्यं स्पृष्टे रजस्वला। तान्यहानियति क्रम्य प्रायश्चित्तं समन्व
 रेत। प्रथमे हि त्रिरात्रं स्याद्वितीये द्विहमेव तु। अहोरात्रं तृतीये हि परतो न कर्त्तव्यं चरेत्। तान्यह
 न्युर्वरेत दिनान्यतिवासित्यर्थः॥ भवेदवस्तु पंचगव्याशनं कुर्यादित्यधिकमाह। युक्तं चैतत्। चंडालेन तु सं
 स्पृष्टा कदाचित् स्त्री रजस्वला। तान्यहानियति क्रम्य प्रायश्चित्तं समन्वरेत्। त्रिरात्रमुपवासः स्यात्
 च गव्येन द्रोघनं। तानि वास्तु क्रम्य अजाघ्रातं तु कारयेदितिकस्य पंचनात्। त्रिरात्रमुपवासः प्र
 थमदिनाभिप्रायेण। वासिष्ठे कथा कथानां एतेन वासिष्ठे विपरीतं वदन् चंडालपाणिः खंडितः। अकामत
 स्तु स्पर्शे त्यमाह बोधायनः॥ रजस्वला तु संस्पृष्टा चंडालात्पंचवापः॥ सेः तावन्निष्ठान्निराहाराया
 कत्कालेन मुध्यतीति। उपवासासामर्थ्यं त्रिरात्राः॥ चंडालश्च पंचवापि यद्यात्रेयी स्पृष्टो यदि। अका

५४

ककुटैर्वनेतपंचगव्ये नमुष्यतीति। एतत्पंचगव्यप्राशनं सुष्युत्तरं बोध्यं॥ काकादिस्पर्शे यमः॥ रजस्वला
 तु संस्पृष्टा शुनाजंबुकवायसेः॥ निराहारा भवेत्तावद्वावत्काले नमुष्यतीति। यस्तु बोधायनोक्तं। रजस्वला तु
 संस्पृष्टा ग्रामकुकुटसूकरैः॥ श्वभिः स्नात्वा क्षिपेत्तावद्वावत्संस्पृष्टार्त्तमिति। तदराक्तापरे। अत्र चैवैनं प
 ५४ देनरात्रिर्लक्ष्यते। अश्नन्त्यातस्यां विरोधं दर्शयित्वा न्यो धायनः॥ रजस्वला तु भुजानां श्वात्पज्जद्विस्त्रोद्यदि।
 गोमूत्रयाकाहाराद्युपेयं विध्यति। अशक्तो कोचनदद्याद्विप्रभ्यां कापि भोजनमिति। कोचनदानं पंचमो हि
 चतुर्षु हानानधिकारात्। उच्छिष्टयोरन्योन्यस्पर्शेति॥ उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टा कदाचित् स्त्री रजस्वला। हस्ते
 ण मुष्यते रक्षांशप्राप्तौ रूपो विनोति। उच्छिष्टाद्विजस्पर्शमाकर्त्तव्यः॥ द्विजान्कथं चिदुच्छिष्टान् रजस्वायादि
 संस्पृष्टेत्। अधोच्छिष्टे त्यहोरात्रं मूत्रोच्छिष्टे च संस्पृष्टे त्रिरात्रं तपः॥ आर्त्तवापि
 मुतानारी स्पृष्टो ज्ञेयवस्तु के। ऊर्ध्वे त्रिरात्रं तपः। त्रिरात्रमुपवासयेत्। अत्र पंचमदिनमारभ्य त्रिरात्रो
 पवासो ज्ञेयः। चतुर्थे प्रायश्चित्तसंक्रत्या नाधिकारात्। संस्पृष्टस्य भोजनादो अत्रिराह। आर्त्तवापि मुतानारी
 मृतरश्तकयोः स्पृष्टेत्। मुत्कापीत्याचरेत्कृष्टं स्पृष्टा तु ग्रहमेव तु। मृतरश्तकस्य स्पर्शे स्नानात्प्राग्जोदनीमा
 कर्त्तव्यः। मृतरश्तकसंस्पृष्टे अतुं दृष्टा कथं भवेत्। नास्नानकालमश्रीयादुत्काचां प्रायणं चरेदिति। अत्र

नञ्चास्नानकालमिति पदच्छेदः । रजस्वलायाः शानादौ च प्रसक्तौ व्यासः । मलबद्धसनायास्तु अप्रापत्य
भवेद्यदि । अभिवेकेण शुद्धिः स्यान्नाशानं वा दिनत्रयमिति । त्रिरात्रमुपोषणं बलवत्पारितरुन्मस्तान
मात्रेण भोजनाधिकारः । तदेवाकं मरुत्ले स्थित्ये तरे । अप्रापत्ये स मुत्तन्मलवद्धारमरीयदि । अभिवेकेण मु
क्तिरस्या दिनत्रयमभोजनमिति । अप्रापत्यं बहुमरणदि । पराशरः । स्नानेनेमिजिक् प्राप्तेनारीयदिरजसव
ला । पात्रांतरिततोयेन स्नानं कृत्वा अतंचरत । अतंरजस्वत्वधर्मो परिपालनरूपः । सिक्कगात्राभवेदक्षिः
सांगोपांगात्कर्त्तव्यमनभवेत्स्त्रीडनं कुर्यान्नान्यद्वा स्य धारयेदिति । रजस्वलाग्रहनक्षत्र निरीक्षणादिवाखा
पंमधुमासतांबूलनखनिरुक्तनदंतथावनप्रवासस्नानाभ्यजनादिपरिवर्जयेदिति । ॥ अथ चंडालादिस्य
र्त्तः ॥ पराशरः । चंडालस्पर्शने चैव स चैवं स्नानमाचरेदिति । देवलोपि । श्वपाकं पतित्ये तंगुन्मत्तश्वपा
हको सत्तकं स्नानाचारि रजसा च परिमुता । श्वकुलुद्वरा होश्वग्राम्यान्संस्पृश्यमानवः । स चैवं स्नाना
स्नानात्तदानीमप्युध्यतीति । एतस्माद्देववचनाद्यत्रयस्नानमुक्तं तत्पुरुष नारीभिः सक्षिरस्नानार्थं
मनुः । दिवाकीर्त्तिमुद्वेष्ट्या च पतितो हस्तिकातथा । शयंतस्पर्शने चैव स्पर्शस्नानं समाचरेदिति ।
दीवाकीर्त्तिं श्रद्धालो गति । एतदकामतः स्पर्शो बोध्यः । दिवाकीर्त्तिवितिरूपपतितं च रजस्वला स्पर्श

इष्टमादतो विप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यतीति । ह्रस्वतिवाक्ये कवाक्यत्वात् । कामतो व्याहृत एव । पतितं
सूक्तिकामे त्वं शुचं स्पृष्ट्वा च कामतः । स्नानात्स चैवं स्पृष्ट्वा ग्निं घृते प्राश्य विशुध्यतीति । संवर्तः केवर्त
मृगयुव्याधद्वीनशाकुनकानपि । रजकंचतया स्पृष्ट्वा स्नाने वा शानमाचरेत् । मनुः । जान्वधः स्नानमा
त्रं स्यादानाभेरकरात्रकं । नाभेस्तुर्ध्वं त्रिरात्रं स्यात् । मुदिरास्पृशने विधिः । उपोषणमित्यध्याह्नये । आ
तुरान्प्रत्याहृतुगोम्यापुस्तंबौ । अत्र स्पृष्ट्वा निषादचक्षुष्येदाचमनादिजः । तदीनस्पृशनाद्युत्तात्त्रा
णायामेस्तपोबलात् । सवेषामत्यजादीनां स्पर्शनाचमनविदुरिति । आपस्तंबा एव । चर्मकारचजनकंधी
वर्णनरमेव च । एतान्स्पृष्ट्वा द्विजो माहादन्वमेत्प्रयतोपिसन् । एते स्पृष्ट्वा उच्छिष्टं करान्नपयः पिबेत्
तैरुच्छिष्टे स्त्रिरात्रं स्यात् । तप्राश्रय विशुध्यतीति । पराशरः । अस्नाने तयदास्ये चंडालं पतितं स्त्रियं । स्
तिकां स्पृश्यतश्चैव कथं शुद्धिर्विधीयते । जान्वधः स्नानं च सोममार्गं तथैव च । ब्राह्मणानुगतं श्वेत्सो
नं कृत्वा विशुध्यतीति । अत्र स्नानेन रमशिरस्पृशकवर्णदानं चेद्रूनि ब्राह्मणानुगमनैः शुध्यतीति भा
वः । निशि स्नानार्थतोयमाह देवदत्तः । दिवा हते जले स्नानं निशिकुर्यान्निमित्ततः । प्रक्षिप्य च सुवर्णं च
सन्निधाप्य च पावकमिति । शिश्वादीनां शुद्धिप्रकरणमाह हृद्गता तपः । शिशोरभ्युदणं प्रोक्तं बाल

प्रा० मु० ली०

५६

स ४

स्याचमनं स्मृतं तं राजस्वलादिसंस्पृशेत्स्नातव्यं तु कुमारकैरिति । तेषां स्नेहेण माह स एव । प्राङ्गमकर
 णाद्वालः प्रागन्तप्राशानाच्छिष्यः । कुमारस्तु स विज्ञेयायावन्मोजीनिबंधनमिति ॥ ११ ॥ अथप
 रंपरास्पृश्याज्ञवत्कथं ॥ उदक्याश्चिभिः स्नायात्तस्य स्पृष्टस्तेरुपस्पृशेत् । अस्वार्थः । अस्मादादुद
 क्यादीन्स्पृशति स्नायात् । यश्च स्पृष्टान्स्पृशति स अपउपस्पृशेत् । आचमेदित्यर्थः । एतच्च कुमारो
 विषयः । अन्यान्प्रत्याहमनुः । शवंतस्य चिन्नेव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यतीति । वस्त्रात्तरित आह सुमनुः ।
 साक्षात्स्पृशेत्तु यत्रोक्तं तद्भस्त्रात्तरितेपि चेति । आपस्तंबः । एकशरवांसमास्तु तं चोडालादियेदाभवे
 त् । ब्राह्मणरतत्रनिवसन्स्नानेन शुचितामियात्तु इति । आदिनोदक्यादिपरिश्रमः । एकशरवास्यां फल
 भक्षणे स एव । एकदशसमास्तु चोडालब्राह्मणो यदि फलं नक्षयतं स्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् । ब्रा
 ह्मणानामनुज्ञायां सवासाजलमाविशेत् । अहोरात्रोचितो भूत्वापेच्यग्न्येन शुध्यति । मतिरुच्येन्नैत
 अज्ञानान्नज्ञाते । विप्रश्चोडालसहितो यत्रैकस्मिन्वनस्पतेः । अज्ञानानु फलं तु केचिन्नत्राधमवर्ण
 मिति । कुचिदपेवाहमाह ह ह स्पतिः । तीर्थविवाहयात्रायां संग्रामे देवादिषु ब्रह्मणः नगरग्रामादिषु स्पृ
 ष्यात्तु चिन्नेदुष्यात् । पराशरादिभिः रथ्याकर्मतो यानि नावः पंथास्तुणानि च । स्पृशेन्नान्न प्रदुष्यतप

५६

केचिन्नचितानि चेति ॥ ११ ॥ अथ चोडालादिसंभाषणपराशरः । श्रुपाकं वापि चोडालं विप्रः संभाषते यदि ।
 द्विजसंभाषणकुर्यात्वा विज्ञेयानुसक्तं जपेदिति । द्विजशब्देन श्रोत्रियादिर्विशोऽग्राह्या न तु शत्रियादिः । स्व
 स्मान्निहृष्टस्य प्रायश्चित्तात्तुपत्त्यात् । हारीतस्तु विकल्पमाह । चोडालैः सह संभाष्यो द्विजसंभाषणाशु
 चिः । गायत्रीव्याहरेद्वापि इति धर्माव्यवस्थित इति । चोडालादयो यद्युच्छिष्टा भवेयुस्तदा त्रिरात्रमुपवास
 माह पराशरः । उच्छिष्टैः सह संभाषे त्रिरात्रेण वशुध्यतीति । स एव । चोडालैः सह सुस्नानु त्रिरात्रमुपवास्यत् ।
 चोडालैकपयंगत्वा गायत्री स्मरणं शुचिः । चोडालवाप्यादि प्रकृत्याह । परतेव । तत्रोपययपि बह्विप्रः का
 मतोकमितीपिवा । अकामान्निक्तमोजीस्यादहोरात्रेण कामत इति । स्नानपानयोराह स एव । अत्यंजः
 खानिताः कृपास्तडागावाप्य एव च । एषु स्नात्वा च प्राजापत्येन शुध्यतीति । चोडालं भोजोदक
 पाने अंगिराः । चोडालपरिग्रहं न मज्जानादुदके पिबेत् । तस्य शुद्धिं पिजानीयात्प्राजापत्येन नित्यं इति ।
 मतिरुच्येन्नैत । आपस्तंबः । चोडालैकूपभांडं स्नानः कामाज्जलं पिबेत् । प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णवर्णं विनिर्दि
 शेत् । चरेत्सातपनं विप्रः प्राजापत्यं तु भूमिपः । तदुदकं तु चरेद्द्वैतः । अद्रेषाद विनिर्दिशेदिति । मानुषश
 वसंश्च कूपजलपाने हारीतः । क्षिन्नाभिनेशवेतोयंतत्र स्त्रयदित्येव । शुद्धे चोडालेण कुर्यात्तमस्तु

दक्षिणाचैवैत्रयस्याप्युपवासो विनिर्दिष्टः। श्रावणानेन उपवासस्य श्रावणानेन शुद्ध्यतीति ॥ १॥ अथ संस्कारान्न भोजने ॥ अपराह्णं बोधायनः ॥ अत्रौदनं च सोमं च सीमं तोन्नयने तथा। जातश्राद्धेन वश्राद्धेन चोत्काचो प्रायणं चरेत्। निर्दिष्टे अतस्तेषु प्राङ्गामकरणात् तथा। चरेत्सां तपनं भुत्का जातकर्मणि चैव हि। अतो न्युषु भुत्कान् संस्कारान् द्विजोत्तमः ॥ नियोगादुपवासनं शुद्ध्यति मिथं भोजनं। आपसंबः ॥ याजकान् न न वश्राद्धं संग्रहं चैव भोजनं। स्त्रीणां प्रथमं भोजनं च द्विजश्राद्धाद्यणं चरेदिति ॥ १॥ अथ श्राद्धं भोजनं ॥ अपराह्णं रात्रिः ॥ चोप्रायणं न वश्राद्धे पराह्णं मासिकं स्मृतं ॥ पक्षत्रये तिष्ठश्रुत्या खण्मासे स्रष्टुमेव च। आह्निके पादस्रष्टुया देकाहः पुनराह्निके। अत ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छरवस्य वचनं यथेति। मासिकं श्राद्धं मासिकं। द्वितीयादिषु त्वनुक्तेषु त्रिशत्रुक्षपणविधानात्। न दोषः प्राग्वदित्यर्थः। कामत एतत्। अकामस्तु चतुर्विंशतिमते। प्राजापत्येन वश्राद्धे पादो न मासिके तथा। पादस्रष्टुसमुद्दिष्टं षण्मासं च तथाह्निके। त्रिशत्रुमन्यमासेषु यत्पक्षे च दहः स्मृतमिति। अन्यान्यपिलघुगुरुप्रायश्चित्तबोधकानि वचनान्येतदर्थकानि विस्तरं नियोक्तुं दाहानि। क्षत्रियादीनां श्राद्धं भोजनं चतुर्विंशतिमते। चोप्रायणं न वश्राद्धे पराह्णं मासिकं स्मृतं। त्रेपक्षिकं सातपनं स्रष्टुमासद्वये स्मृतं। क्षत्रियस्य न वश्राद्धं अतमेतदुदाहृतं। वैश्यस्य पिकप्रोक्तक्षत्रिया नुमनीविणः।

श्रुतस्य तु न वश्राद्धे चरेत् चोप्रायणद्वयं। सार्द्धं चोप्रायणं मासि त्रिपक्षे त्वेदं स्मृतं। मासद्वये पराह्णः स्यादूर्ध्वसां तपनं स्मृतमिति। भरद्वाजः ॥ अपान्नान्यदुद्दिश्य श्राद्धं मेकादं दहति। ब्राह्मणस्तत्र भुत्कान् शिशुचोप्रायणं चरेत्। मार्कंडेयः ॥ आमश्राद्धे तदनुत्का तस्रष्टुषु शुद्ध्यति। स कल्पिते भोजनं भुत्का त्रिशत्रुक्षपणं भवेदिति। आमश्राद्धं तिन वश्राद्धं विषयं स कल्पिते इति मासिकादिषु बोध्यं। यन्तु रात्रं वश्राह्णं। आमश्राद्धं रात्रे विधान्मासिकं त्रयं चरेदिति। तदभ्यासविषयं। ब्रह्मचारीणश्चाह संवर्तः ॥ स्मृतकान् न न वश्राद्धं मासिकान् न तथैव च। ब्रह्मचारी मुनोऽप्यपि धुमां संकथं चन। प्राजापत्यं तु कृत्वा सौमं जीहमेन शुद्ध्यतीति। ब्रह्मपुराणं। स्मृतके स्मृतके वाप्यनस्योश्च द्रव्ययोः। छायायां कुंजरस्याथ भुत्का च नरकं व्रजत। भुत्का प्रमादादिप्रसू सम्यक् चोप्रायणं चरेदिति। अपरिगणितं श्राद्धं भोजनं आह गिराः। दशकृत्यः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धं उद्दिजः। ततः संध्यामुपासीत यजेच्चतुर्गुणादपि ॥ १॥ अथाभोज्यान्ताः ॥ अपराह्णं स्रष्टुयादावल्क्यः। यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान् स्वाभिनावुभौ। तयो रन्नं न भोज्यं भुत्का चोप्रायणं चरेदिति। दाता तपः। यचनाश्रंति देवाश्च पितरश्च तथा तिथिः। दृष्टा पाकः स विज्ञेयस्तस्य नाद्यात्कथं चन। योगहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते। अन्नं तस्य न भोज्यं हयापाको हियः स्मृतः। दृष्टा पाकस्य भुजानः प्रायश्चित्तं स

माचरेत्। प्राणायामं चिरभ्यस्य घृतं प्रायश्चित्तं विरुध्यतीति। तथा। परपा कान्तिवृत्तस्य परपाकतेरस्यन्। अपच
स्वचमुत्कान्तिं द्विज्या द्रायणं चरेत्। परपाकनिवृत्तादि लक्षणमाह लिखितः। गृहीत्वाग्निं समारोप्य पंचय
ज्ञानं निर्वपेत्। परपाकनिवृत्ते सोमृजिभिः परिकीर्तितः। घृचयज्ञानं चर्यकृत्वा परान्तमुपजीवति। सततं प्रा
तरुस्थाय परपाकं तत्करोति। गृहस्थधर्मवृत्तयो ददाति परिवर्जितः। ऋषिभिर्धर्मतत्त्वोत्तरपचः संप्रकीर्तित इ
ति। ददाति परिवर्जितो दानहीन इत्यर्थः। ननु विद्वानिति। निराचारास्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्यन्। अन्ने पुत्का
नरः। कुर्याद्दिनमेकमभोजनं। आचार्याग्निगुरुद्वेषु धर्मशास्त्रादिषु स्तथा। गोब्राह्मणदिषु चैव तदेव व्रतमा
माचरेदिति। हारीतः। पतितान्नं यदा भुंक्ते विप्रश्चोडालवेत्तमिति। मासाद्यंतु पिबेद्वा रिभासं कामरुतेतया। च
उल्लवेरमानियदा भुंक्ते इति द्वितीया योजना। भरद्वाजः। पक्षे बायदिवामासे नयस्याश्रिते देवताः। सुक्तादुरात्म
नस्तस्य द्विजश्चाद्रायणं चरेदिति। मनुः। नाथाष्ट्रस्य पक्षान्ने विद्वानश्राद्धिनो द्विजः। आदरीनाममेवास्मादह
नोयकरात्रकमिति। अनेनेयन्यायेन हीनवर्णस्य साम्यात्सात्रियाद्यन्ने भोजने विप्रस्य द्वापः प्रसज्यत नास्तीत्या
ह पराशरः। सात्रियश्चापि वैश्यश्च क्रियावन्तौ शुचिब्रह्मोत्तरे भोज्यं हव्यकव्येषु नित्यं प्राः। क्रियावि
हिताध्ययनयजनादिरूपा। कलौ भुगेहं तरयाध्यायसंपन्नस्तत्रियवैश्ययोराभावात्तदन्नं भोजनं नैव कार्यं

विप्रैः। अतएव सहस्रं तु जपे देव्याः। सात्रियस्यान्ने भोजने। तथा। पवासं वैश्यस्य सहस्रं सार्द्धं भवेति।
चतुर्विंशानि मते कर्त्तव्याश्चिन्तं संगच्छते। व्यासः। गृध्रोद्वा दशजन्मानि दशजन्मानि रत्नकरः। श्वाचिव
दशजन्मानि त्वेवं मनुष्यवानादि। श्रद्धान्निनादरस्थानयः कश्चिन्मिथुते द्विजः। स नैव तदुत्तराग्राम्यस्तस्य
वाजायते कुल इति। आपस्तंबोपि। आहिताग्निस्तथा विप्रः। श्रद्धान्नं प्रवर्तते। पंचतस्य विनश्यति आ
त्मा ब्रह्मत्रया नयः। ब्रह्मवेदः। पराशरः। आपस्तम्बेन विप्रेण भुंक्ते शूद्रगृहे यदि। मनस्तापेन भुञ्जेत्तु दुप
दानां शतं जपेदिति। क्वचित्प्रतिप्रसवमाह हारीतः। कंदुपक्षे हपक्षे पायसं धांसकं चः। पुतान्य शूद्रा
न्नं भुजो भोज्यानि मयुरब्रवीदिति। कंदुभीष्टः। क्विंबरीषः। शूद्रानां कंदुनीं स्वेदनीं स्त्रीया मितिकोशा
त्। आपस्तंबोपि। आममन्ने मधुघृतधानाः क्षीरं तथैव च। शूद्रमांसरसाग्राह्यानि हतेनापि शूद्रतः।
पराशरः। घृतक्षीरं तथा ते लंगुडं तैलेन पाचितं। गत्वानदीं तद्विप्रो भुंजीयाष्ट्रभोजितं। आरनाले तथा
क्षीरं कांजिकं दधिसकं च। स्नेहपक्वतथा चान्नं शूद्रस्यापि न दुष्यतीति। सुमंतुः। गोरसश्चैव रक्तं च
तैलं पिण्याकमेव च। अपूपान्नं दस्युष्ट्राद्यन्नं न्यत्ययसाकृतमिति। शूद्रसंपर्कं निषेधति पराशरः। शू
द्रान्नं शूद्रसंपर्कः। शूद्रेण तु सहसना। शूद्रात्क्षानागमश्चापि ज्वलनमपि पातयेदिति। शूद्रसंपर्को

आ०मु०ली० एकान्तारेश्वरप्रणसमवासः। ज्ञानागमो धर्मधर्मविवेकः वेदमंत्रैः। शूद्रहोममपि निषेधतिसरयाद
 क्षिणार्थं तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्धविः। ब्राह्मणस्तु भवेष्टुद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेदिति। योगी० कद
 र्यवद्धनोराणां ह्रीं बरगचतादिणां। वैष्णवां भद्रास्तवाहुष्यगणिकागणदीक्षणां। अन्नं न ग्राह्यमित्य
 र्थः। कदर्यवलक्षणं च। आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदारांश्च पीडयेत्। लोभाद्यः पितरौ भृत्यान्सकदर्यइति
 स्मृतः। लुब्धइति फलितोर्थः। बहो निगडादिनावाचानिरुद्धश्च। रंगवतारी नरचारणरजकमस्तु। दिः।
 वैष्णोवेषु छेदी। अभिशप्तः पतनीयेः कर्मभिरभियुक्तः। गणदीदी बहूयाजकः। वाहुषीनि विद्धहृत्युपजीवी।
 आपस्तंबः। रजकव्याधदौ लघवेण चर्मापजीविनां। यो भुंक्ते आह्मणश्चान्नं शुद्धिश्चां प्रायणं न तु। स ए
 व। कापालिकान् भोक्तृणां तन्मारीणां भिनांतथा। ज्ञानात्कृष्णहृमुद्दिष्टमज्ञानादेदवह्यमि न्यन्यत्र नित
 रः। क्रतुः। शूद्रहस्तिनयो भुंक्ते पानीयं पियते क्वचित्। अहोरात्रापि तो भूत्वा पंचगव्येन शुध्यतीति॥ ॥ अथा
 शौच्यन्नभक्षणं॥ अपराकं छागलेयः। अज्ञानं भुंजते विप्रः स्तनं कर्म तं कपि वा। प्राणायामश्च तत्कृत्वा शुध्यते
 शूद्रस्तनं कपि वैश्येषु भवेद्रात्रिभिर्गति ब्राह्मणदेशा। एकाहं च न्यहं च स मरात्रमभोजनं। ततः शुचिर्भवे ६०
 द्विप्राः पंचगव्यं पिबेत्तत इति। कामकृते आहमार्क डेयः। भुक्ता तु ब्राह्मणा शौचे चरेत्सांतपनं द्विजः। भुक्ता

तु सत्रिमाशौचे तस कृष्टा विधीयते। वैश्याशौचे तथा भुक्ता महासांतपनं चरेत्। शूद्रस्त्वैव तथा भुक्ता
 द्विजश्चां प्रायणं चरेदिति। अन्यसित्वा रुशरवः। शूद्रस्य स्तनं कपि भुक्ता पणमासं व्रतमाचरेत्। क्षत्रियस्य त
 था भुक्ता दोमासो व्रतमाचरेत्। ब्राह्मणस्य तयाशौचे भुक्ता मासं व्रती भवेदिति॥ जनमाशौचे विशेषमाह
 व्यासः। प्रथमे दिवसे षष्ठदशमे चैव सर्वदा। त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत स्तनं कपुत्रजन्मनि। इदं चरुणिकागारदेवादि
 पूजार्थं पितरं प्रत्येव। पुत्रजन्मनीत्युक्तेः। विप्रान् प्रति स्मृत्यंते। तत्र सर्वप्रतिप्राप्तं कृतान्नं न तु भक्षयेत्।
 भक्षयित्वा तु तन्माहो द्विजश्चां प्रायणं चरेदिति। तत्र प्रथमादिदिवसे कृतपाचिने। आहोरात्राः। स्तनं कपि तु य
 हा विप्रो ब्रह्मचारी विशेषतः। पिबेत्पानीयमज्ञानात्तमश्रीयात्पुत्रोद्यदि। पानीयपानिकुर्वीत पंचगव्यस्य न
 क्षणं। त्रिरात्रे भोजने प्रोक्तं स्मृतान् विधीयते इति॥ ॥ अथानभ्यक्तानेन प्रौढनिकेरेण मनुः। घृतहीनं पा ५
 तु यो भुंक्ते नरस्वाहुतिपंचकं। पश्चाद्धितेन यो भुंक्ते भुक्ता चां प्रायणं चरेदिति॥ ॥ अथ हस्तदत्तभक्षणं॥
 परावारः। माक्षिकं फाणि तं दा। कंगोर संलवणं घृता। हस्तदत्तानि भुक्ता तु दिनमेकमभोजनमिति। फा
 णितं भाषया सम्बद्धं लुच्यते। यमोपि। माक्षिकं फाणि तं दा। कंगोर संलवणं घृता। हस्तदत्तानि भुक्ता निभोक्ता
 सांतपनं चरेदिति। इदं तु बुद्धिस्ते ज्ञेयं॥ ॥ अथुचिद्रव्यं संस्पृष्टभक्षणं शरवः। केदाकोटावपन्नं च नी

लीलाक्षोपपाति। स्नाय्वस्थिचर्मसंस्पृष्टं तुक्तात्पवसेदह इति। भोजनावसरे बामहस्तेनानालंबितभोजन
पात्रांनभोजनेति घृताभोजनेचषः ॥ त्रिंशन्मते। समुद्रेतस्तयोभुंक्तेयोभुंक्तेमुक्तभोजने। एवंवैवस्वतः प्रा
हभुक्तासांतपन्नंचरेत्। स्मृत्यन्तरे। वराकौश्वत्यर्णेषुकुभीतिंदुकपत्रयोः। कोविदारवदंबेषुमुक्ताचोशय
णंचरेत्। तथा। पलाशपद्मपत्रपुष्पद्वीभुक्तैर्दवंचरेत्। वानप्रस्थायतिश्रेयलभतेच। प्रकफलमिति। अत्रप
लादोविस्त्रीपलाशोबाध्यइति हेमाद्रिस्मृत्यर्थसारयोः॥ ॥ अथोच्छिष्टभक्षणं॥ अकामत आहशस्वः॥
ब्राह्मणोच्छिष्टादानमहम्याहतिभिरभिमंत्र्यापः पिबेत्सत्रियोच्छिष्टादानं ब्राह्मीसंरक्षकं न्यहं हारेण
वर्तयेद्देश्योच्छिष्टभोजनेत्रिरात्रोपोषितो ब्राह्मीसुवर्चलां पिबेत्। अत्रोच्छिष्टभोजनेषु डात्रमभोजन
मिति। कामत आह ब्रह्मिषुः। ब्राह्मणः श्रोत्रोच्छिष्टादाने सप्त रात्रं पंचगव्यं पिबेद्देश्योच्छिष्टाने पंचाश
त्रं राजन्योच्छिष्टादाने त्रिरात्रं ब्राह्मणोच्छिष्टादाने त्वेकाहमिति। सहभोजने आहयमः। भुक्तासहब्रा
ह्मणेन प्राजपत्येन ॥ ॥ शुध्यति। भुज्यासहभुक्तान्नं न सवृक्षेण शुध्यति। वैश्येन सहभुक्तान्न
लुणेन प्राजपत्येन ॥ ॥ शुध्यति। भुज्यासहभुक्तान्नं न चांशयणमथाचरति। विज्ञानेश्वरस्य तत्कामतोऽभ्यासविषय
उच्छिष्टभोजन इत्याह। वचनात्तत्प्रीत्यभावात्स्यदुक्तः पंचाज्यायाः। उक्तं प्रायश्चित्तपित्रा पतिरिक्तं

ब्रह्मक्षत्रविज्ञाविधिरिति। ६

ले। विदुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यमित्यापस्तंबस्मृतेः स्त्रीणां मुच्छिष्टभोजने आपस्तंबः। उच्छिष्टमात्र
भोजने तु श्रोत्रोच्छिष्टभोजने सप्त रात्रमभोजनं स्त्रीणां चिति। सहभोजनं ब्रह्मसः। माता वामा गेनी वा
पि न्यायौ बान्याश्च योषितः। न ताभिः सहभोजनं भुक्ताचांशयणंचरेदिति। अयं गिरसोक्तः। ब्राह्मण्या
सहयो स्त्रीया दुच्छिष्टं वाकदाचन। तत्र दोषं न मन्यते सर्व एवमनीषिण इति। तदा पक्षिष्यं विवाहविषयं
ति विज्ञानेश्वरः। द्विजानां श्रोत्रोच्छिष्टभक्षणे प्रायश्चित्तमाह आपस्तंबः। अंत्यानां भुक्तशेषं तु नक्षयित्वा हि
जातयः। चां प्रकृष्टं तद्वच्च ॥ ॥ वर्णयोरनुपूर्वशो इति। सांतपन्नं महासांतपनमिति मिताक्षरायाः। मार्ज
राद्युच्छिष्टादाने मनुः। विडालकाकारदुच्छिष्टं जग्ध्याचनकुलस्य च। केद्रकीराय पन्नंच पिबेद्ब्राह्मीसुवर्चला
मिति। एतदकामतः कालानुपादानादेक रात्रं विषये। कामतो विष्णुराह। पक्षिश्चाप्यदजग्धस्य संरक्ष्या
नस्य भेयसः। संस्काररहितस्यापि भोजने कृष्णपादकमिति। संस्कारेण वैश्वदेवेन रहितस्य अन्यस्य
तिभावः। पीताय शिष्टपानीयपाने शानातपः। पीतोच्छिष्टं तु पानीयं पीत्वा तु ब्राह्मणः क्वचित्। चिरात्तु
व्रतंकुर्याद्दिमहस्तेन वा पुनरिति। पीतोच्छिष्टताभ्यसौ निहिते पात्रे जायते न हस्त संस्थापने। पानीयानि पिबे
द्येन तत्पात्रं द्विजसत्तमः। अनुच्छिष्टं भवेत्तावदायुः भोजने निक्षिपेदिति वचनात्। इदमति पूर्वकपाने॥

अकामतस्वर्धप्रकल्पनीयं। अथासेत्वाहारातापः। पीतदोषं तु यत्किंचिज्जो जने भुरवनिः स्ततः। अभो
ज्यंते हि जस्याकुमुत्काचोऽप्यथं चरेदिति। प्रपाजलषाने लघुहारीतः। प्रपाजलं शीरघटस्य चैव दोषी ज
लं कोदा विनिर्गन्तं च। पीत्वा वगदेतजलं संवासा उपोषितः शुद्धिं भवामुते चेति। शीरघटो धर्मघटः। सेकपा
अविशोषो दोषी। कोदाः स्वडादिकोदाः। दीपो छिद्यते। दीपो छिद्येतु यत्ने लं राजोरप्याहर्तं च यत्। अभ्यंगश्चै
व यच्छिद्यं बुक्तानेनैव शुध्यतीति यद्विद्वान्मनोऽनुभवतो कनीयं। ॥ अथासन्ननिग्रहे ॥ प्रतिग्रहस्या
सत्वं दातुं जीतिकर्म प्रत्येदराकालं कर्तुं निबन्धनं हेयं। दातुं जीतिकर्म निबन्धनं च यथा न्यां डालोदः पतिते आ
प्रत्य निबन्धनं यथा मन्तशय्यामिष्यादिः। दिशकालनिबन्धनं यथा कुरुक्षेत्रोपरागादौ। कर्तुं निबन्धनं यथा नि
यातपोहीनस्य। तत्रादौ दुष्टप्रतिग्रहकर्म विपाकाः पाप्मादेषु। महादानानि येषु विप्रा गृह्णन्ति शान्तुर्वलाः।
हृदयान् हि जस्तेषां जायंते ब्रह्मराक्षसाः। तथा तत्रैव ब्रह्मांडं भूमिदानं च ग्राह्यं ने केन तत्पूर्वतः। गृह्णन्तौ
पमवाप्नोति ब्रह्महत्यां न संशय इति। भूमिदानं महादानां नर्गतं। कांचनं पृथ्वीदानं। स्कंदपुराणे। अजिनं मृत
शय्यां च भेषी चोभयतो भुरवी। कुरुक्षेत्रे तु गृह्णन्तो न भूयः पुरुषाः भवेत्। मनुः। हिरण्यं भूमि मध्यं गमनं वा
सस्ति त्वष्टते। अविशान्ति गृह्णन्तो न स्त्री भवति दासवत्। अत्राविशान्ति तु तेषां विद्वानां तथान्दोष इत्य

जिप्रायः। जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः। भासंगोष्टे पयः पीत्वा मुच्यते। सत्यं नित्यं हात
मासपर्यंतं प्रत्यहं त्रिसहस्रं जप इत्यर्थः। द्वितीयया त्रिसहस्रं स्वरव्याकजपस्य प्रतिदिनं व्यापितो व
गमात्। समाहितः स्थिरचित्तः। मात्स्ये। तस्मान्तीर्थं न गृह्णीयात्तीर्थं घ्राय तनेषु यः। निमित्तेषु च सर्वेषु न प्र
यत्नो भवेद्भिजः। पाप्मे। नतीर्थं प्रति गृह्णीयात्प्राणेः कंठगतैरपि। अपिकामातुरो जंतुरेकां रक्षति मा
तरं। तीर्थं प्रति ग्रहय स्मृतीर्थं विक्रयं एवम्। विक्रीतायां तु गंगायां विक्रीतस्यां जनार्दनः। जनार्दनो
विक्रीते विक्रीतं भुवनत्रयां यस्मलोत्था द्विजश्चैव प्रतिग्रहं रुचिर्भवेत्। नेबनस्य परोलाकोनायलो
कोदुरात्मनि इति। ब्रह्मपुराणे। प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्दस्तं चतुष्टयं तत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वा
मी कदाचन। तत्र न प्रति गृह्णीयात्प्राणेः कंठगतैरपि। स्कंदे। तीराद्व्यतिमात्रं तु परतः शत्रुमुच्य
ते। अत्र दानं जपो हेमि गंगायां नात्र संशयः। तद्योः प्रत्येकं क्रोशह्यारम्य गच्छति मात्रं गंगायां क्षेत्रमन्य च न
द्यादावुक्तेर्नैति। अत्रारमन्मातुः प्रपितामहचरणाः। गर्भे प्रतिग्रहनिषेधः प्रसिद्धं नदीषु प्रसिद्धं न गंडका
दिषु तीरिषि गंगायां तु क्षेत्रे पीति शिष्टा इत्याहुः। गच्छतिः क्रोशायुगं। आदित्यपुराणे। भाद्रशुक्लपुनर्
स्याथावदक्रमते जले। तावद्गर्भं विजानीयान् इह्यंती रमुच्यते। श्राद्धे साई हस्तदाते यावद्गर्भं तस्तीर

मुच्यते। हेमाद्रौ। ब्राह्मणः प्रतिग्रहोऽस्तीत्याहुत्यर्थमाधुतसः ॥ अथ च मणिमातंगं तिललोहानि वज्रये
त। कस्माजिन तिलग्राहीन भूयः पुरुषा भवेत्। शय्यालंकारवस्त्राणि प्रतिग्रहमृतस्य च। नरकान्
निवर्तते येन तिलमधीतया। बद्धुद्रो द्विजवित्तानामपि स्तेयं तरिष्यति। आतुराश्च दृग्हीतुं तत्कथं नि
स्तरेष्यति। आतुरो मुमूर्षुः। सूर्याकणसंवादे। प्रतिग्रहो षड्विधा। ब्राह्मणं तेजः प्रणश्यति। दुष्टप्रति
ग्रहो जाते विप्रो भवति किं लिखिषी। आयुस्सर्गो यथाः सोरव्यहीयते सत्यप्रतिग्रहात्। अतः प्रतिग्रहं कृत्वा प्रा
यश्चित्तं समाचरेत्। भिक्षानपि च गृह्णानः पुण्यमंत्रमुदीरयेत्। प्रतिग्रहेषु सर्वेषु षडं शं परित्यजे
त्। दानार्थं भित्तिशेषः। प्रतिग्रहे कुत्सितानां जपहोमादितत्परः। कुर्यान्नृषवणस्नायी त्रिभिर्गुणैर्वि
शो धनं। त्रिगुणं प्रजपेद्देवाय व्यावायुतत्रयं। जपहोमादिकं कृत्वा ज्ञात्वा कुर्यात्प्रतिग्रहं। तत्ष
ष्टांशं परित्यज्य मुच्यते किं लिखिष्यति ततः। नभाषेत गृहीतारं महिषीरथवाजिनो। कस्माजिनस्य शय्याया
द्विमुख्यागोर्ध्वं दस्य च। गुडारिदं शोधेनूनामितरासांचलो भतः। प्रतिग्रहे चरेद्दिप्रः प्राजापत्यमंत
द्वितः। जपेद्वापोरुषं सक्तं भस्म चैवाजमर्षणं। अहोरात्रं स्त्रितश्चैव मुच्यते किं लिखिष्यति ततः। अजांचम
हिषीचैव वृषभैर्गुक्तलांगलं। शकटं प्रतिग्रह्णानः पादोनं कृष्टमाचरेत्। कन्यापुरुषसक्तं तु मंगला

ध्यानमेव च। अंतर्जपेन कृष्टस्य मुच्यते किं लिखिष्यति ततः। गृहार्थं सुमहदानं दानं नैव गृहात्परं। येन दानेन द
त्तेन सर्वदत्तं भवेत्। गृहोपकरणं सर्वं महिषीगोवृषादिकं। मुसलोत्खलितं वृष्य आरंभो दुपत्वा दृष
त्। चुलीकुंभुदकुंभाश्च संमार्जन्य पमार्जको। सनेत्रो मथनौ मथा विविधोत्तरं आदिका। शय्याश्च भाजनं च
त्रयितानां निरुद्धा हलः। सर्वं प्रतिग्रहीतं स्याद्गृहदानं प्रतिग्रहात्। गृहं प्रतिग्रहं स्तस्मादुत्तरो हि द्विज
मनो। कृष्टत्रयचरो द्विप्रो महासातपते तथा। शतं च भोजयेद्दिप्रान्तं देव्या जपे तथा। प्रायश्चित्ते कृतं त्वेव
मुच्यते तत्प्रतिग्रहात्। अन्यथास्य प्रसीयते युवानः पुत्रपौत्रकाः। मृतश्च प्रेततां याति तस्मात्कुर्यात्सनि
धिया प्रति। यतोश्च दानं सुमहत्तस्मात्तद्वर्जयेद्दुषः। यावत्तितस्य रोमाणि तावत्सर्गे ~~स्वस्वसेत्~~ स्वस्वसेत्।
तमेव प्रतिग्रहं स्नानं स्नायुर्ब्रह्मसेत्। अतः प्रतिग्रहे दोषस्तथातद्विक्रये पितृ। ऋषिभिस्तु पुराणी तागा
याश्च स्यापि विक्रये। यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासंन्यासि। प्रायश्चित्तेर्विशुध्यति ह्यविक्रयं विना
अश्वानां विक्रयं कृत्वा विप्रश्चां प्रायणं चरेत्। गायत्र्या वाजपेत्स्नात्वा त्रीन् लक्षान् सुसमाहितः। प्रतिग्रहे
चरेद्दिप्रं अतिरुष्टं सचांद्रकं। त्रिगुणं वाजपेदे दं ब्राह्मणां भोजयेत्तं। आपदित्वेव मुक्तं तु द्विगुणं स्याद
नापदि। कन्याप्रतिग्रहः सर्ववर्णानां नातिदोषकृतः। कन्याप्रतिग्रहं स्तस्मात्साम्यते हरिदानतः। सर्वैर

पितृणावर्णैः कृत्वा कन्या परिग्रहं । भव्यन्तामान्नवरसनभूरिदानपरे नरैः । भूरिदानं न चेत्कुर्यात्कन्यामा
दायमानवः । ततः सैव पिशाची स्यात्कृत्येव गृहमध्यगाः । कपिला प्रतिगृह्णीयाद्दोमार्थं च विज्ञेयतः ।
कपिलादर्शने पुण्यं तथा स्याः स्पर्शने कृतं । पुण्यं तद्दानं होमाभ्यां पुण्यं तस्याश्च पोषणं । प्रतिग्रहः कृ
तस्तस्याः पुण्यात्पुण्यतरः स्मृतः । परान्न विक्रयं कुर्यान्महोपायतद्यतः । कपिला विक्रयं कृत्वा चरे
च्चां द्रायणव्रतं । तथा शूद्रायां दत्त्वा चरेच्चां द्रायणद्वयं । कस्माजि ने प्रमीतस्य द्राव्यावाकात्न प्रसूषं । प्रतिगृ
ह्णन्कुरुक्षेत्रे न भयः पुरुषो भवेत् । तथा विमनसः शुद्धे प्रायश्चित्तं समाचरेत् । प्राजापत्यत्रयं कुर्याद्देन्दवे न
च संयुतं । सत्रेणावायजे ताथ गायत्री लक्षसप्तकं । धजपक्वो जयेद्दिप्रान्त्रां तं ताग्रमतं श्रितः । मनुः । हिरण्यभू
मिमंशं गामन्त्रं वासस्तिलान्मृते । अविहान्मृतिगृह्णीत । भस्मी भवति दारुवतः । प्रतिगृह्णाति प्रायश्च
त्कात्यायनं विगृह्णीत । जपं सतरत्नमंदीयं हयने मानवस्त्यहात् । धेनुयां हिमुरवी ये च धान्यादिदत्तापर्वताः ।
एषामन्यतमं गृह्णन् भयः पुरुषो भवेत् । एषां प्रतिग्रहे विप्रः क्षिपेन्मासचतुष्टयं । प्राजापत्येन कृष्णेण
तत्पुष्टं परि त्यजेत् । भूमिः प्रतिगृह्णीति यश्च भूमिं प्रयच्छति । तावुभौ पुण्यं कर्माणो नियतं स्वर्गागमि
जो । प्रतिग्रहे न दोषः स्याद्दोषस्तस्यास्तु विक्रये । तथा विप्रबलु यजेन मुच्यते न प्रतिग्रहात् । अन्ये परह

तां भूमिः सदा क्रिरुपेदति । नरके पच्यते घोरे युगानामेकं विंशतिः । तस्माद्भूमिं च पत्नीं च मातुर्बुध
ने तथा । धरे परहतां दृष्ट्वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत् । एतेन मुच्यते पापादन्यथानरकं व्रजेत् । नुला पुरुषमु
र्यानि महादाना निषेडः । एते धन्यतमं गृह्णन् प्रायश्चित्ती भवेद्दिजः । अन्यथानकरं याति त्रेत त्वमनुग
च्छति । चतस्रश्चैव यागावोरत्नहेमविनिर्मिताः । गोसहस्रसमुद्रूता वैतरण्येयाः स्मृताः । एतास्तद्दिन
वर्षेण वर्जनं तथा प्रयत्नतः । यज्ञकर्मणि या धेनुयां धेनुवैतैकमणि । प्रायश्चित्तनिमित्ताया होमार्थं याचुर्ब
लामधुपर्कं या धेनुयां धेनुः कर्मसिद्धये एताः सर्वा हि नो विद्वान्प्रतिगृह्णन्त्यतरतः । लिप्यते नैव पापेन
पञ्चपत्रमिवांभरा । गोसहस्रादितश्चैका प्रतिगृह्णीत कामतः । गोसूत्रयावकाहारा मासेन केन युज्यति ।
कृवन्तामवेदो नियतो जपेद्वा शिवरत्ननिधौ । एवेतत्पापतो मुच्येदन्यथानरकं व्रजेत् । वैतरणी प्रतिगृह्णीत लोह
दंडं प्रहाभयं । वैतेण्या निमज्जत यावदाभूतसंस्तुवं । रक्तोदरस्य मांसाब्धौ वसेत्कल्पत्रयं नरः । प्राजापत्य
त्रयं कुर्यादथ वात्रात भोजनं । जपेद्वा अस्य वासीयं शिवसंकल्पमेव च । रथतरं वामे दैवमुच्यते तेन किं लिषा
त् । हिरण्यकामधेनवादि गृह्णीत स्तुत्यथादिनं । महाभूतघटं दिव्यप्रायश्चित्तमथोच्यते । य एतं प्रतिगृ
ह्णीयाद्दर्माभासो हि जायते । य एतं नरके घोरे विष्टाद्भस्ममाकुले । धर्माभासो हि न स्यात् । अथैव

प्रायणव्रत। तस्मिन् कृत्वा त्रयैवैकमतिरुद्धं तथैव च। अथवा मुख्यते पापात्प्राणायामपरायणः। प्राणा
यामोदहेत्सर्वयच्छरीरं स्तिक्त्विषं। पावकाद्वददीप्यते जपहोमैर्हि जनेनमाः। प्रतिग्रहणं नश्यति पा
यकाद्ववारिणा। प्रतिगृह्यततो विप्रः प्राणायाममशतं चरेत्। प्राणायामेन शुध्यंति गायत्र्या जपनेन च। दश
लक्षे स्तुगायत्र्याः सहस्रे प्राणसंयमेः। नश्यते पापसंघातः काकयादुः प्रतिग्रहे। प्रतिगृह्यन् कुर्वी
चेत्प्रायश्चित्तं यथादितो नरकान्निःसृतः कालात्प्रेतो वा ब्रह्मराक्षसः। अने जलचरो हस्ती मानुषाणि
लभा स्थितः। तस्माद्दिनिर्गमः पश्चादुक्लं प्रापको भवेत्। नतो मानुषमासा धरिद्रोदुः खितः स
दा। व्याधितश्चैव मूर्खश्चैव धुभिः परिचर्जितः। यतः प्रतिगृह्य धनं संकसि। रस्थात्कदाचन। तस्माद्घो
रतरा प्राजान्महादानं प्रतिग्रहात्। सीदन्नापिनरः पूर्वमकुर्याद्द्वैकदावन। कृषणः परिगृह्यायते
ने सद्गतिं नयेत्। यजेद्वासमर्षी स्थासु सुपुण्याय तननिवा। शिवस्य विष्णोर्ममैवा अगारान्विनिवेशये रय४
त्। वापीकूपतडागेषु ब्रह्मस्नानेषु मुक्तये। एतेषु विरज्येच्छुक्लमन्यथानरकं प्रवेत्। प्रायश्चित्तं यथा कर्त
तद्वा क्षणस्य प्रतिग्रहे। क्षत्रस्य वर्णयोस्तद्वा चरेद्दिविचतुर्गुणं। क्षत्रस्य प्रतिग्रहे द्विगुणं। दूनरयोक्तु
मेण निचतुर्गुणं। पादु कौपान होष्ठं च विद्याचामरवाससी। अप्यनुक्तेप्यदः प्राक्तं प्रायश्चित्तमभौ

जनं। गृह्यतः स्मृत्तुद्दानं सर्वोदितमकुर्वन्तः। विधिं सर्वमशेषेण नरकोद्धधनं न हि। प्रतिग्रहीत
जिसदायो विधिः स्याद्दिजन्मनि। अपिसर्वमधीयानेतं शृणु मयैरितं। नाभिना धेततं दत्तानं मु
खं चावलोकयेत्। मुखं वलोकनं तस्य प्रायश्चित्तं नयेत्जनः। इहैव स क्षणार्द्धेन दिवा कीर्तिसमो
भवेत्। भ्रुः। जपहोमैरपैत्येनोयाजनाध्यापनैः कृतं। प्रतिग्रहं निमित्तं तु त्यागिनं न परित्यज्य च।
तुर्विद्वान्तिमते। कृष्णजिनं मृतवाय्यादासी गृहगजास्तथा। रवणं द्विभुरवी धेनुर्घोराः सप्तप्रति
ग्रहाः। यमस्मृतौ। कर्मणा गृहीते नैव यद्दिजेः समुपाजितं। द्रव्यत्यागेन शुध्यंति धर्मस्यान्वेषणेन वा।
अपक्रप्रायेततं द्रव्यमन्यायेन यदा गते। प्रतिग्रहात्तु क्षिप्य देयं वा ब्रह्मचारिणः। चतुर्विद्वान्तिमते। प
विश्वेष्ट्या विशुध्यंति सर्वे घोराः प्रतिग्रहाः। ऐन्दवेन मगारेष्ट्या कदाचिन्मित्रविद्या। देवालयक्षजपेनै
व शुध्यते। सत्यप्रतिग्रहादिति। हारीतः। मणिवासा गवादीनां प्रतिग्रहसावित्र्यष्टसहस्रं जपेदिति। चंडालो
त्पज प्रतिग्रहे मनुयमावाहृतुः। चंडालोत्पत्तिश्च योगत्वा उक्ता च प्रतिगृह्यतु। पतत्यज्ञानतो विप्रोद्वा
नात्साम्यं न गच्छति। म्लेच्छप्रतिग्रहे प्यमृष्टं म्लेच्छलक्षणमाहवायमुकुरः। गोमांसभक्षकायस्म अ
पशहं च भोषते। सदाचारं बहूनि श्रमं च द्रव्यमधीयते। अने चैव दिशानुक्तेष्वपि दानं प्रतिग्रहं
कामहेता कामरुतानभ्यासाभ्यासादिभेदेन शुश्रुक प्रायश्चित्तं कल्पनीयं। १। अथ बलात्कारको

प्रा.मु.ली.

६६

रिति म्लेच्छदासेः। देवलः। दासी कृतो बलान्ते लैश्या डात्ताद्यैश्च दस्युभिः। अशुभं कारितं कर्म गवादि
 प्राणहंसनं। उच्छिष्टमाजनेन चैव तथा तस्यैव भक्षणं। तत्क्रीणा च तथा सेवनाभिश्च सह भोजनो
 मासो धिते द्विजाती तु प्राजापत्यविशोधनं। चां प्रायणं चादितान्तेः पराकस्त्वयवाभवेत्। चां प्रायणं
 पराकवाचरे त्सवत्सरोषितः। संवत्सरोषितः शूद्रो मासादयवकं पिबेत्। मासं विप्रोषितः शूद्रः क
 ष्णपादनशुध्यति। उर्ध्वं संवत्सरात्कल्प्यं प्रायश्चित्तं द्विजातयेः। संवत्सरे श्वतुर्भिश्च तद्वावसाधिग
 ष्यति। शोसानविद्यते तस्य प्रायश्चित्तं दुरात्मनः। नृदिह म्लेच्छाद्यैरनादिताग्निविप्र उच्छिष्टमाजने छि
 ष्ट भक्षणमांस भक्षणम्लेच्छ स्त्री सेवताभिः सह भोजनादिकुत्सितं कर्म बलान्मासे कं कारितं स्तनो
 न प्राजापत्यं सान्निना तु चां प्रायणं क्षत्रियवैद्योभ्यां पराकप्रेतं शूद्रेण कृष्णपादव्रतं कार्यं। अनुश्रिना
 ब्राह्मणेन वत्सरे कदास्यकरणे चां प्रायणं कार्यं। क्षत्रियवैद्योभ्यां पराकः कार्यः। शूद्रेण मासादय
 वकादानं कार्यं। संवत्सरादूर्ध्वं संवत्सरचतुष्टयं यावत्प्रायश्चित्तं स्रष्टुं। तदूर्ध्वं तत्ताम्ये न पतितत्वात्प्रा
 यश्चित्ताभाव इति॥ ५॥ अथ ज्ञानिदुष्टसंघिन्यादि क्षीरपाने। तत्र कामतः सकृत्पाने। अतिर्दृशाया
 गोक्षीरं मोष्टुमेकदा फंतया। आविकं संधिनीक्षीरं विषत्वायाश्च गोः पयः। आरण्यानां च सर्वेषां
 भृगाणां मर्दिषीं विना। स्त्रीक्षीरं चैव च ज्योतिषवैशुक्लानि चैव हि। अत्र शेषेष्वप्यसिद्ध इति मन्त्र

६६

श. २

ऊपवासः प्रायश्चित्तं। कामतस्त्वनोभी श्वरोक्तस्त्रिरात्रोपवासः प्रायश्चित्तं। कामतोभ्यासे
 शंखः। क्षीराणि व्याप्य भक्ष्याणि तद्विकान्ते बुधः। सप्त रात्रव्रतं कुर्यात्पयत्नेन समाहित इति। यत्र
 तु क्षत्रियश्चापि व्रतस्थो वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः। यः पिबेत्कपिलाक्षीरं न ततो न्यस्त्वपुण्यं कृदित्यादि वा
 चुनिकं प्रायश्चित्तं न लभ्यते तत्र साधारणं मन्त्रं द्रष्टव्यं। ब्राह्मणस्यापि कपिलाक्षीरं मन्त्रं मपय
 मित्युक्तं आहृत्तमाद्रौ भविष्ये। कापिलयः पिबेत्क्षीरं न के स विपच्यते। दुत शेषेष्वपि वैद्विप्रो विप्रः स्वा
 दन्यथाप्युरिति। आपस्तंबः। अस्येधदिनाली तु प्रमादाद्ब्राह्मणः क्वचित्। चां प्रायणेन शुद्धिः स्या
 दापस्तंबो ब्रह्मन्मृतिः। यमः। नालिकान्नालिकली च श्लेष्मातकफला निचुति। घट्टि शम्भतो।
 च। द्राणपुष्पशालमलं कर निर्मथितं दधि। बहिर्वैदिपुरोडाशं जगध्वानाधादहर्निशमिति॥ ॥ अथ
 स्वभावदुष्टमांसादि भक्षणे मनुः॥ कृत्वा हि दृष्टकरो धाणां कुक्कुरानां भक्षणे। नरकाकस्वराशवां च
 नांतस्तकृष्टं विशोधनं। वासादिमांसाश्च नियोगी। चाप्यश्चरत्तपादोश्च सोमं वदूरमेव च। अतया
 २. स्वश्रवणमात्रं गन्धासोपवासं हवसेत्। कामतोभ्यास तु जगध्वामसमभक्ष्यं तु सप्त रात्रं यवाभिवेदि
 तिमन्त्रं बोध्यं। अंगिराः। बलकानास गंधाखुरवराश्वनरस्रकान्। दृष्टुं चैषामभेध्यानि

आ.मु.ली.

६७

स्वप्नाद्यप्यविशुध्यति। इच्छयेषामभेद्यानि भक्षयित्वा हि जातयः। कुर्युः सांतपनं रुद्धं प्राजापत्यम
निच्छया। यमः। नरमांसं श्वमांसं च गोमांसं चाश्वमेव च। भुक्त्वा पंचनखादीनां भिक्षां सांतपनं चरेत्। अ
त्र विलीयते मिताक्षरायां रुद्धं। इदं च प्रायश्चित्तमौषधार्थं भक्षणे बोध्यं। ब्राह्मणस्य मांसभक्षण
प्रसक्त्यभावात्। तथा च मनुः। यश्चरक्षपिशाचानां मद्यं मांसं सुरासवं। तद्ब्राह्मणेन नान्त्यदेवाना
मश्नताहविरिति॥ ॥ अथ भावदुष्टभक्षणे॥ भावदुष्टत्वं नाम विलक्षणमनोरंजानिजनकत्वाप
राशरः। वाग्दुष्टं भावदुष्टं च भोजने भावदुषितं। रुद्धं कान्ते ब्राह्मणः पश्चात्त्रिरात्रेण विशुध्यतीति। ए
तच्च कामकारिविषयः। त्रिरात्रोप वासविधानात्। अकामविषये जेतमः। आह। प्राक्यं च नरयेभ्य
श्चरुदं घृतं प्रादानं चेति॥ ॥ अथ जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तं॥ मनुः। जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वा न्य
तममिच्छया। चरेत्सांतपनं रुद्धं प्राजापत्यमनिच्छया। संकरापात्रकृत्वा सुमासः शोधनं मेदवः। मलि
नीकारिणीयेषु तप्तः स्याद्यवकस्म्यहमिति। अन्यतममिति सर्वत्रान्वेति इति विज्ञानेश्वरः। यमोपि। संकरी
करणं कृत्वा मासमश्नीत यावत्कं। कृत्वाति रुद्धमथवा प्रायश्चित्तं समाचरेत्। अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तं रुद्धे
ण शुध्यति इति हेतुण वा शुद्धिर्माहासांतपनेन वा। मलिनीकरणे येषु तप्तं रुद्धं विज्ञेयं धनमिति। सहस्यतिरपि।

६७

जातिभ्रंशकरे विशेषमाह। ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा रासभादिप्रमाणं। निर्दिष्टेभ्यो धनादानं रुद्ध
इदं तमाचरेत्। एतेषां पक्षणां जातिशक्त्याद्यपेक्षया विनियोगः॥ ॥ अथ प्रकीर्णकप्रायश्चि
त्ताभ्युच्यते॥ ॥ श्रीगो। प्राणायामीजले स्नात्वा स्वरयानोपयानगः। नग्नः स्नात्वा न भुत्वा च गत्वा
चैव दिवा स्त्रियं। इदं च कामकारविषयं। उष्ट्रयानं समारुख स्वरयानं च कामतः। सवासजलभा
पुत्यप्राणायामेन शुध्यतीति मानववाक्येन वाक्यत्वात्। अकामनः स्नानमात्रं बोध्यं। स्वरयुक्तं
यानं। उष्ट्रयुक्तं यानमिति मध्यमयदलोपीसमासः। साध्यात्परोष्ट्याद्यारोहणे तु यमः। स्वरया
नमुष्ट्रयानं वा यो धरो हे हि जातमः। आपोवाप्रविशेन्नग्नस्त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतमिति। ननु त्रा
पिस एवा लुद्धं तिनारुं नीयं प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात्। दिवामेषु नाहो प्रायश्चित्तोत्तरमाह रासः।
दिवा तु मेधुनं कृत्वा नग्नः स्नात्वा त्रिंशं प्रति। नग्नोपरस्त्रियं दृष्ट्वा दिनमेकमभोजनमिति। इदं
मभ्यासे ज्ञेयं। तथा। अनडाहं समारुख प्राजापत्यं त्रयं चरेत्। अज्ञानानुतर्द्धस्यानुनः सं
स्कार एव चेति। गुरुत्वं कृत्यं कृत्यविप्रनिर्जित्य वा दतः। बंध्यावासां साक्षिप्रसाद्योपवसे
दिनं। गुरुजनकं त्वेकारोनामत्वमेवंमावादीस्त्वयैश्वर्या श्रितमित्येकवचनप्रयोगेन भि

समास ५

दृष्ट
ज्ञात

येन ३

धिकं । क्षत्रगर्भवधेवैवचरेज्ञां प्रायणहयं । वैश्यस्यचैदवं प्रोक्तं पराकः शूद्रघातने । प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं गर्भपाते विशेषतः । अथ ह्युच्यते । त्रिशतांशपत्या भवेति । ब्राह्मणस्य नीली वस्त्रधारणे । आपस्तंबः । नीली रक्तं यदा वस्त्रं ब्राह्मणं नेषु धारयेत् । अहोरात्रोषितो भवेत् । पंचगव्येन शुध्यति । ऋगुः । स्त्री धृताश्वयेनीली ब्राह्मणस्य न दुष्यति । नृपस्य ह्यहो वैश्यस्य पर्वण्ये विधारणमिति । वस्त्रावेवोपे सर्वेषां प्रतिप्रसवमाह । स एव । कंबलेपदस्य त्रेचनीली रणेन दुष्यतीति । शंखः । अध्यास्य शयनेन यानमासनं पादुके तथा । द्विजः पातादाहृक्षस्य त्रिशत्रं तु व्रती भवेदिति । मिथ्या ब्राह्मणादिव धरापथकरणमदनरत्नैश्च । विप्रस्य वधसंयुक्तं कृत्वा तु रापथं यथा । ब्रह्महायावका नेन व्रतं चांशप्रायणं चरेत् । क्षत्रियस्य पराकं तु प्राजापत्यं चरेद्विजः । वृषत्तस्य त्रिशत्रं तु व्रतं शूद्रहणश्चरेत् । अनापदि गृहस्थस्य सिद्धान्ताभिधाने अंगिराः । अनापदि चरेद्यस्तु सिद्धांभिर्हो गृहवसन । दशरात्रं पिबेद्वज्रमापत्काले च्युतं द्विजः । वज्रं क्षीरादिदानादि संकल्पान्नरमकरणे परादारः । दानं पुण्यमकृत्वा वा प्रायश्चित्तमिदं न त्रयं । अभोजनमिति शेषः । उपस्थत्रो त्रिषवणं महानष्टु पसंगम । चीत्वा ते वैवर्गा दद्याद्वा

ह्यहोरात्रोपेदशा इति । अकृत्वत्यस्य रः वसंकल्पित्यध्याहार्यं । अत्र दानाद्युपलक्षणं । तेन तीर्थया तस्य ६९
त्रादि संग्रहः । गृहीतव्रतत्यागे । वायुपुराणे । लिभान्मोहात्प्रमादाद्वा व्रतमंगेयदा भवेत् । उपवासत्रयं कुर्यात्कुर्याद्वा केदा मुंजं । प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेदिति । वाशहः समुच्चये इति । गुरवः । स्नेनपतितादिपक्षि भोजन आहमाकंडेयः । अपांक्तैर्यस्यः कश्चित्कोधुंने द्विजो जम् । अहोरात्रोषितो भुत्वा पंचगव्येन शुध्यतीति । दंष्ट्राचापदशनादौ कथ्यश्रंगः । दंष्ट्राचापपलाशाग्निध्वज्यस्य प्रदर्शयेत् । प्रायश्चित्तमहोरात्रं धनुर्दंडश्च दक्षिणा । शंखः । दुःस्वमारिष्टदर्शनादौ घृतं हिरण्यचंदद्यादिति । वक्रोपादप्रपातनदोषः । पादप्रपातनं कृत्वा कृत्वा च क्रिमधस्तथा । कुत्रोः प्रमृज्य पादौ तु दिनमेकं व्रती भवेदिति । दंष्ट्यादि मध्यगमने अंगिराः । दंष्ट्या विप्रया रग्मा विप्रगम्योर्गो द्विजातिषु । अंतरं यदि गले लुविप्रश्चांशप्रायणं चरेदिति । दंष्ट्रविशेषगमने दंष्ट्रयाह । सिंधुतो वीरसौराष्ट्रं । तथा प्रत्यंत वासिनः । अंगवंगकलिगाध्यानात्वा संस्कारमहति । एतच्च तीर्थयात्रातिरेके गमने द्रष्टव्यं । अंगवंगकलिगाध्यानात्वा मागधानवि । तीर्थयात्रा विनगता पुनः संस्कारमहतीति तेनैवोक्तत्वात् । स एव । कर्मनाशान्न तस्य शीत्कर

धनुर्बादं इत्यक्रमेण दाने ज्ञातये । दृष्टः पलाशस्य ।

प्रा.मु.दी० तोयाविलेधनात्। गंडकीवाङ्मतरणात्पुनः संस्कारमर्हति। जौडग्रंथेतु करतोयाजलस्पर्शत्कर्म
 नाश्राविलेधनाः दिनिपाठः। प्रसंगादन्यान्यपि पुनः संस्कारनिमित्तानि प्रदर्शयते। परादारः। अ
 ज्ञानात्प्राद्वयविषमं त्रसूरासंस्कारमेव च। पुनः संस्कारमर्हति त्रयोवर्णादिजातयः। विष्णुः। विह
 राहग्रामकुक्कुरगोमोसभक्षणेष्टुसर्वेषु प्रायश्चित्तानि पुनः संस्कारं कुर्यात्। श्रमतातपः। लघुपुनः
 गंडजनजग्धापलातुंचतथापुनः। उपमानुषकेभाष्यारासनीहोरभोजनात्। उपायनततः कु
 र्यात्तत्तद्विषयेन्युद्गरिति। यमः। चंडालान्नादिजाभुत्कासम्यक्काशायपांचरत। बुद्धिर्वर्तु
 कृष्णहंपुनः संस्कारमर्हति। इति। अनङ्गहसमासस्य प्राजापत्यत्रयंचरत। अज्ञानानुतदद
 स्यात्पुनः संस्कार एव च। हमाद्रिपाप्म। अतिदुष्टप्रेतद्व्यानाग्राह्यासादिजातमैः। गृहीतायांतु
 तस्यांतु पुनः संस्कार एव च। देवलः। न ब्रह्मचारी कुर्वति शववाहादिकाः क्रियाः। यदि कुर्याच्चर
 तस्तु पुनः संस्कार एव च। इत्यादिग्रंथांतरतो वगंतव्यानि। पुनः संस्कारः पुनरुपनयनं। के
 स्पकः। चीर्णानि प्राच्यामुदीच्यांवादिशिंगत्वाग्रामपशूनां द्राह्मणश्रूयते यस्मिं देशेः ग्निप्रजा
 त्यब्रह्मासनमासीयप्राक्प्रणीतिन विधिना पुनः संस्कारमर्हतीति॥ ॥ अथ बह्वचाना पुन

रुपनयनप्रयोगः। विद्यादिरहितकाले एवाह्ने प्राप्तिमुदीचीवारिशिंगत्वाथत्रग्राम्यपशुश्रो
 नश्रूयते तस्मिन् देशे कर्त्ता प्राङ्मुखो भवामामुक्निषट्पदे शंगमनस्तचित्तैर्नो निबर्हणार्थं पुनरुपनय
 करिष्ये इति संकल्प्य गणेशार्चनमाचार्यवरणंतं विदध्यात्। तत आचार्योऽस्य पुनरुपनयनं कर्त्तुं
 स्तंडितादिकरिष्ये इति संकल्प्य। सरमग्निप्रतिष्ठांते तत्र देवतापरिग्रहाय मन्वाधानं करिष्ये।
 अस्मिन्नन्वाहिते ग्राह्ये ध्याज्यभागवर्जमुक्ताः। त्रप्रधानं त्रिग्निपवमानं प्रजापतिं चाज्येन शोषेण त्या
 ध्याज्यसंस्कारांतं कुर्यात्। ततः चंचाशता कुड्गे निर्वृतास्ते उपविष्टस्य संस्कार्यस्य रमंत्रे वासः परिधाय्या
 ध्याज्यसंस्कारांतं कुर्यात्। ततः समंत्रयज्ञोपवीतं धारयित्वा संस्कार्यं नीर्थं प्रवेशे नोत्तर
 परंप्रावारयेत्। नास्मिन्मण्यजिनं। ततः समंत्रयज्ञोपवीतं धारयित्वा संस्कार्यं नीर्थं प्रवेशे नोत्तर
 भागंगमयित्वा तत्र विधिवद्वचमय्यपुनः स्वस्मिन् नीत्वा बहिरास्तरेणाद्याज्यभागवर्जं मन्वाधानं कुर्यात्।
 तिस्रभिः प्रजापतेन त्वदेतान्यन्यद्वयनयाचप्रधानं होमं कृत्वोत्तरभागे उपनयनं वदवक्षारणं कृत्वा
 हित्यमीक्षयेत्। केस्य ब्रह्मचार्यसीबितुन भवति मे धाजनं न चानिरुक्तं परिदानं कालश्च त्प्राश्न्याय
 नोक्तः। युवासुवासहत्यर्द्धेन संस्कार्यं प्रदक्षिणमावर्त्योत्तरिणतस्यां सयोः पाणीगमयित्वेन दक्षिण
 भागं निनयेत्। ततः संस्कार्यो ग्निकार्यमुपनयनं वक्तुं कुर्यात्। ततो ग्नेरुत्तरतः प्रत्यङ्मुखोऽप्युत्तरभागां चार्यपा
 दावुपसंगस्याधिहिजोः सावित्री नोऽनुब्रूहीति वदेत्। आचार्यस्तत्प्रवितुरित्यस्य श्यो वाग्धः सयिता

उपपुनरुपनयने विनियोगः। अथमस्य पादशुद्ध्यावाचयेत्। ततोर्द्ध्वं शस्तः सर्वाभनंतरं मम व्रत
इत्यनेन संस्कार्ये हृदये ऊर्ध्वगुलिपाणिनिधाय विष्टं रुदादि होमशेषमासि कुर्यात्। संस्कार्यो प्राचा
ययिगोनिष्कयं दत्वा अथ वस्त्राभूषणाभोजयेत्। नात्र मेखलार्द्रं दमिष्टा। अजिन मेखलादौ मेखल
यंत्रात्तानि च। निवर्तते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणीति पराशरवाक्यात्। शौनकः। यो वेदांतरमध्ये तु
तस्मै विधिना ततः। कृतोपनयनो धीत्यंतं वेदं सकलं द्विजः। द्वितीयमिमं मेखलं मध्ये तु मभिवाचयत्।
एतद्गुह्यं कविधिना पुनरप्युपनीयते। केशानां वपनं तस्य न क्रियेत क्रियेत वा। मेधाजननं कर्म पिबिषे
ये च कृताकृतं। कर्तव्यपक्षाश्रयणे मेधाजननं कर्मणः। ब्रह्मादनस्य होमस्य त्रिरात्रादिव्रतं तथा। कस्य
ब्रह्मादिमंत्रेण परिदानं च नेष्यते। तत्रोदगयनादिश्च कालो नापेक्ष्यते तत्र तु। तस्य विदुर्दृष्टी महैव्यमि
त्येवमादिक्। क्रुक्साचित्रीपरिश्रायाय धन्यत्समीरितं। अन्योपनयने ततः दलंकारं विवर्जितं। इहा
पिसर्वकुर्वीत उपनीतः पुनर्भवेदिति। अत्र स्वस्तिवाचनादिर्कनकार्यं। प्रायश्चित्तार्थं नैतस्य विधानात्।
दृष्टश्च प्रायश्चित्तान्तरे नो दीक्षायाद्यभाव इति दिक्। भद्रतिभारद्वाजिदिवाकरावरचितायां प्रायश्चि
ते मुक्तावल्यां पुनरुपनयनप्रयोगः। अथ श्रोतस्मार्तकर्मलोपप्रायश्चित्तं। मनुः। वेदादिदानां
नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे। स्नानकृत्तलोपप्रायश्चित्तमभोजनमिति। प्रजापतिः। दर्शचपौर्ण

ले

७१

मासं च लुप्ताहुभयमेव च। एकस्मिन्कृष्णपादेन हयोरर्द्धं नशोधनं। हविर्यज्ञेषु शक्तस्य लुप्तमप्ये
कमादितः। प्राजापत्येन शुद्धेत पाकसंस्थासु चैव हि। संध्यावदनहीनो नु नित्यस्नानं विलाप्य च।
मंचनेनैव कृष्णध्वजं गायत्र्यं सह स्तुतुं। समो ते सोमये ज्ञानां हानो चोदयणं च रत्। अकृत्वान्यतमयं
यज्ञानामधिकारतः। उपवासेन शुद्धेत पाकसंस्थासु चैव हीति। ऋतुः। एते। नाचरणी। मेकैकस्य
तिक्रमे। गायत्र्यं शतं जप्यं कृत्वा एतौ भवेन्नरदिति। स्मृत्यन्तरं। विनायज्ञोपवीतेन यस्मिन् विनायज्ञो
जः। प्रायश्चित्तमहोरात्रे गायत्र्यं शतं तु वा। मरीचिरपि। ब्रह्मस्त्रं विनायज्ञं विष्णुं कुरुते यवा।
गायत्र्यं सह स्त्रेण प्राणायामेन शुध्यति। अकामतस्तस्मत्पुत्रं। पिबतो मेहनश्चैव लुप्तो नो नु
वीतिनः। प्राणायामाभिक्रमं पश्चकं न कंचित् तयं क्रमात्। उपवीते विनायज्ञेन त्रयः। मेहनेषट्। भोजनेन
कृमिति भावः। भद्रत्तिभारद्वाजः। कृते मुत्रे पुरीषवायुहानौ बोद्धव्यं। स्नात्वा लब्धोदकं पश्चात्स
चैलं स्मृत्विशुध्यति। शातातपोपि। अनुदकमज्जपुरीकरणे संचैलं स्नानं महाव्याहृति होमश्च। तदिदं
च न इयमकामतः। कामतोयमत्राह। आपकृतो विनातोयं शारीरं यो निषेवते। एका हं क्षपणं कृत्वा
संचैलं स्नानमाचरेत्। जले मूत्रादिकरणे मनुः। विना शिरः शुवाप्यंतः शारीरं संनिषेच्यतु। संचैलो

याना ४

प ३

यहिराभुत्पगामालभ्यविशुध्यतीति। आरीरंभत्रपुरीषे। जलाग्न्यारभ्यचिद्र मनिक्षेपेसएव। क्षित्वा
 ग्नावभुचिद्रम्यतदेवाभतिमानवः। भासमेकं व्रतं कुर्यादपहृष्यतथागुरुं। भोजनोत्तरंमतिमाचम्य
 मनाकरणेस्मृत्यन्तरेमिताक्षराया। यद्युत्तिष्ठत्यनाचोतोभुक्तवानासनान्ततः। सद्यःस्नानं प्रकुर्वीतसो
 न्यथाप्रयतो भवेत्। अस्नातभोजनहारिः। बहन्कर्मउलूखिन्मस्नातोः स्नातिभोजनं। अहोरात्रेणशुद्धिः
 स्याद्विनजयन्नेवहि। चक्ररिणोपवासदिनजपयोः समुच्चयः। संध्याकालातिक्रमेजमदग्निः। संध्याका
 लेत्वत्क्रांतेस्नात्वाचम्ययथाविधि। जपेदष्टदातंदेवतितः संध्यासमाचरेदिति। इदंचमतिपूर्वति
 क्रमे। अमतिपूर्वत्वंगोतमः। संध्याकालेत्वत्क्रांतेत्रिसंध्यमपिसर्वदा। चतुर्थार्धप्रकुर्वीतक्षिवा
 व्याहृतिसंपुटमिति। पंचयज्ञाकरणेरुहस्पतिः। अनिवर्त्यमहायज्ञान्यामुक्तेप्रत्युहृद्दी। अनातु
 रः सतिधनैरुद्धार्द्धनविशुध्यति। आहिताग्निरुपस्थानं कुर्याद्यस्तूपवणि। अतोमगलेभ्यो
 वासोपिरुद्धार्द्धमाचरेदिति। देवलः। मृताद्वितीयोयोभार्यादहर्हतानिकाग्निभिः। जीवंत्योप्र
 थमायांतुसुरापा नंसमंहितुदिति। स्वपत्यभिदायनेवर्णभेदेनाहयमः। स्वभार्यांतुयदाक्रोधादग
 न्यतिनरोवदेत्। प्राजापत्यंचरद्विप्रः स्वत्रियोदिवसान्नवो। षड्राजंतुचरद्वैश्यः स्त्रिराजंश्चद्रा

चरेदिति। परादारमतेप्रायश्चित्तांतेगोदानंदवाविप्रभोजनमधिकंप्रोक्तं। मातृदुहितृवदगम्येति कथनो
 त्तरं पुनस्तद्भ्रमेच्छाया मिदंप्रायश्चित्तं नान्यथेति बोध्यं। अदुष्टदारत्यागोश्चातातपश्चाह। कोमारदारत्या
 गीमासंपयोभक्षणोद्युध्यतीति। देवपूजाविच्छेदतुषदाथोदक्षेपस्तत्पतेर। एकाहपूजाविहितो कुर्याद्विगु
 णमर्चनं। द्विरात्रंतु महापूजां संप्रोक्षणमतः परं। मासादध्वनेकाहपूजायादिविहिन्यते। प्रति। छैवेव्य
 तेकैश्चित्कषांचित्प्राक्षणेमतः। संप्रोक्षणमुक्तं तत्रैव। संप्रोक्षणेदेवस्य देवमुद्वा स्यैव वत। पंचपचक्रमेण तु ५
 वस्त्रापयित्वा मर्दयसा। गवारसैश्च संस्नाप्य दर्भतोये विक्षोध्य च। प्रोक्षयेत्प्राक्षणीतायेभूलेनाष्टान्त
 रंदातं। नतोमलेन रुद्धादिपीठांतं संस्पृशेदपि। तत्त्वान्तरं लिपिन्या संमंत्रन्यासंच विन्यसेत्। प्राणप्रति
 ष्ठा मंत्रेण प्रतिष्ठापनमाचरेत्। पूजांचमहती कुर्यात्स्वतंत्रोक्तायथाविधि। पूजादीनादिषु प्रायः संप्रोक्ष
 णविधिः स्मृत इति। स्वपुत्रीषद्वर्तनादौ यमपरादारे। प्रत्याहृत्य नमहेत नपश्येदात्मनः शक्यत। दृष्ट्वा स्त
 र्य निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणतप्रेति। गोयुक्तयानमारुहस्य भेषु नेयमः। यद्विगोभिः समायुक्तयानमारु
 ह्यवेद्विजः भेषु नरो वत च वमनुः सार्यं भुवो ब्रवीत्। त्रिरात्रं क्षपणं कृत्वा स चैलस्नानमाचरेत्। गोभ्योप
 वदिकंदद्याद्धृतं प्राश्य विशुध्यतीति। गावात्रपुमांसः। जलेप्रतिबिंबदर्शनादौ योगी। मायितं जहती छाया

स्वदृष्टं बुनिवैजपेत। सावित्रीमशुचौदष्टेचापलेनानेतपिच। भोजनावसरमौनाकरणे पराशरः। भोजनं
समाश्रित्य आसीनो न वेदे हिजः। चंजानो हि वदेद्यस्तुतदन्नेपरिबुर्जयेत्तुति। प्रतिश्रुत्य मिथ्यावादे हारी
तः। प्रतिश्रुत्या नृते ब्रह्मनिष्ठ्या सत्यमथापि वा। सतस्ररूपसहिते चरे ब्राह्मणव्रतमिति। पशुवन्मुखेन
जलपाने पराशरः। विद्यमानेषु हस्तेषु ब्राह्मणज्ञानदुर्बलः। तोयपिबति वक्रैण श्वयेनो जायते ध्रुवमिति।
अत्रोपवासः प्रायश्चित्तः। असपिंडेः सहस्रद्वेने पारस्करः। मृतस्य बांधवैः सार्द्धं कृत्वा तु परिदेवनं वर्जयन्
द होरात्रदानं आहारिकमैवेति। प्रेतानुगमने मनुः। अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिम ज्ञातिमेव च। स्नात्वा संच
लः स्पृष्ट्वा ग्निघृतं प्राश्य विशुध्यतीति। एतत्कामतः अकामतस्तस्मान्मात्रं। यन्मयोगीश्वरोक्तं। ब्राह्मण
नानुगम्येन श्रद्धा न हिजः क्वचित्। अनुगम्या भूमिस्नात्वा स्पृष्ट्वा ग्निघृतं शुक्लं चिरिति। तन्मानवेन
तुल्यविषयः पराशरः। प्रेतीभूतं तु यः श्रद्धा ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः। अनुगच्छेन्नियमानस त्रिरात्रेण शुध्यति।
त्रिरात्रे तु तनश्चीर्णेन दीगत्वासमुद्रगा। प्राणायामवातं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यतीति। अत्र घृतं प्रा
ज्ञानस्य शुध्यर्थं त्वभिधानान्न भोजननिवृत्तिरिति श्रीशूरवः। अनयेन दिशाश्च त्रियस्यैव यश्च प्राण
मनेवैरयस्यश्च प्राणमने च प्रकल्प नीयं। श्राद्धोपवासदिने दंतधावने विष्णुरहस्ये। श्राद्धोपवासदिवसे वा

दित्वा दंतधावनं। गायत्र्या वा तसं पूतं मंत्रप्राश्य विशुध्यतीति। दत्तुतादौ हस्तपराशरः। विप्रः शुक्लतुल्यनिष्ठी
व्यकृत्वा चानृतभाषणं। वचनं पतितं कृत्वा दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्। ॥ अथ पतितत्यागविधिः ॥ यस्तु
पतितः प्रायश्चित्तमकुर्वन्सति हृते तत्र प्रतिकारवत्प्राह। तस्मिन्पुरा बांधवानाराजश्च स मस्तं होषा निरव्याप्य
पुनः पुनराचारं च भवेत्तस्मिन् यद्येवमनवस्थितमिति स्यात्तस्य पात्रं विपर्यस्येदिति। घटस्फोटमाह योगी। प
तितस्य बहिः कुर्युः सर्वकार्येषु च वतं। दासीकुंभं बहिर्ग्रीमान्निनयोरन्तर्वबांधवाः। निनयनविधिमा
ह गौतमः। तस्य विद्यायुक्त्या निसंबंधान्ते निपात्य सर्वोण्युदकादीनि प्रेतकर्माणि कुर्युः पात्रं वास्य विपर्य
स्येयुरासः कर्म करो वा। व कुरात्यात्र मानीय दासीघटात्तरयित्वा दक्षिणां मुखः पश्चाद्विपर्यस्येदममुममुद
करो मीतिना प्रग्रहते सर्वं नालभे। अत्राचीनावीतिनो मुक्तशिरवा विद्यापुरवो यानिसंबंधा वीक्षेरन्
पउपस्पृश्य ग्रामं प्रविशेयुः। इति उदकायुक्तेर्दाहनिवृत्तिर्बांधवाः। उदककालमाह मनुः। पतितस्या
कंकार्यसपिंडे बांधवैः सह। सिंदिहं निसाया हे जात्य त्विगुरु संनिधौ। स एव दासीघटमपार्णपर्यस्य
त्येतन्नदा। अहोरात्रमथासीरन्नादौ च बांधवैः सह। घटस्फोटोत्तरं कर्त्तव्यमाह मनुः। निवर्तते तनस्त
स्मात्संभाषणसंहासने। दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रामेव च लोकि की। यदि स्नेहादिना संभाषेत तदा प्रा

पिकमांडे कुंयात्तमिति ॥ इति संक्षेपेण प्रकीर्णप्रायश्चित्तान्यभिहितानि ॥ ॥ अथ रहस्ये कृतकर्मप्रा
यश्चित्तानि ॥ रहस्यकर्तृभिन्नज्ञानाविषयः ॥ अन्ययोषिद्रुमेन कर्तृत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वान्न व्यभि
चारः ॥ इदं द्रोदाहरत्यायश्चित्तमपिरहस्यमेव कार्यं ॥ रहस्यरहस्यप्रकाशप्रकाशमिति हारीतिः ॥
अत्र पर्यदपि नास्ति ॥ विख्यातदोषः कुर्वीत पर्यदोषमनव्रतं ॥ अ न भिख्यातदोषरुद्धरहस्यव्रतमाचरेदिति यो
गिवाक्यात् ॥ कर्त्ता यद्यन भिन्नज्ञानायायदे दोन विहांसं पट्टा कुर्याद्योगी ॥ त्रिरात्रोपोषितो जत्वा ब्रह्म
त्वधर्मवर्णं ॥ अंतर्जले विमुष्येत गां दत्वा न्यपयस्विनी ॥ एतच्च कामतः प्राथमिकवर्धे ॥ द्वितीयादौ तु मनुः ॥
उरप्येवात्रिरहस्यप्रयते विदसंहितो ॥ मुच्यते पातकेः सर्वैः पराकैः द्रोधि तस्त्रिभिर्दिति ॥ पराकउप
वासः ॥ ॥ अथ स्य सुतपाने योगी ॥ त्रिरात्रोपोषितो कृत्वा कृष्णादोषिर्धने शुचिः ॥ अत्र च त्वा रिराह
ताकुटी ॥ रितिसंख्यान्वयो बोध्यः ॥ एतदज्ञानरुते ॥ कामरुते पृष्ठा पाने मनुराह ॥ मंत्रैः शक्य होमीये
रहं दृत्वाष्टतैर्द्विजः ॥ समुर्वेष्य पृहं त्येनो जत्वा वा मन इत्येवं ॥ शक्य लं मंत्रादेव कृत्येन सोमयजनसं
स्कीर्तयेत् ॥ नम इदुग्रं नम आ विवास्त इत्येकांशक ॥ ॥ अथ रहस्यसुवर्णसंज्ञे ॥ त्रिरात्रोपोषित इ
त्यधिकारे योगीश्वरः ॥ ब्राह्मणस्वर्णहारी मुरुद्रजापी जले स्थित इति ॥ शुद्ध्यादिति भावः ॥ रुद्रजापश्च ॥

कादशावृत्तिभिः कार्यः ॥ एकादशगुणान्वापिरुद्रज्ञानावर्त्य धर्मवित ॥ महापापैरपि स्मृतो मुच्यते नात्र संश
य इत्यत्रिस्मरणात् ॥ एतच्च सर्वेषां पञ्चविबोध्यं स्तियं कृत्वा गुरुदाराश्रयत्वा मधोपीत्वा ब्रह्मत्वा च कृत्वा ॥
भस्मछन्ना भस्मशय्यादायानोरुद्रां स्नायी मुच्येत सर्वपापैरिति श्रानातपश्चरतः ॥ अभ्यासे तु गोमुग
मनमधिकं कार्यं ॥ सुवर्णन्यूनापहारमनुः ॥ सरुद्रज्ञत्वा स्य नामीयं शिवसंफल्यमेव च ॥ सुवर्णमपहत्वा
विदाणां ब्रह्मतिर्न संलभ्यते इति ॥ ॥ अथ रहस्यगुरुतत्त्वे ॥ योगी ॥ सहशीर्षाजोपी तु मुच्येत गुरुतत्त्वगः ॥
जोर्द्वयाकर्मणोऽसौ ते एत्युगेभिः पर्यस्विनी ॥ अत्रापि त्रिरात्रोपोषित इति संबध्यते ॥ धृतहोमोपि ज्ञेयः ॥
त्रिरात्रोपोषितः पुरुषस्तु जपहोमाभ्यां गुरुतत्त्वगं शुध्येदिति ॥ जपहोमयो प्रतीक्षा च त्वा रिराह
स्यासंबध्यते ॥ इदमज्ञानं ॥ कामतस्तु मनुक्तं मद्रुगो नुगमेन कार्यं ॥ कामतोभ्यां स च द्विज्ञानमिति ॥ महाभाहृति
मिहोमसिलैः कार्यं द्विजन्मना ॥ उपपाते शुद्धये सहस्रपरि संख्यया ॥ महापातक संयुक्तो लसहोमिन
शुध्यतीति ॥ रहस्यसंसर्गं नियोयेन पतितेनो संसर्गं याति मानवः ॥ सतस्ये च व्रतं कुर्यात् तसंसर्गविमुक्तये
इति मनुक्तं द्रष्टव्यं ॥ क्रमप्राप्तमुपपातक प्रायश्चित्तमाह योगीश्वरः ॥ प्राणायामज्ञानं कार्यं सर्वपापपुनर्जये ॥
उपपातकज्ञातानां मनादिष्टस्यैव हीति ॥ अनादिष्टस्य रहस्यजातिर्नराकरादेः ॥ अत्र संख्यावृत्तिः

प्रा० मु० ली०

७६

कृत्यनीया। महापापेषु चतुःशतं प्राणायामाः। अतिपातके पुत्रिंशते अनुपातके पुष्टिप्राप्तमिति। अतएव
अमत्राह। दशप्रणवसंयुक्तेः प्राणायामैश्चतुःशतेः। मुख्यतश्चलकृत्यामाः किंपुनः दशपातकेरिति यो गी
श्वरः॥ ७६ ॥ कोशमिदं तु तं सोमसलिलं पावनं पिबेत्। कृत्वा तुरितो विष्णुं लघुना हृदि जन्तमः। मनुः। प्रतिग
ह्यप्रतिग्राह्यं सुक्तं चान्नं विगर्हिन्। उपस्तरत्समं दीयमुच्यते मानवस्मृतात्॥ ॥ अथ साधारणप्रा
यश्चिन्तानि॥ मनुः। वेदाभ्यासो न वेदज्ञान्या महायज्ञा क्रियाक्षमा। नाशयत्याशु पापानि महापातके जा
न्यपि। अथैवं ज्ञेयं जसावेदितं। प्राप्ता निदं हृदि स्तणात्। तेषां ज्ञानं कृतं पापं तथा हृदि हतिवेदयित्वा। सत्त्वाहृति
काः प्रणवाः प्राणायामसंघोडशः। अपि नृण हं न मां सात्युनंत्य हररुः कृताः॥ आसः। तिलधेनुं तु यो ह
द्यात्संयतात्मा हृदि जन्तुः। ब्रह्मकृत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नाजसंशयः। अमः॥ तिलान्दद्यात्तैः प्रातः सिलो
न्मृशति स्वादिति। तिलैः स्नाति तिलान्नुहन्सर्वं तत्र तिष्ठति। द्वेचा एभ्यो लुमास स्पृचतुर्दशैवोत्तयेव
च। अमावास्यापौर्णमासी सप्तमी द्वादशी हयः। संवत्सरमनुजानो मुच्यते सर्वपातकेः॥ योगी॥ निशार्वाया
दिवायापि यद्दृष्टान् कृतं न वेत्। त्रैकाल्यं संस्थाकरणात्तत्सर्वं विप्रणश्यति। शरवः। शतं जप्त्वा तु सादेवी
सर्वपापप्रणाशनी। सहस्रजप्त्वा तु तथा पातकेभ्यः प्रमावनी। दशसाहस्रजप्येन सर्वकलत्रघ्ननाशिनी।

शापाः

७६

लक्षं जप्त्वा तु सादेवी महापातकनाशिनी। सुवर्णसंयुक्तं हृदि प्रोक्ष्य लघुना कृतं तत्पुण्यः। सूर्यपञ्चविंशत्यंति तद्वज
प्यान्नसंशय इति। मनुः॥ एनसोऽस्मत्सूरक्षमाणो चिकीर्षन्पनोदन्। अवेत्युच्यते जपेदहं युक्तिं चेदमितीति
व। आसः॥ यो धीतिभारतं पुण्यं ब्राह्मणेनियतव्रतः। चतुर्गोवार्धिकां न्मासान् सर्वपापैः प्रमुच्यते इति। तथा।
तस्मान्नियमसंयुक्तेः श्रोतव्यं ब्राह्मणैरिदं। कृत्वा प्रोक्तं सिमां पुण्यां भारती सुजमां कथ्या। प्राग्विष्यंति
ये विप्रश्चिन्तयन्ति मानवाः। सर्वथा वर्तमानावेन तेशोच्यः। कृताकृतं दत्ति। नियमात्र लिच्यते हविष्या
दानं दद्यात्। दयः। एवं संकल्पपूर्वकं श्रुत्वा समाप्तौ सति सामर्थ्यं पर्वपर्व समाप्तौ वाचकं पायसेन
नोजयेत्तस्मै रत्नकोचनयानगोभृगुहवस्त्राणि दद्यात्। एवं वाचकं सतोष्य द्विजाभ्यो जयेत्तभ्यो दक्षि
णां दद्याद् वै सर्वपुराणश्रवणे विधिरिति सर्वं शिवे॥ ॥ इति श्रीभारतज्ञानमहादेवजटाप्रनसकल
विद्यानिधानश्रीदिवाकरविरचिते धर्मशास्त्रसुधानिधौ प्रायश्चित्तसुक्तावलीप्रकाशः समाप्तः॥ ॥
॥ ७६ ॥ अथ अनुक्रमणिका॥ दिवाकरमनुजं वज्रनाथेन सरिणा॥ श्रीतपादरचितं गृथेनुक्रमं दर्शयेत्॥ ता ३
॥ १॥ मंगलाचरणं पूर्वं भातवदयानुकीर्तनं॥ प्रायश्चित्तार्थं कथनं तदुत्तमं सुदृढं॥ ॥ २॥ नैमिज्जित्वं
काम्यत्वं प्रायश्चित्तस्य कीर्तितं॥ तस्य शक्तिद्वयं प्रोक्तं मय तत्र प्रसंगिकं॥ ॥ ३॥ पपभेदानवशात्प्राप्तं धातं

क्षणमीरितं ॥ क्लृप्तादिलक्षणं सर्वव्रतं सातपथं स्मृतं ॥ १४ ॥ ब्रह्मकृत्स्वरूपं चैतिसातपथं स्मृतं ॥ म
हार्सातपनं पञ्चादितिसातपथं नतः ॥ १५ ॥ पौर्णिकश्रुततुः प्रोक्तः फलकृष्टुदाहृतः ॥ नैतकृष्टः प्रकुधि
तः शीतकृष्टप्रदर्शितः ॥ १६ ॥ पौदरकृष्टततः प्रोक्तः प्राजापत्यायकीर्णितः ॥ देधानस्य प्रकारश्च प्राप्ति
लोभ्यानुलोम तः ॥ १७ ॥ अतिरुष्टततः प्रोक्तः पाणिश्रान्तभोजनः ॥ अथ कृष्टातिरुष्टश्च पराका
रस्य व्रतं ततः ॥ १८ ॥ ततो यावत्कृष्टश्च मासकृष्टततः परः ॥ तुल्यपुरुषकृष्टश्च सर्वकृष्टाधिकारि
णः ॥ १९ ॥ मर्कटैर्योदितां प्रोक्तास्ततश्चां द्रव्यं स्मृतं ॥ हेविध्यंतस्य संप्रोक्तं पिपीलायवमध्यतः ॥ २० ॥
ग्रीवादिपरिमाणं च कृष्टसाधारणं विधिः ॥ चोप्रायणस्य च विधिर्येन त्रयोः प्रकीर्णितः ॥ २१ ॥ अ
थ सोमायनं प्रोक्तं प्राजापत्याक्षमस्य हि ॥ प्राजापत्यक्रियाणां तु प्रत्याभ्यायाः प्रकीर्णितोः ॥ २२ ॥ गेवाभ्या
वे गोमूल्यं निष्कं निष्काद्विभवो ॥ निष्कस्वरूपं कथितं कौर्षापणं विनिर्णयः ॥ २३ ॥ पराकादिक्रियाश्रितो
प्रत्याभ्यायागवांतथा ॥ उपवासं न तुल्यानिकथितानीह सर्वशः ॥ २४ ॥ काम्यानां कर्मणामाहो प्राजापत्ये
प्रकीर्णितं ॥ क्लृप्तादिषु विनिर्दिष्टं तौर्थादनमनुजमः ॥ २५ ॥ प्रत्याभ्यायेन सततं पांडेयविबर्तितं ॥ पुरि
षत्कथितापश्चानिहिजाः परिकीर्णिताः ॥ २६ ॥ उपस्थानंततस्तस्यास्तस्यैगोहृषदक्षिणा ॥ अनुग्रहोऽ

समर्थस्य प्रायश्चित्तस्य कीर्णितः ॥ २७ ॥ स्थानंतस्य विनिर्दिष्टं निर्देष्टुं जातपः स्मृतः ॥ कर्त्तव्यतासमुदि
ता संकल्पवपनादिका ॥ २८ ॥ शालाग्रिहोमः कथितो वैश्वश्राद्धमीरितः ॥ दशस्नानविधिः पञ्चादंते ब्रा
ह्मणभोजनः ॥ २९ ॥ अर्वांस्तु अणहत्यायाः षड्वं व्रतं मीरितं ॥ प्रोथश्चैनप्रयोगश्च विशदः परिकीर्णितः ॥
॥ ३० ॥ देशदानाभिचोक्तानि परिमाणयुतानि च ॥ तन्मन्त्राश्च एथ कश्चाद्दानस्य हि फलाप्तये ॥ ३१ ॥ स्त्रीकृ
शान्त्याद्यपेक्षया ॥ योगस्थश्च विहगर्भनादाने समुदाहृतः ॥ ३२ ॥ सैरापानंतथा प्रोक्तं सुराभेदाप्रकीर्णितः ॥
सुराभांशोदकस्याथ प्रोक्षने मध्यमक्षणे ॥ ३३ ॥ मद्यभेदाः समुदिताः स्त्रीणांतस्य विवर्जने ॥ स्वर्णस्तेये समा
ख्यातं गुरुतत्त्वेषु कीर्णितं ॥ ३४ ॥ स्त्रीणामपि दामारव्यानेषु त्रेछायां मन्त्रं हि तं ॥ भगिन्यादिव वायेषु संपिंडा
स्वत्यं ज्ञातुं च ॥ ३५ ॥ आयश्चित्तं समुदितं तत्संसर्गप्रकीर्णितं ॥ नवपासंकरः प्रोक्तो वर्षान्स्नेपिकीर्णितः ॥ ३६ ॥
दिनमासादिगणनादभेदांस्तस्य भिदास्तयोः ॥ महापापोपपापादिभेदेनाप्यनुवर्णितः ॥ ३७ ॥ ततो गोवधदोषेषु
प्रायश्चित्तमुदाहृतं ॥ कैत्रीणां विदोषः कथितः परदारभ्रमुनि ॥ ३८ ॥ विस्तरणसमारव्याने सैरिष्यादिद्वि
परितः ॥ स्वेरिणीयेषु प्रोक्ता चोडालीगमनंततः ॥ ३९ ॥ रजस्वतागमे प्रोक्तं विशोचोदिनभेदतः ॥ वैद्व्याया

प्रा-मु-ली

७८

गर्भपर्यंतं गमने कृण्वसूचितं ॥ ३१ ॥ स्त्रीणां पुंष्वभिचारस्य प्रायश्चित्तमुदाहृतं ॥ गोमहिष्यादिगमने गोपुक्त
 डाकटादिषु ॥ ३२ ॥ व्यवसायधर्मपत्न्यां च प्रायश्चित्तमुदाहृतं ॥ स्त्रीविधेयत्रयवर्धे चंडालानां वधृतथा ॥ ३३ ॥
 मांजीरादिवधे प्रोक्तं मनुपाशद्वारोदितं ॥ अथ सप्तस्य संस्कारविधिः प्रोक्तः समासतः ॥ ३४ ॥ तत्र प्रयोगश्च
 विशदः प्रसंगादनुकीर्तितः ॥ आत्मघातविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमुदाहृतं ॥ ३५ ॥ आत्महत्या पश्चादश्वप्रयागादि
 षु कीर्तितः ॥ अनादावप्रयोगश्च संक्षेपेण निवेदि- तः ॥ ३६ ॥ ऊर्ध्वोच्छिष्टादिभरणे प्रमादमरणेतथ ॥ चिति
 भद्रोसमारज्यातमन्यासिनयनेतथा ॥ ३७ ॥ अधनार्थं पुमण्डिदोषोचितो ब्रह्मचारिणः ॥ प्रसंगे स्वभविष्यसेवा
 नप्रसूच्यतुर्थयोः ॥ ३८ ॥ संन्यास्यमादाकादीनां तन्निवृत्तौ प्रदर्शितं ॥ यतीनां धर्मलोपेषु ब्रह्मसूत्रस्य नाशने ॥ ४०
 ॥ ३९ ॥ महानामन्यादिलोपेषु श्रोतकोक्तं निवेदितं ॥ परिबन्धुः पारिविन्ने लक्षणं समुदाहृतं ॥ ४० ॥ प्रायश्चित्तंत
 योः प्रोक्तं वसिष्ठेन प्रवेदितं ॥ विनिर्दिष्टानुदिधिषुः पूर्वोत्तरेदिधिषुः स्मृता ॥ ४१ ॥ तयोरपि विनिर्दिष्टं प्रा
 यश्चित्तं सविस्तरं ॥ नास्ति कस्यस्य प्रोक्तं पुत्राणां विक्रयस्य च ॥ ४२ ॥ अनाश्रुमेतयेवात्तमश्रित्यागुचकी
 र्तिता ॥ अतीतकाले हौम्यंतु विप्रस्य विनिवेदयेत् ॥ ४३ ॥ आत्यंत्ये च विनिर्दिष्टं भेदेकाध्यापनादिषु ॥ क्रूणादावे
 च कथितं मृगभेदाः प्रकीर्तिताः ॥ ४४ ॥ अनोहिताग्नितायाश्च त्वयापण्यस्य विक्रये ॥ कन्याया विक्रय
 स्यापि गवामश्वकरीश्वयोः ॥ ४५ ॥ इति हासपुराणनां विक्रयस्य च कीर्तितं ॥ तत्र वणिकुरसादीनां लाहनां

च ४

७८

सद्यतेषु च ॥ ४६ ॥ धान्यान्नधनचौर्याणां मुख्ये पहेते गृहे ॥ रवारीकुं भपलानां च कुडवस्याहकस्य
 च ॥ ४७ ॥ श्रेणस्य विनिर्दिष्टं मानं काल्पायनेदितं ॥ कल्पस्य हरणे प्रोक्तं गद्याणकउदीरितः ॥ ४८ ॥
 पित्रोर्दित्यागउदितं याज्ञवल्क्येन भाषितं ॥ रजस्वला नामन्योन्यं संस्पृशेत्समुदीरितः ॥ ४९ ॥
 तां सामस्पृश्य संस्पृशेत् मृतसहकयोरपि ॥ नैमित्तिकस्य स्नानस्य प्रकारः समुदीरितः ॥ ५० ॥
 र्वेचंडालादिसंस्पृशेत् शवस्पृशेत् च कीर्तितं ॥ जान्वादिषु विदोषश्च स्यात्पुराणां तथैव च ॥ ५१ ॥ पा
 र्श्वयेण संस्पृशेत् हस्तान्तरिते पितृ ॥ एकद्वारवासमारोहे चंडालद्विजयोरपि ॥ ५२ ॥ तत्र
 पानिचर्मस्य च कृते प्रोक्तं हि भोषणे ॥ परादारोदितं प्रोक्तं तद्वाप्यादिप्रयः पिबेत् ॥ ५३ ॥ यदि
 तत्रापि विनिर्दिष्टं तद्वाडोदकपानके ॥ मातुष्यशवसंस्पर्शकृपादिले जभक्षणे ॥ ५४ ॥ मृतप
 चनरवात्कृपात्यनिष्युक्तं द्विजानां ॥ कृपः श्रुदे प्रकारश्च दर्शिता विस्मयाकृतः ॥ ५५ ॥ चंडा
 लाः न्नाशने प्रोक्तं श्वादिदोषप्रकीर्तितं ॥ कृम्युत्पन्नोव्रणे प्रोक्तं सर्ववर्णे विभेदतः ॥ ५६ ॥ गोमर्द्या
 नादिसंस्कारेषु मन्त्रविभोजने ॥ मासिके च नवश्राद्धे आश्विके पुनराश्विके ॥ ५७ ॥ तदर्थं

च २

मपिसंप्रोक्तं ब्राह्मणस्य भोजने ॥ स्तत्र विदुः श्रद्धातीनां श्राद्ध भोजन इरितं ॥ ५८ ॥ ऐकाद
 राहिके श्राद्धे त्रिदशुर्चां श्रायणं मतं ॥ आमसां कल्पिकं प्रादि मासिकादिषु कीर्तितं ॥ ५९ ॥
 ब्रह्मचारी यदा भुंक्ते तन्निष्ठं तिरुदाहृतं ॥ स्तत्र के मृतके भुंक्ते चं सूर्यग्रहे तथा ॥ ६० ॥
 छायायां कुंजरस्याथ प्रायश्चित्तमुदाहृतं ॥ अर्धभोजनान्नाः प्रकथितास्तथा पाकस्य तद
 णं ॥ ६१ ॥ तदन्न भोजने प्रोक्तं प्रायश्चित्तं सविस्तरं ॥ आपत्का लेतु विप्रस्य तदन्नस्य च
 भोजने ॥ ६२ ॥ पायसादानदीपस्तु श्राद्धे ग्रहणे स्मृतं ॥ आशौच्यन्नं यदा भुंक्ते तच्छु
 द्धिः समुदाहृतं ॥ ६३ ॥ अनुभक्तं न चान्नं प्राणादुतिरुतौ तथा ॥ हेतुदत्तस्य संप्रोक्तं का
 णितादर्थं तस्य च ॥ ६४ ॥ उच्छिष्टं भक्षणे प्रोक्तं कामा कामरुते तथा ॥ आपत्ते बने सं
 प्रोक्तं स्त्रीणां मुच्छिष्टं भोजने ॥ ६५ ॥ न ताभिः सह भोक्तव्यं चां श्रायणं भयादिह ॥ पीता
 वृश्चिष्टपाने तु प्रपादि जलपानके ॥ ६६ ॥ हीपोच्छिष्टादिषु प्रोक्तं च द्त्रिंशन्मतं संभव ॥
 अथ प्रतिग्रहे प्रोक्तं मसतां विस्तरणं तु ॥ ६७ ॥ ब्रह्म तस्य न्नेच्छस्य च तु वर्षावधि

रितं ॥ ६८ ॥ वर्जानि दुग्धान्युक्तानि तत्पाने च प्रकीर्तितं ॥ ६९ ॥ मांसस्य भक्षणे प्रोक्तं न भक्ष्य
 तत्कदाचन ॥ ब्राह्मणेनेति कथितं भावदुष्टस्य भक्षणे ॥ ७० ॥ जातिभेदाकरे पापे सं
 करीकरणे तथा ॥ प्रकीर्णकेषु सर्वेषु प्रायश्चित्तमुदाहृतं ॥ ७१ ॥ स्वरोष्ठ्याने गोया
 ने दिवा मेधुन संभवे ॥ त्वं करितु गुरोः प्रोक्तं विद्याबाद विनिर्जये ॥ ७२ ॥ काष्ठादिता
 डने चैव स्वपादेन प्रताडने ॥ ब्राह्मणानां प्रकथितं मृतौ भार्या विवर्जने ॥ ७३ ॥ आगे
 ज्येसति भार्याया अपि भर्तृविवर्जने ॥ त्रिंशन्मतं रेणाथ व्रतादिकरणे पुनः ॥ ७४ ॥
 प्रायश्चित्तं प्रकथितं स्त्रीणां गर्भस्य पीतने ॥ विप्रजाते स्तु संप्रोक्तं नीत्नीवस्त्रवि
 भारणे ॥ ७५ ॥ पलाशवृक्षश्यादाचारो हि त्रिदिनव्रतं ॥ मृषाविप्रवधस्याधशपथे
 यमभाषितं ॥ ७६ ॥ अनापदि गृहस्थस्य सिद्धान्तस्य च भिक्षणे ॥ संकल्पितस्य दाना
 स्य ब्राह्मणे प्रतिपादने ॥ ७७ ॥ ब्रह्मपादप्रतापे तु दंपत्योर्विप्रयोस्तथा ॥ अंतरागमने प्रो

प्रो. सु. ली. २० संगवां विप्रस्यैव दि॥७७॥ सिंधुसौरीरुग्मने पुनः संस्कारकर्मणः॥ निमिना
 निप्रदिष्टानित्ययोगः स्फुटीकृतः॥७८॥ विदोदितानां सर्वेषां कर्मणां समति
 क्रमः॥ प्रायश्चित्तं प्रकथितं संध्यावन्दनहानिषु॥७९॥ विना जलं जले वाथ मूत्रा
 दिषु समासतः॥ अन्नो जले च निःक्षिप्ते निषिद्धं व्यसंचये॥८०॥ संध्याकाले
 त्वत्क्रान्ते पंचयज्ञात्यये चिच॥ स्वभार्याक्रोधवशातोऽगम्येति वदतस्ततः॥८१॥
 ७३ कोमारादुरमोक्षस्य शातातपसमीरितं॥ देवराजाः सुविच्छेदे स्वपुत्रीष्वस्य दर्शने॥
 ॥८२॥ पानीये प्रतिबिम्बस्य दर्शने योगिभाषितं॥ भुजोत्तमो नाकरणे प्रतिश्रुत्या सम
 र्पणे॥८३॥ गोवहन्ने पानीयप्रादाने संप्रकीर्तितं॥ गोदने त्वसपिंडं श्रयेतामुगमने त
 था॥८४॥ शूरे विरोधः कथितः श्राद्धद्वंद्वधावनं॥ क्षुतादोश्रवणं स्पृशः पतितत्याग
 ईरितः॥८५॥ शातातपादिताः प्रोक्ता अनेन संस्कार्यमानुषाः॥ पूर्वविवाहात्कन्याप्यारजो
 १ तत्कन्याग्रहणेन यदोष इत्यविकीर्तितः॥ ॥८६॥
 कन्याया

प्रा. सु. ली. २१ वेप्रकीर्तितं॥ ७३ ३ रहस्यकर्मणां प्रोक्तं प्रायश्चित्तं समासतः॥८७॥ साधारणमद्यध्वेच
 कथितं मुनिभाषितं॥ भारतश्रवणं प्रोक्तं श्रवणस्य विधिस्तथा॥८८॥ इत्यं दिवाकरसुतिन
 कनीमसाश्रीशमावुजेन गुरुभक्तिपरायणेन॥ श्रीतातपादरचितं सुजनप्रिये स्मिन् ग्रंथे क
 माविलिखितं सवितुः प्रसादात्॥८९॥ ॥ इति श्री दिवाकरात्मजवैजनाथविरचितः प्राय
 श्चिमुक्तावली प्रकाशः॥ नुक्रमः समाप्तिमफाणीत्॥ ॥ शुभम्॥ ॥ अधीतिशास्त्रार्थवदति
 सकलयः परकृतं सुखं ते लोके सुवर्तितरुणानंदकलिनः॥ प्रपद्यंते च तां मनसि कृतिनः श
 स्त्रकरणापरंतेषां स्वच्छं हरिपुरनिवासः फलमदः॥ ॥ दृक्पंचवसुचंद्रे हेमधुमासिमिते त
 रे॥ पंचम्यामिंदुवारिचंगगाधरोमलीलिरवतः॥ ॥ सं० १८५२ चैत्रवद्यपंचम्यामिंदुवारिसाया
 हे पुस्तकलिखनं समाप्तम्॥ ९॥ ॥ श्री॥ ॥ ९॥

11/3

Indira Gandhi National
Centre for the Arts